МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Журнал заснований у 1918 році

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 37 (76) № 3 2026

Видавничий дім
«Гельветика»
2026

Головний редактор:

Доценко Віктор Олегович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та археології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Члени редакційної колегії:

Чеканов Всеволод Юрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Україна

Петренко Ірина Миколаївна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна

Біла Світлана Ярославівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Україна

Гриценко Галина Зенoвіївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Україна

Шарагіна Ольга Володимирівна, кандидат філологічних наук, директор навчально-наукового інституту філології та журналістики, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Україна

Zaur Aliyev, Dr. Associate Professor, Azerbaijan Tourism and Management University, Azerbaijan

Olga Bertelsen, Ph.D., M.D., D.D.S., History / Intelligence History, Associate Professor of Global Security and Intelligence, Department of Criminal Justice & National Security, Tiffin University, United States

Maja Wojciechowska, Professor, University of Gdańsk, Poland

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
(протокол № 6 від 12 листопада 2026 року)

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки»
зареєстровано відповідно до Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 1136 від 11.04.2024 року. Ідентифікатор медіа: R30-03995

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
(просп. Берестейський, 10, м. Київ, 01135, e-mail: crimea.tnu@gmail.com, тел.: +38 (044) 529-05-16).

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька.
Періодичність: 4 рази на рік.

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України
відповідно до Наказу МОН України № 928 від 11 червня 2026 року (додаток 15)
строком на три роки з 01 червня 2026 року по 31 травня 2029 року з присвоєнням категорії «Б».
Кластер: Гуманітарні науки та мистецтво.
Спеціальність: В9 Історія та археологія.

Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2026

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Баличева Л.В.
НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ХІХ СТОЛІТТЯ ЯК ЕТАП ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ **1**

Жовта І.І.
РОЗВАГИ ТА ЕМОЦІЙНИЙ СВІТ ВИХОВАНОК СТАРШИХ КЛАСІВ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ ПОЧ. ХХ СТ. (ЗА АВТОБІОГРАФІЧНОЮ ПОВІСТЮ Н. КОРОЛЕВОЇ «БЕЗ КОРІННЯ») **9**

Звонко І.М.
ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ НА ПОЧАТКУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014) **15**

Паска Б.В.
КДБ ТА ІВАН ДЗЮБА ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ З УВ'ЯЗНЕННЯ: ЗАХОДИ КОНТРОЛЮ, «ПЕРЕВИХОВАННЯ» ТА КОМПРОМЕТАЦІЇ (КІНЕЦЬ 1973 – ПОЧАТОК 1974 РР.) **20**

Погуляєв О.І.
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗМІНИ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ (1917–1919 РР.) **28**

Стоян Т.В.
«ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІЇ» ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. **36**

Яцюк М.В.
ТРАДИЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ОБРЯДОВІСТЬ ЯК ЧИННИК РЕГІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ **41**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Сорокін А.А.
ТАДЖИЦЬКИЙ НАПРЯМ ЗОВНІШНІХ ЗВ'ЯЗКІВ М. ЛІНКОЛЬНА (СТОЛИЦІ ШТАТУ НЕБРАСКА, США) НА МЕЖІ 1980–1990-Х РР. У ДИСКУРСІ ГАЗЕТИ «DAILY NEBRASKAN» **48**

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Бортняк В.А., Бортняк К.В., Захожай З.В.
ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ АНТИКОРУПЦІЙНИХ СТАНДАРТІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ **53**

Луценко Ю.В.
ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ, ДОКТРИНАЛЬНИЙ ТА СУДОВО-ПРАКТИЧНИЙ АНАЛІЗ (СТ.СТ. 109–114-2 КК УКРАЇНИ) **59**

Чеканов В.Ю.
КОНЦЕПТ «ЗНАЧЕННЯ ПОДІЙ» В ІСТОРИЧНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ НАУКАХ **68**

Черноіваненко В.В.
ЄВРЕЇ ТА ЄВРЕЙСЬКА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА
НА ПОШТОВИХ МАРКАХ УКРАЇНИ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ **74**

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

Барановська Н.М.
ІСТОРИЧНІ ВІХИ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ОСНОВИ
СТАНОВЛЕННЯ АТОМНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ УКРАЇНИ **79**

Будник С.М.
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ДОРОБОК ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА УАСГН
В. Б. БАБУКА (1910–1978), ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО В ГАЛУЗІ
МЕХАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ **85**

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

Пятницькова І.В.
МУРАЛИ ЯК ІНСТРУМЕНТ МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ
НА ПОЧАТКУ XXI СТ. **94**

Стефанів В.В.
УКРАЇНСЬКА РОДИНА В НОВЕЛАХ ЯНА АНДРУШЕВСЬКОГО **101**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ **107**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Balycheva L.V.
THE NINETEENTH-CENTURY NATIONAL REVIVAL AS A STAGE IN THE FORMATION OF UKRAINIAN NATIONAL CONSCIOUSNESS **1**

Zhovta I.I.
ENTERTAINMENT AND EMOTIONAL WORLD OF GIRLS OF THE SENIOR CLASSES OF THE KYIV INSTITUTE FOR NOBLE GIRLS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (BASED ON THE AUTOBIOGRAPHICAL STORY OF N. KOROLEVA " WITHOUT ROOTS") **9**

Zvonko I.M.
DEFENSE-INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE IN SOCIO-POLITICAL DISCOURSE AT THE BEGINNING OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014) **15**

Paska B.V.
THE KGB AND IVAN DZIUBA AFTER HIS RELEASE FROM IMPRISONMENT: MEASURES OF CONTROL, "RE-EDUCATION", AND DISCREDITATION (LATE 1973 – EARLY 1974) **20**

Pohuliaiev O.I.
SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF ETHNIC MINORITIES IN RIGHT-BANK UKRAINE UNDER CHANGING UKRAINIAN GOVERNMENTS (1917–1919) **28**

Stoian T.V.
VOLODYMYR VYNNICHENKO'S "THE RENAISSANCE OF THE NATION" AS A SOURCE FOR RECONSTRUCTING THE POLITICAL PROCESSES OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921 ..... **36**

Yatsiuk M.V.
TRADITIONAL UKRAINIAN RITUALS AS A FACTOR OF REGIONAL CULTURAL DEVELOPMENT **41**

WORLD HISTORY

Sorokin A.A.
THE TAJIK DIRECTION OF EXTERNAL RELATIONS OF THE CITY OF LINCOLN (THE CAPITAL OF THE STATE OF NEBRASKA, THE USA) AT THE EDGE OF 1980S AND 1990S IN THE DISCOURSE OF THE NEWSPAPER «DAILY NEBRASKAN» **48**

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Bortniak V.A., Bortniak K.V., Zakhozhai Z.V.
HISTORICAL AND LEGAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CONTEMPORARY ANTI-CORRUPTION STANDARDS FOR PUBLIC AUTHORITIES **53**

Lutsenko Yu.V.
EVOLUTION OF THE INSTITUTE OF CRIMINAL LAW PROTECTION OF THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE: HISTORICAL-LEGAL, DOCTRINAL, AND JUDICIAL-PRACTICAL ANALYSIS (ARTICLES 109–114-2 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE) **59**

Chekanov V.Yu.
THE CONCEPT 'SIGNIFICANCE OF THE EVENT' IN HISTORICAL AND POLITICAL SCIENCES **68**

Chernoivanenko V.V.
JEWS AND JEWISH HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE
ON THE POSTAGE STAMPS OF INDEPENDENT UKRAINE **74**

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Baranovska N.M.
HISTORICAL MILESTONES AND SCIENTIFIC AND TECHNICAL BASIS
OF THE NUCLEAR POWER FORMATION IN UKRAINE **79**

Budnyk S.M.
THE INTELLECTUAL LEGACY OF CORRESPONDING MEMBER
OF THE UKRAINIAN ACADEMY OF AGRICULTURAL SCIENCES
V. B. BABUK (1910–1978), AN OUTSTANDING SCHOLAR IN THE FIELD
OF AGRICULTURAL MECHANIZATION OF UKRAINE **85**

HISTORY OF UKRAINIAN AND FOREIGN CULTURE

Piatnytskova I.V.
MURALS AS A TOOL FOR UKRAINE'S INTERNATIONAL COOPERATION
IN THE EARLY 21ST CENTURY **94**

Stefaniv V.V.
THE UKRAINIAN FAMILY IN THE SHORT STORIES
OF YAN ANDRUSHEVSKYI **101**

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS **107**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)“18”:316.347
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.1

Баличева Л.В.
https://orcid.org/0000-0002-5960-0997
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ XIX СТОЛІТТЯ ЯК ЕТАП ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Статтю присвячено комплексному дослідженню механізмів формування української національної свідомості в процесі національного відродження XIX століття. Метою є характеристика взаємозв’язку мовно-культурної мобілізації, історичної пам’яті, інтелектуальних мереж, комунікаційно-освітніх практик, громадської самоорганізації та політизації національних вимог. Методологічну основу становлять історико-генетичний, проблемно-хронологічний та історико-порівняльний методи в поєднанні з системним підходом. Простежено зміну домінантних форм самоідентифікації від культурного самоопису до організаційного закріплення та політичного представництва. Виокремлено три етапи цього процесу. 1830–1840-ві роки характеризувалися переважанням мовно-культурних та історико-пам’яттєвих практик, 1860–1880-ті роки – розвитком друку, освіти, наукових студій, інтелектуальних мереж і громадських товариств, кінець XIX – початок XX століття – посиленням політизації національних вимог. Встановлено, що українська мова, література та фольклор формували засоби культурного самоопису, історична пам’ять забезпечувала часову тяглість уявлень про спільноту, а інтелектуальні мережі, друк і освіта сприяли їх поширенню. Громадська самоорганізація закріплювала ці уявлення у формах регулярної колективної участі, а політизація переводила частину культурних вимог у площину публічного представництва. Порівняння Наддніпрянщини та Галичини засвідчило, що відмінності імперських і інституційних умов зумовлювали різні форми й темпи розвитку руху, але не перешкоджали міжрегіональній циркуляції ідей та організаційного досвіду. Обґрунтовано взаємопов’язану модель формування національної свідомості, у якій зазначені механізми не утворюють жорсткої послідовності, а взаємно посилюють один одного. Зроблено висновок, що національне відродження XIX століття було тривалим і нерівномірним процесом зміни способів колективного самовизначення, у якому культурні, пам’яттєві, комунікаційні, організаційні та політичні практики формували взаємопов’язану основу української національної свідомості. Водночас цей процес залишався регіонально нерівномірним і не означав одномоментного охоплення всього українського населення спільною моделлю національної належності.

Ключові слова: *українське національне відродження, національна свідомість, національна ідентичність, історична пам’ять, українська мова, інтелектуальні мережі, громадська самоорганізація, політизація, XIX століття.*

Постановка проблеми. Українське національне відродження XIX століття належить до грунтовно досліджених проблем історії українського національного руху, однак механізми переходу від окремих культурних практик до стійких форм національної самоідентифікації потребують подальшого системного розгляду. Упродовж XIX століття українські інтелектуальні середовища розвивали літературну й наукову комунікацію українською мовою, збирали та осмислювали фольклор, формували історичні наративи, започатковували освітні й наукові ініціативи, розвивали видавничу діяльність і створювали товариства. Ці практики виникали в різних соціальних і регіональних

© Баличева Л.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

середовищах та мали різні безпосередні цілі, проте їх тривале відтворення сприяло поширенню уявлень про спільність мови, історії, культури й суспільного досвіду. З огляду на це, дослідницька проблема полягає не у встановленні самого факту виникнення українського національного руху, а у з'ясуванні послідовності та взаємозв'язку змін, унаслідок яких культурна відмінність поступово набувала значення основи для колективного самовизначення.

Розуміння цього процесу потребує врахування його регіональної та імперської специфіки. Протягом XIX століття українські землі входили до складу Російської та Габсбурзької імперій, що визначало різні правові, інституційні й комунікаційні умови для розвитку українського руху. У Російській імперії обмеження друку, освіти та публічного використання української мови суттєво звужували легальні можливості поширення національних ідей. У Габсбурзькій монархії можливості для діяльності товариств, преси, освітніх і наукових осередків були ширшими, хоча українські громади діяли в умовах конфесійної, етнополітичної та соціальної конкуренції. У таких обставинах єдність українського руху не могла ґрунтуватися на єдиному організаційному механізмі. Важливо з'ясувати, як відмінності публічних умов впливали на форми комунікації, інституціоналізації та політичного представництва і завдяки чому за цих відмінностей зберігалися зв'язки між українськими спільнотами різних регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна історіографія українського націєтворення XIX століття охоплює дослідження національної ідентичності, мовно-культурних практик, історичної пам'яті, інтелектуальних мереж, організаційних форм і політизації українського руху. Зокрема, Я. Верменич розглядає формування української ідентичності крізь пошук нових моделей самоідентифікації в умовах політичної та культурної розділеності [1], а О. Тарапон, Р. Потапенко та Р. Коцур пов'язують історіографію XIX століття з формуванням української інтерпретації власного минулого [9].

Мовно-культурний вимір досліджує Т. Видайчук, яка пов'язує історію української мови з формуванням національної ідентичності та історичної пам'яті [2]. Роль творчості Т. Шевченка у формуванні національної свідомості української інтелігенції простежує Р. Харчук [10]. Концепт України у творчості Шевченка через взаємозв'язок національної ідентичності, козацької традиції та критики імперського порядку аналізує А. Гудима [3].

Інтелектуальні мережі та організаційні форми українського руху вивчають К. Нагайко, яка аналізує вплив Київської громади на формування національної ідеї [5], Л. Зашкільняк, який розглядає контакти між інтелігенцією Галичини та Наддніпрянщини [4], та І. Райківський, який показує роль галицького середовища в розвитку міжрегіональних інтелектуальних зв'язків [7]. Історичну пам'ять досліджує С. Світленко на прикладі збереження образу Т. Шевченка в українській культурі [8], а А. Котенко розглядає формування історичного виміру України як процес її темпоралізації [14].

Політичний вимір націєтворення представлено працями Я. Поліщука, який простежує перехід від слов'янофільських орієнтацій до національної ідеї [6], Б. Янишина, який аналізує утвердження національного питання в публіцистиці М. Грушевського [11] та. А. Заярнюка та О. Середи, які розглядають українське націєтворення через взаємодію інтелектуалів, людей і простору [17].

Окремий блок становлять дослідження українського руху в імперському та регіональному вимірах. Так, Т. Хен-Конарський показує особливості раннього формулювання політичних претензій руської спільноти в Галичині [12]. Практики Російської та Австрійської/Австро-Угорської імперій та їхній вплив на українське націєтворення порівнюють В. Венгерська та М. Козловець [16]. Археологічні конгреси та соціальні науки як середовище формування різних уявлень про український простір і минуле аналізує Л. МакРейнольдс [15].

Особливе значення для цього дослідження має монографія А. Котенка, у якій розглянуто просторові, часові, політичні, демократичні та освітні аспекти формування уявлень про Україну в XIX столітті [14]. Водночас у цій статті увагу зосереджено не на історії поняття «Україна», а на взаємодії механізмів, завдяки яким культурні практики поступово набували значення основи національної самоідентифікації, громадської організації та політичного представництва. Саме цей взаємозв'язок становить предмет подальшого аналізу.

Постановка завдання. Метою статті є комплексна характеристика механізмів формування української національної свідомості в процесі національного відродження XIX століття та їхнього взаємозв'язку на мовно-культурному, історико-пам'яттєвому, комунікаційно-освітньому, мережевому, громадсько-організаційному та політичному рівнях. Для досягнення мети зіставлено основні механізми формування національної свідомості в Наддніпрянщині та Галичині, простежено

роль комунікаційних каналів та інтелектуальних мереж у поширенні національних уявлень, а також розглянуто перехід від культурної самоідентифікації до політичної мобілізації.

Методологічну основу дослідження становлять історико-генетичний, проблемно-хронологічний та історико-порівняльний методи в поєднанні з системним підходом. Історико-генетичний метод використано для простеження послідовності змін у формах української самоідентифікації, проблемно-хронологічний – для виокремлення основних етапів і динаміки провідних механізмів цього процесу, історико-порівняльний – для зіставлення їх проявів та умов розвитку в Наддніпрянщині й Галичині. Системний підхід дав змогу розглядати мовні, пам'яттєві, комунікаційні, організаційні та політичні практики як взаємопов'язані складники одного історичного процесу.

Виклад основного матеріалу. Формування української національної свідомості в XIX столітті варто розглядати не тільки крізь часові межі, а й крізь зміни основних форм самоідентифікації та суспільної активності.

Перший етап охоплює 1830–1840-ві роки, коли в середовищі освічених українців посилювалася увага до народної мови, фольклору, літератури та історичного минулого. Другий етап припадає переважно на 1860–1880-ті роки й пов'язаний із розширенням громадівського руху, розвитком друку, етнографічних і наукових студій, освітніх ініціатив та міжрегіональних контактів. Третій етап набуває виразності наприкінці XIX – на початку XX століття, коли культурні та освітні вимоги дедалі частіше ставали частиною політичних програм і нових форм публічного представництва. Такий поділ не означає припинення попередніх практик. Мовна діяльність тривала в період політизації, а історична пам'ять і культурна робота залишалися складниками політичного руху. Йдеться про зміну домінант, а не про послідовну заміну одного механізму іншим [5, с. 219–220; 14, с. 91–92].

На початковому етапі зміни у сприйнятті української мови, літератури та етнокультурних явищ найактивніше відбувалися в середовищі освічених українців. Романтичний інтерес до народної культури сприяв переосмисленню селянської мови, пісень, звичаїв і місцевих історичних переказів як основи літературної та інтелектуальної діяльності. Мова поступово набувала значення не тільки засобу комунікації, а й символу культурної самобутності. Розвиток історичних і мовознавчих досліджень надавав цій самобутності наукового обґрунтування, а записи фольклору пов'язували місцеві культурні традиції з ширшим усвідомленням спільноти [1, с. 53–54; 2, с. 60–61].

Важливу роль у цьому процесі відігравала література. Творчість Т. Шевченка поєднувала українську мовну форму з історичними образами, козацькою тематикою та осмисленням становища українців в імперському порядку. Дослідження рецепції Т. Шевченка дають підстави розглядати його творчість як одне з джерел національного самоопису [10; 3, с. 50–51]. Літературний текст у цьому випадку мав значення не тільки як художній твір. Він закріплював словник, образи й сюжети, за допомогою яких українська культурна самобутність могла осмислюватися, відтворюватися та передаватися наступним поколінням.

Другий етап характеризувався переходом від переважно інтелектуального осмислення культурної самобутності до її організаційного та комунікаційного закріплення. У Галичині цей процес розвивався в умовах, відмінних від Наддніпрянщини. Ранні представники місцевої української еліти формулювали політичні вимоги від імені окремої спільноти вже на початку XIX століття, однак така модель ще не передбачала широкої суспільної мобілізації [1;12, с. 64–65]. У другій половині століття дедалі більшого значення набували світська інтелігенція, студентські товариства, наукові та видавничі осередки. Їхня діяльність поєднувала освітню роботу, наукові студії та культурне представництво, що сприяло розширенню соціальної основи українського руху [13].

Важливим засобом підтримання регулярної комунікації між окремими українськими середовищами став друк. Періодичні видання повідомляли про діяльність товариств, публікували літературні та наукові тексти й створювали можливість для обговорення спільних питань. У Наддніпрянщині можливості цього каналу здебільшого обмежувалися цензурною політикою, у Галичині преса та видавничі осередки забезпечували ширше поле для публічної діяльності. Важливе значення мала міжрегіональна взаємодія українських культурних та інтелектуальних осередків, яка сприяла поширенню національної ідеї, текстів, авторських контактів та організаційного досвіду [4].

Паралельно формувався просторовий образ України. Етнографічні та статистичні дослідження давали змогу описувати територію, населення, мову й культурні особливості українських земель у категоріях тогочасної науки. А. Котенко пов'язує важливий етап цього процесу

з етнографічно-статистичною експедицією П. Чубинського 1870-х років, яка сприяла просторовому оформленню поняття України [14]. Л. МакРейнольдс, аналізуючи археологічні конгреси, звертає увагу на суперечність українських та імперських інтерпретацій минулого й території [15, с. 97–98]. У такий спосіб географічний простір ставав частиною аргументації щодо існування окремої історико-культурної спільноти.

Наприкінці XIX – на початку XX століття посилювалася політизація національних вимог. Культурна та освітня діяльність уже спиралася на сформовані канали поширення, організаційні осередки та систему історичних і мовних аргументів. У політичній сфері ці напрацювання використовувалися для формулювання вимог щодо мови, освіти, представництва та суспільного статусу. Період 1876–1905 років позначився особливо виразною політизацією уявлень про Україну. Водночас цей процес не був одномоментним. Він розвивався в різних середовищах із різною інтенсивністю та спирався на сформовані раніше культурні й комунікаційні практики.

У Наддніпрянщині імперські обмеження впливали на способи поширення українських ідей. Конкретними виявами такої політики стали Валуєвський циркуляр 1863 р., який обмежував видання навчальної, релігійної та частини суспільно-популярної літератури українською мовою, та Емський указ 1876 р., який додатково забороняв друк і ввезення української літератури, а також публічні виступи й сценічні вистави українською мовою. Звуження легального друкованого простору підвищувало значення приватного листування, неформальних гуртків, закордонних видавничих осередків і галицької преси. Культурна діяльність у таких умовах не припинялася, але набувала інших організаційних форм. Водночас самі заборони не створювали національної свідомості, а впливали на вже наявні практики, визначаючи межі їхньої публічності та способи комунікації [2, с. 60–61].

У Галичині політизація розвивалася в інших інституційних умовах. Діяльність товариств, преси та студентських організацій мала більше можливостей для публічного розвитку, хоча залишалася під впливом конфесійної, етнополітичної та соціальної конкуренції. Розвиток українських організацій супроводжувався формуванням практик представництва, публічних дебатів та участі у виборах. Зв'язки з Наддніпрянщиною підтримувалися через особисті контакти, пресу та обмін друкованими матеріалами [4].

Міжрегіональні контакти мали значення не тільки для поширення текстів, а й для обміну досвідом культурної, наукової та організаційної діяльності. Київ, Львів, Чернівці та інші центри були пов'язані особистими зв'язками, періодикою, товариствами й освітніми ініціативами. Дослідження діяльності Київської громади та контактів інтелігенції Галичини й Наддніпрянщини засвідчують, що такі зв'язки сприяли циркуляції ідей і поширенню організаційного досвіду [5, с. 219–220; 4, с. 812–813].

Таким чином, Наддніпрянщина та Галичина розвивалися в різних політичних та інституційних умовах, але не були ізольованими середовищами. Обмеження публічної діяльності в Російській імперії посилювали значення неформальних комунікацій і зв'язків із закордонними осередками, а ширші можливості для діяльності товариств і преси в Галичині сприяли швидшому організаційному оформленню українського руху. Водночас міжрегіональні контакти забезпечували обмін ідеями, текстами та організаційним досвідом [16; 12, с. 64–65]. Спільність руху формувалася не завдяки однаковості умов, а через постійну взаємодію між різними українськими середовищами.

Отже, зміна домінантних механізмів упродовж XIX століття засвідчує, що розвиток українського національного руху не зводився до послідовного переходу від культури до політики. У 1830–1840-х роках переважали практики культурного самоопису, у 1860–1880-х роках вони дедалі більше закріплювалися через пресу, освіту, наукові студії та товариства, а наприкінці XIX – на початку XX століття ці напрацювання ставали основою політичного представництва. Межі між етапами не були чіткими, оскільки попередні форми діяльності не зникали з появою нових, а набували додаткових функцій. Саме ця наступність дає змогу розглядати національне відродження як тривалий процес зміни способів колективного самовизначення (табл. 1).

Таблиця 1 узагальнює основні механізми, завдяки яким культурні та інтелектуальні практики набували організаційного й політичного продовження. Водночас вона окреслює межі інтерпретації кожного механізму, що дає змогу не ототожнювати окрему культурну чи організаційну практику з уже сформованою національною свідомістю.

Історична пам'ять у цьому процесі не була незмінним набором уявлень про минуле. Вона формувалася через відбір сюжетів, постатей і подій,

Таблиця 1

Механізми формування української національної свідомості в XIX столітті

Механізм	Історичні прояви	Джерельні індикатори	Середовище поширення	Результат для самоідентифікації	Межі інтерпретації
Мовно-культурна мобілізація	Україномовна література, фольклорні записи, мовознавчі студії	Тексти, мовні праці, освітні матеріали	Інтелігенція, школи, читальні	Утвердження культурної самобутності	Не дорівнювала масовій політичній мобілізації
Історична пам'ять	Козацькі сюжети, історіографія, шевченківський канон	Історичні праці, ювілейні практики, публіцистика	Інтелектуальні та громадські осередки	Часова тяглість спільноти	Пам'ять залишалася вибірковою і конфліктною
Інтелектуальні мережі	Громади, міжрегіональні контакти, університетські середовища	Листування, спільні видання, товариства	Київ, Львів та інші центри	Перенесення ідей між поколіннями й регіонами	Мережі не охоплювали все населення
Комунікації та освіта	Преса, читальні, студентські товариства, лекції	Періодика, програми, протоколи, освітні тексти	Міста, студентські та культурні групи	Повторюваність і закріплення національних уявлень	Доступ залежав від цензури й грамотності
Громадська самоорганізація	Культурні та наукові товариства, «Просвіта», студентські об'єднання	Статути, звіти, організаційні документи	Міські та регіональні спільноти	Перехід до регулярної колективної участі	Організаційна щільність була регіонально нерівною
Політизація	Програмні тексти, вимоги щодо мови, освіти, представництва	Політичні програми, публіцистика, промови	Інтелігенція, партії, громадські рухи	Формулювання політичного «ми»	Політизація не охопила всі культурні середовища одночасно

Джерело: створено автором

яким надавали нового значення відповідно до суспільних потреб. Козацьке минуле, історія України, постать Т. Шевченка та розвиток української мови ставали складниками різних способів опису спільноти [3; 8]. Концептуальна історія України засвідчує, що формування часової перспективи було важливою частиною перетворення уявлень про Україну на модерний політичний концепт [14, с. 65–66].

Інтелектуальні мережі забезпечували поширення сформованих уявлень між регіонами та поколіннями. Листування, періодика, товариства й особисті контакти створювали канали для поширення культурних текстів та організаційного досвіду між різними середовищами [5; 4, с. 812–813]. Водночас мережевий характер руху визначав і його соціальні межі. Доступ до таких каналів залишався нерівномірним, а значна частина населення не була безпосередньо залучена до інтелектуального та видавничого життя.

Громадська самоорганізація набувала конкретних форм у діяльності наукових, освітніх і культурних товариств. Студентські об'єднання, зокрема, поєднували освітні потреби з науковою та культурною роботою, сприяючи залученню нових учасників руху [13, с. 49–50]. Як наслідок, накопичувався організаційний досвід, а діяльність на захист мови, розвиток освіти й культури набувала сталих форм суспільної участі.

Взаємодія цих механізмів не зводилася до послідовного переходу від культури до політики. Мовна та літературна діяльність створювала засоби культурного самоопису, історичні студії надавали йому часової перспективи, комунікаційні канали сприяли поширенню відповідних уявлень, а товариства закріплювали їх у регулярній колективній діяльності. Політична діяльність, відповідно, надавала частині культурних вимог форми публічного представництва. Водночас політичні умови могли впливати на можливості мовної, освітньої та організаційної роботи. Отже, окремі механізми взаємодіяли між собою, змінюючи своє значення залежно від історичних обставин.

Узагальнення цих зв'язків дає підстави розглядати шість механізмів – мовно-культурну мобілізацію, історичну пам'ять, інтелектуальні мережі, комунікацію та освіту, громадську самоорганізацію й політизацію – як взаємопов'язані складники одного процесу. Їх співвідношення та взаємний вплив схематично представлено на рис. 1

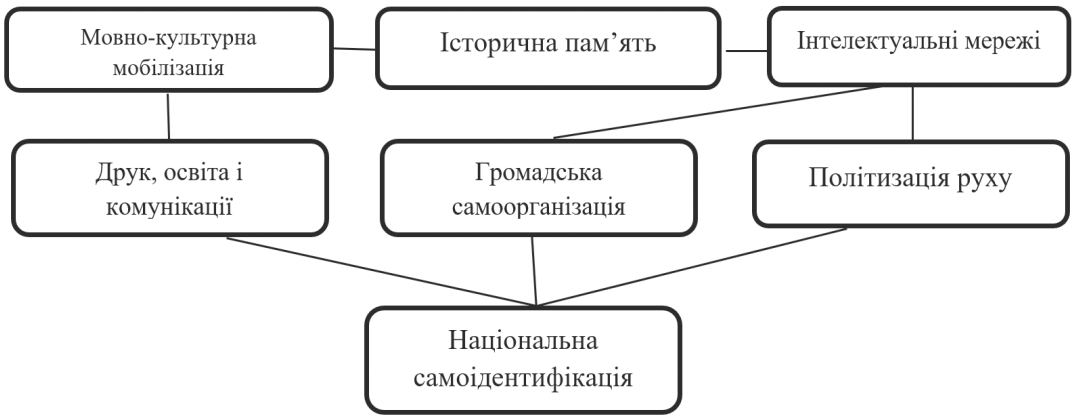

Рис. 1. Авторська модель формування української національної свідомості у процесі національного відродження XIX століття

Рисунок 1 узагальнює взаємозв'язки між основними механізмами формування української національної свідомості. Їх взаємодія не була односторонньою. Культурні та історичні уявлення поширювалися через друк, освіту й інтелектуальні мережі, набували сталих форм у діяльності громадських організацій і поступово ставали основою політичного представництва. Водночас політичні та інституційні умови впливали на можливості культурної, освітньої та організаційної діяльності. Отже, запропонована модель відображає не лінійну послідовність етапів, а взаємодію практик, значення яких змінювалося залежно від історичних обставин.

Запропонована модель відображає загальну логіку формування української національної свідомості, але не передбачає одночасності цього процесу для всього українського населення. Національне самоусвідомлення поширювалося поступово, охоплюючи різні соціальні та регіональні середовища з неоднаковою інтенсивністю. Ранні форми руху здебільшого залишалися пов'язаними з діяльністю освічених верств, а доступ до друку, освіти та організованого суспільного життя був нерівномірним [2; 12]. Таким чином, українська національна свідомість формувалася нерівномірно, поширюючись від окремих інтелектуальних і культурних середовищ до ширших форм суспільної та політичної самоорганізації.

Висновки. Формування української національної свідомості в XIX столітті відбувалося через зміну та розширення форм колективного самоопису й суспільної участі. На ранньому етапі провідне значення мали мова, література, фольклор та історичні уявлення. У 1860–1880-х роках ці практики дедалі більше закріплювалися через пресу, освіту, наукові студії, товариства та міжрегіональні контакти. Наприкінці XIX – на початку XX століття частина сформованих культурних ресурсів використовувалася для політичного представництва та формулювання вимог щодо мови, освіти й суспільної участі. Отже, національна свідомість у досліджуваний період формувалася як історично змінний спосіб самоідентифікації, що спирався на взаємодію культурних, комунікаційних та організаційних практик.

Порівняння механізмів формування національної свідомості та умов їх реалізації в Наддніпрянщині й Галичині показало відмінності у формах і темпах розвитку українського руху. У Російській імперії цензурні та мовні обмеження звужували можливості публічної діяльності, що посилювало значення неформальних контактів, приватної комунікації та видавничих осередків за межами підконтрольного простору. У Габсбурзькій монархії діяльність українських товариств, преси та освітніх осередків мала ширші можливості для публічного розвитку, хоча залежала від конфесійної та етнополітичної конкуренції. Водночас відмінність імперських умов не призвела до ізоляції українських середовищ. Особисті контакти, періодика, освітні ініціативи та обмін організаційним досвідом підтримували міжрегіональну взаємодію.

Науковий внесок дослідження полягає в комплексному розгляді мовно-культурної мобілізації, історичної пам'яті, інтелектуальних мереж, комунікації та освіти, громадської самоорганізації й політизації як взаємопов'язаних механізмів формування національної свідомості. Ці механізми діяли взаємопов'язано, а їх значення змінювалося залежно від історичних умов. Мова, література та фольклор створювали засоби культурного самоопису, історичні студії формували часову перспективу спільноти, друк, освіта та

інтелектуальні мережі поширювали відповідні уявлення, а громадські організації закріплювали їх у регулярних формах колективної діяльності. Політизація надавала частині культурних та освітніх вимог форми публічного представництва. Водночас формування національної свідомості відбувалося нерівномірно та не охоплювало всього українського населення одночасно, оскільки ранні форми руху здебільшого розвивалися в освічених середовищах, а доступ до друку, освіти та організованого суспільного життя залишався неоднаковим.

Перспективним є подальше дослідження запропонованої моделі на локальному матеріалі. Доцільно простежити, як механізми, сформовані в інтелектуальних центрах, поширювалися в міських і сільських середовищах через студентські товариства, місцеву пресу, освітні та інші комунікаційні осередки. Це дасть змогу точніше з'ясувати соціальні масштаби поширення національних уявлень, відмінності їх сприйняття в різних регіонах і шляхи переходу від діяльності вузьких освічених середовищ до ширших форм суспільної самоорганізації.

Список літератури:

1. Верменич Я. В. Теоретичні конструкти націєстановлення в контексті формування української ідентичності на межі XIX–XX століть. *Матеріали до української етнології*. 2021. № 20 (23). С. 47–59. DOI: https://doi.org/10.15407/mue2021.20.047
2. Видайчук Т. Л. Аспекти історії української мови як засіб формування національної ідентичності та історичної пам'яті. *Український педагогічний журнал*. 2022. № 2. С. 48–63. DOI: https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-2-48-63.
3. Гудима А. Шевченкова концепція України на тлі викликів національного буття доби. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2023. № 1 (33). С. 53–58. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2659.2023.33.08.
4. Зашкільняк Л. О. Взаємозв'язки української інтелігенції Галичини та Наддніпрянщини у другій половині XIX століття. *Galicja. Studia i materiały*. 2024. № 11. С. 807–820. DOI: https://doi.org/10.15584/galisim.2024.11.39.
5. Нагайко К. Ю. Діяльність представників Київської громади в процесі ствердження української національної ідеї (друга половина XIX – початок XX століття). *Історія науки і біографістика.* 2022. № 3. С. 219–237. DOI: https://doi.org/10.31073/istnauka202203-12.
6. Поліщук Я. Від слов'янофільства до національної ідеї: світоглядна еволюція української еліти в XIX ст. *Poznańskie Studia Slawistyczne*. 2024. Vol. 27. P. 223–238. DOI: https://doi.org/10.14746/pss.2024.27.11.
7. Райківський І. Галичина в житті й діяльності Михайла Грушевського (1885–1894 рр.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2021. Вип. 34. С. 36–49. DOI: https://doi.org/10.33402/ukr.2021-34-36-49.
8. Світленко С. І. М. М. Аркас і збереження історичної пам'яті про Т. Г. Шевченка (остання чверть 19 – початок 20 ст.). *Емінак: науковий щоквартальник*, 2024. № 2 (46). С. 238–253. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).715.
9. Тарапон О. А., Потапенко Р. М., Коцур Р. В. Українська історіографія XIX ст.: формування національної ідентичності. *Український літопис*. 2024. № 3. С. 103–109. DOI: https://doi.org/10.31470/2786-8583-2024-3-103-109.
10. Харчук Р. Б. Значення Шевченка для формування свідомості українських інтелігентів-постшістдесятників у Російській імперії XIX ст. *Слово і Час*. 2021. № 2 (716). С. 20–34. DOI: https://doi.org/10.33608/0236-1477.2021.02.20-34.
11. Янишин Б. «Люди смертні, народи вічні»: національне питання в публіцистиці Михайла Грушевського періоду заслання. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2023. № 43. С. 101–108. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-43-101-108.
12. Hen-Konarski T. Enlightened and Counter-Revolutionary: Revisiting the Origins of Galician Ruthenian Nation-Building. *Austrian History Yearbook*. 2024. Vol. 55. P. 60–86. DOI: https://doi.org/10.1017/S0067237824000080.
13. Humenna I. National, Cultural, Educational and Scientific Activities of Ukrainian Student Societies in Eastern Galicia (from the Late Nineteenth Century to 1939) through the Prism of Cooperation with Metropolitan A. Sheptytskyi. *History of Science and Technology*. 2024. Vol. 14, № 1. P. 46–63. DOI: https://doi.org/10.32703/2415-7422-2024-14-1-46-63.
14. Kotenko A. L. *The Promise of Ukraine: A Conceptual History of Nineteenth-Century Nationalism*. Oxford : Oxford University Press, 2026. 258 p. DOI: https://doi.org/10.1093/9780198995975.001.0001
15. McReynolds L. Archeologists Imagine Ukraine: Social Scientists and Nation Building in the Nineteenth Century. *Slavic Review*. 2024. Vol. 83, № 1. P. 92–111. DOI: https://doi.org/10.1017/slr.2024.309.

16. Vengerska V., Kozlovets M. Imperial Practices of Nation Building under the Conditions of the 19th and Their Modifications during World War I: Ukrainian Context. *East European Historical Bulletin*. 2023. № 28. P. 79–89. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058X.28.287543.

17. Zayarnyuk A., Sereda O. The Intellectual Foundations of Modern Ukraine: The Nineteenth Century. London: Routledge, 2023. 204 p. URL: https://www.routledge.com/The-Intellectual-Foundations-of-Modern-Ukraine-The-Nineteenth-Century/Zayarnyuk-Sereda/p/book/9781032368399 (дата звернення: 05.09.2026).

Balycheva L.V. THE NINETEENTH-CENTURY NATIONAL REVIVAL AS A STAGE IN THE FORMATION OF UKRAINIAN NATIONAL CONSCIOUSNESS

The article presents a comprehensive study of the mechanisms underlying the formation of Ukrainian national consciousness during the nineteenth-century national revival. The purpose is to characterize the interrelationship between linguistic and cultural mobilization, historical memory, intellectual networks, communication and educational practices, civic self-organization, and the politicization of national demands. The methodological framework comprises historical-genetic, problem-chronological, and historical-comparative methods combined with a systemic approach. The study traces changes in the dominant forms of self-identification from cultural self-description to organizational consolidation and political representation. Three stages of this process are distinguished. The 1830s–1840s were characterized by the predominance of linguistic and cultural as well as historical-memory practices; the 1860s–1880s by the development of print, education, scholarly studies, intellectual networks, and civic organizations; and the late nineteenth and early twentieth centuries by the increasing politicization of national demands. The findings demonstrate that the Ukrainian language, literature, and folklore shaped means of cultural self-description, historical memory provided temporal continuity to representations of the community, while intellectual networks, print, and education facilitated their dissemination. Civic self-organization consolidated these ideas through regular forms of collective participation, while politicization transformed some cultural demands into the sphere of public representation. A comparison of Dnieper Ukraine and Galicia shows that differences in imperial and institutional conditions shaped different forms and rates of movement development but did not prevent the interregional circulation of ideas and organizational experience. An interconnected model of national consciousness formation is substantiated, in which the identified mechanisms do not constitute a rigid sequence but mutually reinforce one another. The study concludes that the nineteenth-century national revival was a prolonged and uneven process of transforming forms of collective self-identification, in which cultural, memory-related, communicative, organizational, and political practices formed an interconnected basis for Ukrainian national consciousness. At the same time, this process remained regionally uneven and did not imply the simultaneous adoption of a common model of national belonging by the entire Ukrainian population.

Keywords: *Ukrainian national revival, national consciousness, national identity, historical memory, Ukrainian language, intellectual networks, civic organization, politicization, nineteenth century.*

Дата першого надходження статті до видання: 16.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

УДК 94(477):159.942
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.2

Жовта І.І.
https://orcid.org/0000-0002-6620-8272
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

РОЗВАГИ ТА ЕМОЦІЙНИЙ СВІТ ВИХОВАНОК СТАРШИХ КЛАСІВ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ ПОЧ. ХХ СТ. (ЗА АВТОБІОГРАФІЧНОЮ ПОВІСТЮ Н. КОРОЛЕВОЇ «БЕЗ КОРІННЯ»)

У статті висвітлено розваги та емоційний світ вихованок старших класів Київського інституту шляхетних дівчат на поч. ХХ ст. Дослідження зосереджене на повсякденному досвіді дівчат у закритому навчально-виховному середовищі, для якого були характерні регламентований розпорядок дня, значна кількість навчальних занять, обмежений вільний час і постійний контроль з боку наставниць. Метою роботи є характеристика основних форм розваг вихованок, визначення емоційних станів і реакцій, пов'язаних із повсякденним життям та дозвіллям, а також з'ясування впливу релігійних практик на емоційний світ інституток старших класів.

Джерельною основою дослідження є автобіографічна повість Н. Королевої «Без коріння», у якій авторка описує власний досвід перебування у Київському інституті шляхетних дівчат та життя його вихованок. Методологічну основу становлять підходи історії повсякдення, мікроісторії та історії емоцій, зокрема концепт емоційних спільнот. Аналіз джерела дозволив простежити зв'язок між організацією інститутського життя, доступністю розваг і характером емоційних реакцій вихованок.

Встановлено, що розваги старших інституток переважно відбувалися у вільний від занять час і мали колективний характер. Серед них були жарти, розіграші, глузування, спів, гра на піаніно, декламація, театралізовані сценки та участь у святкових заходах. Вони викликали переважно позитивні емоції і водночас давали можливість тимчасово вийти за межі суворого інституційного контролю. Намагалися контролювати розваги класні дами. Виявлено, що одноманітність режиму, постійні правила, заборони та повторюваність повсякденних практик породжували нудьгу, роздратування, неприязнь і сум. Релігійні практики, зокрема піст, сприяли стриманості поведінки та емоцій, тоді як святкові дні супроводжувалися піднесеним настроєм і радістю.

Ключові слова: *історія емоцій, історія повсякдення, розваги, Київський інститут шляхетних дівчат, вихованка.*

Постановка проблеми. Київський інститут шляхетних дівчат (1838–1919 рр.) був однією з найбільших шкіл-пансіонів на теренах України, де навчалися і проживали дівчата у закритому середовищі упродовж довгого періоду часу. Це була спільнота панянок, яких зростали відповідно до тогочасних уявлень про виховання дворянок і їхньої ролі у суспільстві як майбутніх дружин і матерів. З др. пол. ХХ ст. фокус починає поступово змінюватися. Йдеться про отримання освіти для подальшої праці – стати вчителькою чи домашньою наставницею в якомусь закладі, яке вписувалося у загальну тенденцію змін в жіночій освіті в російській імперії [4, с. 19, 41, 107].

У дослідженнях останніх років увага була прикута не тільки до освітнього процесу в інститутах Києва та інших міст на території України у XIX – поч. ХХ ст., про який детально висвітлено в українських і зарубіжних працях, а й до життя учениць закладів (їх повсякдення і дозвілля), що починає активно розроблятися в історичній науці, хоча деякі теми залишаються не розкритими [4, с. 25, 27]. Іншим важливим питанням, якого нечасто торкалося коло науковців, були емоції та

© Жовта І.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

почуття дівчат, які здобували освіту в закритому середовищі, і як замкнутість або відірваність від решти соціуму впливало на їх життя. Варто додати, що історія емоцій поступово входить до фокусу досліджень українських істориків, на відміну від західних, у яких спостерігаємо відродження інтересу до цього напряму.

Тому метою статті є характеристика розваг та емоційного світу вихованок старших класів Київського інституту шляхетних дівчат поч. ХХ ст. Розвідка базується на автобіографічній повісті Н. Королевої «Без коріння», яка слугує джерелом для висвітлення життя вихованок, так як авторка описує своє життя у закладі і зазначає реальних осіб, які навчалися і працювали в школі-пансіоні. І ми можемо перевірити подекуди інформацію іншими джерелами [4, с. 33–34]. Твір був вибраний з декількох причин. По-перше, Н. Королева, яка приїхала після католицького монастиря на навчання до Інституту [1, с. 404, 405, 406] і була зарахована до випускового класу, була немов би відстороненим спостерігачем, бо не вписувалася в загальне коло інституток через іншу релігію і інший життєвий досвід. По-друге, вона змальовувала загальні риси повсякдення вихованок та їх колективні емоції, подекуди і порівнювала із власними, що складає сукупний образ буття дівчат у стінах Інституту.

Постановка завдання. Для поставленої мети потрібно було вирішити такі завдання: висвітлити розваги вихованок старших класів; проаналізувати емоційний світ вихованок; подивитися як розваги впливали на зміну емоційного світу дівчат; як релігія здійснювала вплив на емоційний стан інституток.

Методологія дослідження базується на використанні загальних наукових методів, логіки та спеціально історичних, зокрема історико-порівняльного та історико-генетичного. Ми працюємо в напрямі історії повсякдення, який сформувався у др. пол. ХХ ст. у процесі становлення нової історії та розкриває умови життя, праці та відпочинку пересічних людей, зокрема у нашому доробку піде мова про розваги [2]. Використовуємо мікроісторичний підхід, який допомагає реконструювати складну мережу взаємодій людей, різних життєвих стратегій і чинників через зменшення масштабу до одиничних осіб або невеликих груп, або інституцій [14].

Іншим напрямом, яким ми послуговуємося у дослідженні є історія емоцій, що виникла у др. пол. ХХ ст. завдяки дослідженням французької школи «Анналів», і пережила черговий був із розвитком нейробіології у 80-тих рр. ХХ ст., яка вивчає емоційний стан, емоції, почуття людей в минулому [10]. Основним завданням історика полягає не в тому, щоб просто зрозуміти емоції, а з'ясувати, як вони переживалися, що їх викликало, у якій формі вони проявлялися та які наслідки мали [20, с. 11]. Для нашого дослідження є вагомим концепт емоційних спільнот, що є одним з ефективних підходів до вивчення емоційної структури колективів (у нашому випадку інституток). Над розробкою методологічного інструментарію працювала Б. Розенвайн, яка брала наявну спільноту людей (монахів) і з джерел вибирала емоційні слова, шаблони, наративи і т.п. Також з увагою ставилася до фігуративного емоційного мовлення («він вибухнув» у випадку гніву) [10]. Так само і ми намагалися підійти до опрацювання автобіографічної повісті Н. Королевої «Без коріння». Під емоційним світом ми маємо на увазі усі ті емоції, почуття, емоційні стани, вияви емоцій, які були у вихованок старших класів Київського інституту шляхетних дівчат поч. ХХ ст. Ми не можемо тільки фокусуватися на емоціях (гнів, страх, радість), так як серед самих психологів існує багато визначень і дискусій щодо того, як трактувати емоції, які їх складові і чи емоції ототожнюються з почуттями [16, с. 20, 21].Тому для нас прийнятним є визначення «емоційного світу», яке ми запозичили у працях Л. Петрушко [11, 12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія питання налічує низку доробків. Зарубіжна історіографія в розвитку історії емоцій досягла вагомих результатів: низка досліджень Р. Бодіса [18, 19, 20], Б. Розенвейн [21], Я. Палмера [10] та ін. Також вийшов друком методологічний посібник для студентів, які хочуть працювати в напрямку історії емоцій [17]. Огляд низки праць, зосереджених на дослідженні емоцій в історії, був зроблений М. Ходаківським [15]. Історії емоцій українського Середньовіччя присвячені дослідження вище згаданої Л. Петрушко, яка, використовуючи підхід історії ментальностей, висвітлює емоційний світ у житіях Святих, емоції та їх вияви (радість, печаль, сльози) за Києво-Печерським патериком [11, 12]. Дослідження повсякденного життя інститутів шляхетних дівчат, дружби, дозвілля А. Коробчук [7, 8] та І. Жовтої [4, 5, 6]. Розвагам і іграми присвячено невелика частина статті А. Кізлової та І. Жовтої про дозвілля вихованок інститутів шляхетних дівчат на теренах України у XIX – поч. ХХ ст., яке дає загальне уявлення як могли бавитись вихованки і у що грати, а також хто здійснював контроль над цим видом дозвілля [6]. Ми вперше

робимо спробу дослідити розваги вихованок старших класів та їх емоційний світ.

Виклад основного матеріалу. Перед тим, як ми розпочнемо висвітлення теми дослідження, варто зауважити про поняття «розваги», яке є частиною дозвілля [3], і є тим, що розвеселяє, розважає людину [13]. У контексті поглядів Н. Королевою розваги (вживає термін «забави») є частиною буття людини: «Життя – parties de plaisir, прогулянки, спочинок, забави, театри, бали... Життя – і той спокій у вимріяному "вдома"... Ах! Життя – то ж правдивий рай без тіней, без суму, без журби, самі радощі, радощі й ясність» [9, с. 264]. Вагомим є ряд емоцій чи емоційних станів, які асоціюються для інститутки з життям, яке мало бути без негативних відчуттів («без тіней», «сум», «журба»), а включати лише позитивні («радощі», «ясність») [9, с. 264].

Розваги вихованок зазвичай виникали у період відпочинку. Так як в інститутах був встановлений режим дня, більшу частину, якого займало навчання і підготовка уроків, то на дозвілля, у тому числі забави не було так багато часу. Н. Королева згадує «годину свобідної поведінки», «годину безконтрольного дозвілля» [9, с. 265], у якому класні дами не могли контролювати поведінку вихованок, так як одна наставниця просто не справлялася і за характеристикою письменниці, не зачіпала дівчат старших класів. У той час дівчата відчували себе вільними, а також вдавалися до «найгаласливіших забав» [9, с. 265]. Тому розваги відбувалися лише у позаурочні години і без надмірного контролю з боку класних дам.

Н. Королева згадує, що у них була компанія дівчат, які постійно веселили своїх однокласниць. Одна з розваг була розіграшом наставниці, коли вони робили сценку, що одній товаришці було погано, а потім кликали класну даму, яку доводили до переживань за дівчину і отримували від того задоволення [9, с. 267] Ще одним випадком було глузування зі свого сором'язливого вчителя і розігрування сценки, де дівчата ніби почули, що від одружився, хоча це було не правдою. Через що викладач відчував себе ніяково, вихованки сміялися [9, с. 308–310]. Іншими забавами знаходимо у повісті – це гра на піаніно, але не завжди класичні твори, а наприклад, коли дівчата всі хором під звуки співали нескладну пісеньку «Гав-гав-гав» [9, с. 269]. Знаходимо також розігрування сценок з співом пісень жартівливого характеру («балада про інститутські котлети), декламація віршів, показ певних персонажів «тверська бариня» і т.п. [9, с. 271, 272]. У дівчат молодших класів упродовж усього існування Київського закладу не спостерігалося глузування чи подібні розваги упродовж існування Інституту, навпаки боязнь класних дам і виконання усіх їхніх настанов [4, с. 123]. Ми припускаємо, що це було пов'язано з віком вихованок.

Загалом в інститутах шляхетних дівчат на теренах російської імперії у XIX – поч. XX ст. були присутні ігри як «кішки-мишки чи інші рухливі. Все залежало від співробітників закладів, бо в одних дозволялося більше бавитися, в інших – менше [6, с. 13, 14]. Ігор, які б розважали дівчат старших класів, ми не знаходимо у повісті «Без коріння», бо вихованки були вже дорослими.

Під час розваг інституток старших класів найбільше було емоційних реакцій, які у тексті ми простежуємо словами і виразами «сміятися», «жартувати», «глумитися», «розвеселиних до сліз», «дурійки», «веселих дівчат», «весело», «смішно» [9, с. 265, 269, 267]. Тому забави в інституток викликали однозначно позитивні емоції і їх реакції.

Варто відміти, що дівчата дуже прагнули розваг. Свідченням цього є слова н. Королевої: «Але на цей раз таких буденних речей замало. Всі настільки розбавлені, що кожна хоче якогось видовища й нових забав» [9, с. 269]. Крім того старі забави набридали, і тому вихованки хотіли нових. [9, с. 269]. Це пов'язане саме з одноманітністю інститутського життя із постійною муштрою, яка була характерна для закладів закритого типу [4, с. 126].

Наставниці намагалися контролювали розваги, встановлюючи межі, закликаючи до «добрих манер» і вживаючи словосполучення «чи не соромно». Ми не знаходимо поняття «сорому» у дівчат, лише коли наставниці нав'язували його інститутткам [9, с. 272]. Відносини вихованок і наставниць, характеристика дівчатами їх виховательок прописані словами і словосполученнями: «дошкуляли», «ненавиділи», «без усміху», «без бур, повне сірої нудьги», «з ненавистю» [9, с. 304, 305]. Саме через емоційні слова можна спостерігати усю складність стосунків дівчат і класних дам, які характеризувалися неприязню і негативним ставленням менших до старших.

Свята могли теж викликати позитивні емоції. Зокрема, йдеться про організований бал, присвячений Масляній (ми припускаємо, що воно відбувалося щорічно, принаймні нам відомо про два випадки заходу 1905 р. [9, с. 337] і 1913 р. [4, с. 174]). Н. Королева описувала «нестримно-веселий дух» в стінах Інституту, коли відбувалася

підготовка і очікування самого свята. Однак сама урочистість пройшло під контролем наставниць, які дивилися, щоб вихованки не порушували правила поведінки та моралі, танцюючи з кавалерами [9, с. 339].

Бути щасливим асоціювалося з пропуском занять, коли хтось через стан здоров'я ішов до шпиталю. І також через те, що там можна було виспатися. Так як в інститутах режим дня був побудований таким чином, що дівчата мали прокидатися дуже рано (о 6 ранку) [9, с. 275]. Радість виникала, коли скасовували заняття («радісно»). Відчуття задоволеності було присутнє серед вихованок, коли закінчили навчання [9, с. 390]. Тому позитивні емоції стосувалися того, коли дівчата могли позбутися уроків, мати вільний час і закінчити навчання в закладі.

Настання весни викликало «радість», «тваринні радощі» [9, с. 362]. Дівчата по-іншому сприймали, коли погода пробуджувалася: «Але ж – весна, наповнена ніжністю й солодкою тривогою, наповняла дівочі серця потребою близькости, порозуміння, ласки, дружби, часто й із відтінню своєрідної закоханости». [9, с. 375]. Тому зміна пір року, зокрема прихід весни, викликали позитивні емоції, що позначалося також на взаєминах вихованок між собою.

Релігія впливала на емоційний світ вихованок Інституту. Піст до Великодня супроводжувався не тільки фізичним, а духовним – багато молилися. Н. Королева описувала, що дівчата говіли та ходили до церкви, і виконували релігійні обряди [9, с. 364, 365]. Спостерігаємо відсутність будь-яких емоцій або реакцій як сміх Коли наставало саме свято, то в закладі відчувався піднесений настрій , а також «радість і урочистість у співах» [9, с. 368, 369]. Тому можемо стверджувати, що піст викликав стриманість у поведінці та емоціях вихованок, але коли наставало свято, то відчувалися позитивні емоції.

Рутина асоціювалася з негативними почуттями («не любили»). Не подобалися прогулянки по Липках, бо вони йшли по тому ж самому маршруту [9, с. 278]. Підтвердженням вище зазначеного можуть слугувати слова Н. Королевої: «Уже три місяці гнітило Ноель одноманітне інститутське життя, таке ж далеке їй і чуже, як і першого дня, коли вона опинилася поміж сливе дорослими дівчатами, які мали або так часто попадали в психіку дітей, що були примушені нудитись у хаті в дощовий день» [9, с. 278]. Найбільше засмучували постійні настанови і заборони: «Тут же було, як у війську: сказано, щоб було так, а не інакше, то й даремно було над цим морочити голову, бо ж на всі "чому" була завжди та сама втерта відповідь: "Так полаґаєтса". Часами вона мала відміну: "Так полаґаєтса по уставу" або "Так полаґаєтса по формє!"» [9, с. 281]. Тому недивно, що повсякденне інститутське життя, навіть коли були присутні пустощі, характеризувалися словами «нудних днів», «томили», «дратували» [9, с. 281].

Для самої Н. Королевої, як ми вже згадували прибула до Інституту на останній рік навчання, був власний досвід переживань через нове середовище. Можна окреслити, як тугу за домом, що є одним з виявів «синдрому шкіл-пансіонів», який якраз був характерний для дівчаток молодших класів, які поступили до закладу і навчалися перший рік [4, с. 89]. Варто зауважити, що у Н. Королевої не було дому як такого, а вона довгий період часу прожила в монастирі, у якому вона вбачала домівку [1, с. 404]. У тексті (через бачення Ноель та персоналу) чітко простежується емоційний стан письменниці такими словосполученнями і словами як «не тратять життєраждости», «журитись», «нудне», «тужити за недосяжним», «чужа», «самітня», «одинока», «помре… з нудьги, з порожнечі, з душевного холоду, з недостачі душевної поживи» [9, с. 300, 301]. Робиться на голос у тексті, про те, що Ноель (Королева Н.) – інакша через релігію і європейську ментальність, що вона – «без коріння» [9, с. 301]. У неї інститутське життя асоціювалося з сумом.

У повісті зустрічаємо такі негативні емоції як передаються словами «гіркість та образа», «зла». Йдеться про конфлікт між двома вихованками, у тому числі Ноель [9, с. 326–327], де простежується ця інакшість. Але загалом більше не спостерігаємо таких сильних негативних емоцій.

Якщо порахувати у тексті слова чи словосполучення, які позначають таку емоційну реакцію чи емоційний стан як сміх – 46 згадок щодо вихованок, і жартувати – 16, весело – 11 слів, то нудьги у повісті буде набагато менше – 17 слів. Очевидно, з підрахунку випливає, що в інститутських стінах вихованкам було більш смішно і весело, ніж нудно. Однак такий умовивід не є вірним сам по собі, адже у «Без коріння» більше тексту присвячено розвагам чи святковим дням, хоча більше часу фактично займала буденність без особливих подій, під якої дівчата нудьгували. Тому для нас важливо у дослідженні прослідкувати з якими подіями чи наслідками мали ті чи інші емоції чи відчуття, і не бачимо сенсу робити таблиці із зазначенням кількості вживання слів, що позначають чуттєвий світ інституток.

Висновки. Розваги вихованок старших класів поч. ХХ ст. за автобіографічною повістю Н. Королевої «Без коріння» відбувалися у вільний час, тривали короткий проміжок часу, були націлені на жарти чи глузування і викликали позитивні емоції у дівчат і сміх. Забави подекуди відходили від контролю класних дам, однак певний нагляд наставниць проводився, особливо під час свят. Позитивні емоції чи реакції виникали у дівчат поза навчанням і закінченням здобуття освіти. Інститутське повсякденне життя у вихованок асоціювалося з негативними емоціями і характеризувалося нудьгою і частково сумом. Деякі релігійні практики стримували емоції і поведінку дівчат, але свята приносили позитивні відчуття.

Список літератури:

1. Винничук Ю. Інакший світ // Королева Н. Твори: Автобіографія. Предок. Без коріння / упоряд. Шевчук Ю. Львів: Каменяр, 2009. С. 401–415.

2. Горобець В.М. Історія повсякдення [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2005. 672 с. Режим доступу: https://www.history.org.ua/?termin=Istorija_povsjakdennja (останній перегляд: 07.09.2026)

3. Дозвілля / А. О. Ручка. *Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс]* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. Режим доступу: https://esu.com.ua/article-20509. DOI: 10.5281/zenodo.19944033

4. Жовта І. І. Колектив Київського інституту шляхетних дівчат в організації повсякдення вихованок (XIX – перші десятиліття XX ст.). Дис. … доктора філософії: 032 – Історія та археологія. Київ, 2023. 189 с.

5. Жовта І.І. Поняття «дружби» у вихованок інститутів шляхетних дівчат за джерелами особового походження і літературними творами на території України у XIX – поч. XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2024. Т. 35 (74). № 3. С. 40–46. https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.7

6. Жовта І.І., Кізлова А.А. Дозвілля вихованок інститутів шляхетних дівчат на території України за джерелами особового походження (XIX – перші десятиліття XX ст.). *Уманська старовина.* 2024. № 11. С. 5–19. https://doi.org/10.31499/2519-2035.11.2024.304198

7. Коробчук А. С. Батогом і пряником: специфіка виховного процесу в Одеському інституті шляхетних дівчат. *Старожитності Лукомор'я.* 2022. № 3. С. 35–43. DOI: https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.156

8. Коробчук Анна Сергіївна. Історія жіночої освіти на півдні України у XIX – на початку XX ст.: Одеський інститут шляхетних дівчат. Дис. … доктора філософії: 032 – Історія та археологія. Одеса, 2024.

9. Королева Н. Твори: Автобіографія. Предок. Без коріння / упоряд. Шевчук Ю. Львів: Каменяр, 2009. 419 с.

10. Палмер Я. Історія емоцій. Historians. Режим доступу: https://surl.li/wqgfdj

11. Петрушко Л. Емоційний світ Києво-Печерського патерика крізь призму цитат та алюзій християнської літератури. *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 97–112. https://doi.org/10.58407/litopis.230211

12. Петрушко Л. Емоційний світ українського Середньовіччя: джерельний потенціал рукописів XII–XVI ст. з фондів інституту рукопису. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.* 2024. № 71. С. 127–143. https://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001526680

13. Розвага. *Словник UA.* Режим доступу: https://surl.li/sljrgx

14. Старченко Н.П. Мікроісторія [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2009. 790 с. Режим доступу: https://www.history.org.ua/?termin=Mikroistoriya (останній перегляд: 07.09.2026)

15. Ходаківський О. М. Оманлива очевидність: сучасні підходи до вивчення історії емоцій. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* 2022. Том 5. С. 70–79. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-3417.2022.5.70-79

16. Цільмак О.М., Шмаленко Ю.І. та ін. Психологія емоцій та почуттів: підручник.

17. Barclay K. The History of Emotions: A Student Guide to Methods and Sources. Bloomsberry. 2020.

18. Boddice R. A History of Feelings. Reaktion books, 2019.

19. Boddice R. The History of Emotions. Manchester University Press, 2018.

20. Boddice, Rob. 2017. "The History of Emotions: Past, Present, Future". Revista de Estudios Sociales 62: 10–15. https://dx.doi.org/10.7440/res62.2017.02

21. Rosenwein B. H. Generations of Feeling. A History of Emotions, 600–1700. Cambridge University Press, 2015.

Zhovta I.I. ENTERTAINMENT AND EMOTIONAL WORLD OF GIRLS OF THE SENIOR CLASSES OF THE KYIV INSTITUTE FOR NOBLE GIRLS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (BASED ON THE AUTOBIOGRAPHICAL STORY OF N. KOROLEVA " WITHOUT ROOTS")

The papers explore the recreational practices and emotional experiences of senior pupils at the Kyiv Institute of Noble Girls in the early twentieth century. Attention is paid to the everyday life of girls within a closed educational institution characterized by a strictly regulated daily routine, intensive study, limited opportunities for leisure, and continuous supervision by teaching and supervisory staff. The study aims to examine the main forms of entertainment available to senior pupils, identify the emotional responses associated with everyday activities and leisure, and determine how religious practices shaped their emotional behavior and experiences.

The research is based on Natalena Koroleva's autobiographical novella Bez Korinnia (Without Roots), which contains the author's recollections of her time at the Kyiv Institute for Noble Maidens and her observations of the pupils' everyday life. The study draws on approaches from the history of everyday life, microhistory, and the history of emotions, with particular use of the concept of emotional communities. This perspective makes it possible to consider leisure not simply as a way of spending free time, but as an important element of the pupils' social and emotional experience.

The analysis shows that senior pupils usually engaged in entertainment during periods free from classes and that most leisure activities were collective. Their pastimes included jokes, practical jokes, teasing, singing, piano playing, recitation, theatrical performances, and participation in festive events. These activities generated positive emotional responses while also creating temporary opportunities to move beyond the restrictions of institutional routine. At the same time, the supervisory staff sought to regulate and control such forms of leisure. The repetitive character of everyday life, numerous rules and prohibitions, and constant supervision could contribute to boredom, irritation, dislike, and sadness. Religious practices also influenced the emotional experiences of the pupils: fasting encouraged restraint in both behavior and emotional expression, whereas religious celebrations were associated with heightened spirits, solemnity, and joy. Thus, leisure and entertainment constituted an important part of the emotional life of senior pupils and provided a means of coping with the constraints of institutional life.

Keywords: *history of emotions, history of everyday life, entertainment, Kyiv Institute for Noble Maidens, pupil.*

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

Дата першого надходження статті до видання: 24.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

УДК 355/359:316.4(477)"2014"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.3

Звонко І.М.
https://orcid.org/0000-0003-1158-9327
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ НА ПОЧАТКУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014)

У статті висвітлено трансформацію оборонно-промислового комплексу (ОПК) України на початковому етапі російсько-української війни в 2014 році. Мета статті - проаналізувати зрушення в суспільно-політичному дискурсі 2014 року та показати, як трансформації в оборонно-промислового комплексу виступають їхнім відображенням.

З'ясовано, що до 2014 року зміни в оборонній сфері мали переважно декларативний характер і зводилися до адміністративних реорганізацій без модернізації виробничої бази та впровадження сучасних управлінських практик.

Робота ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності та всебічності. Задля розв'язання поставлених завдань застосовано такі наукові методи дослідження як аналіз, синтез, проблемно-хронологічний, логічний, історико-ситуаційний.

Визначено, що війна стала каталізатором вимушених змін у сфері ОПК, виявила критичну неготовність галузі до забезпечення Збройних сил сучасними озброєннями та військовою технікою. З'ясовано, що на початку 2014 р. оборонна галузь України перебувала у стані глибокої стагнації та невизначеності. Виробничі потужності підприємств ОПК залишалися завантаженими тільки частково. Водночас управлінська модель функціонування галузі характеризувалася низьким рівнем прозорості, обмеженою інтеграцією в міжнародні ринки озброєнь.

Простежено еволюцію суспільно-політичних наративів щодо ролі оборонної галузі – від економічного ресурсу до символу державної стійкості. Висвітлено ставлення представників суспільних інституцій до заходів які б сприяли оперативним змінам ОПК задля підвищення обороноздатності держави, забезпечення потреб Збройних сил України в умовах збройної агресії РФ та адаптації галузі до нових геополітичних викликів.

Ключові слова: *військово-промисловий комплекс, оборонно-промисловий комплекс, Збройні Сили України, економіка, російсько-українська війна, Збройні Сили України.*

Постановка проблеми. До 2014 року реформи в оборонній галузі України мали переважно декларативний характер і обмежувалися адміністративними реорганізаціями без оновлення виробничої бази чи впровадження сучасних управлінських практик. У результаті український оборонно-промисловий комплекс накопичив дефіцит інституційної спроможності, та водночас мав залежність від зовнішніх ринків і кооперацій, що суттєво послабило його здатність реагувати на виклики, спричинені російсько-українською війною [13, с.1–18].

Розпочата у 2014 році збройна агресія Російської Федерації проти України, стала каталізатором трансформації вітчизняного ОПК. Водночас оборонна галузь держави виявилася неготовою до ведення тривалої війни, оскільки протягом попередніх десятиліть функціонувала переважно в експортно-комерційному режимі з орієнтацією на зовнішні ринки та залежністю від російської технологічної бази.

Вже на початковому етапі російсько-української війни оборонно-промисловий комплекс України зазнав значних втрат. Зокрема, у березні 2014 році держава втратила 13 підприємств військово-промислового комплексу, розташованих на території Криму, включно з ключовими об'єктами суднобудівної, авіаційної та радіоелектронної галузей [15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику повоєнного відновлення українського ОПК широко представлено

© Звонко І.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

в розвідувально-дослідницькій роботі О. Письменного, С. Кречко, А. Бестюк [10, с.74–82]. У працях Горбуліна В., Шеховцова В., Шевцова А. [7]. акцентовано увагу на поглиблення кризи в ОПК внаслідок припинення співробітництва з Росією та повільного розгортання ВТС із західними країнами.

У межах свого дослідження В. Бадрак, С. Гончаров, А. Міхненко [4, с.192] проаналізували сучасні системи озброєння та визначили ключові загрози. Питання конкурентоспроможності галузей національної економіки, окремих підприємств та формування експортного потенціалу ОПК України висвітлено в роботах Аванесової Н., Колодяжної Т. [1, с.109–117]. Водночас ключові проблеми реформування оборонно-промислового комплексу України та результати діяльності державного концерну «Укроборонпром» досліджено Оцабриком І. [9, с. 32–38], Бондаренко С., Поліщуком А. та Мосіним М. [5, с. 107-118.]

Постановка завдання. Попри наявність значної кількості наукових праць, присвячених економічним, військово-стратегічним аспектам розвитку ОПК, цілісний аналіз його трансформацій у межах суспільно-політичного дискурсу від моменту здобуття Україною незалежності до початкового етапу російсько-української війни 2014 року залишається недостатньо дослідженим, що зумовлює наявність наукової лакуни, на заповнення якої спрямоване дане дослідження. Метою даної статті є дослідити трансформації оборонно-промислового комплексу в суспільно-політичному дискурсі на початковому етапі російсько-української війни у 2014 році. Окрему увагу приділено наративам, що формували стратегічне бачення розвитку оборонної галузі у цей період.

Виклад основного матеріалу. До початку російсько-української війни в суспільно-політичному дискурсі переважали пострадянські підходи щодо розвитку оборонної галузі. Акцент робився переважно на економічних аспектах приватизації об'єктів ОПК та скороченні витрат, тоді як стратегічне зміцнення обороноздатності країни залишалося поза полем уваги. Водночас лише епізодично згадувалися проблеми технологічної відсталості та залежності від зовнішніх постачальників комплектуючих.

Четвертий президент України В. Янукович розглядав ОПК України переважно як інструмент економічної вигоди та зовнішньополітичного маневрування, а не як ключовий елемент національної безпеки. Його політика характеризувалася орієнтацією на відновлення та поглиблення кооперації з Російською Федерацією. Попри декларації щодо реформування галузі, системних змін в управлінні ОПК не було здійснено, водночас пріоритет надавався експортно орієнтованим проєктам і комерціалізації оборонних підприємств. У результаті ОПК України залишався структурно вразливим, технологічно залежним і недостатньо інтегрованим у стратегію обороноздатності держави.

В грудні 2010 року Кабінет Міністрів України утворив Державний концерн «Укроборонпром» метою якого було підвищити ефективність функціонування державних підприємств, що здійснювали діяльність у сфері розробки, виробництва, реалізації, ремонту, модернізації та утилізації озброєння та військової техніки, а також беруть участь у військово-технічному співробітництві з іноземними державами [11].

Зауважимо, що однією з цілей влади на чолі з В. Януковичем стало створення єдиного центру управління ОПК України, який би охоплював як державний, так і приватний сектор. У рамках цієї стратегії об'єднали підприємства, що спеціалізувалися на проектуванні, виробництві та реалізації оборонної продукції для внутрішнього ринку й експорту.

Вже на початку 2011 р. в Україні запровадили нові підходи до управління державними підприємствами ОПК, закріплені в Законі України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі» [8].

Даний закон був ініційований за дорученням В. Януковича, та передбачав формування спеціальної юридичної структури у формі концерну для централізованого контролю над фінансовими потоками понад 100 державних підприємств. Ці підприємства забезпечували потреби Збройних Сил України та здійснювали експорт військової продукції, послуг і зброї у галузях авіабудування, суднобудування, бронетехніки та радіолокаційних систем.

Зауважимо, що вказана модель управління сприяла мінімізації зовнішнього нагляду з боку політичної опозиції, громадянського суспільства та засобів масової інформації за фінансово-господарською діяльністю підприємств ОПК [14].

На початковому етапі російсько-української війни в 2014 році вітчизняний ОПК був експортно-орієнтованим, що забезпечувало дохід, але послаблювало внутрішні оборонні спроможності. Додамо, що висока імпортозалежність, особливо від Росії, поєднувалася з критичним зносом озброєння та військової техніки (ОВТ) [2].

Російсько-українська війна змінила вектор оборонної політики України та спонукала

до припинення співпраці з Росією у військово-технічній сфері. Водночас у суспільно-політичному дискурсі розрив співпраці з РФ сприймався як дещо запізніла реакція на агресію. Так, народний депутат від фракції «Народний фронт» Дмитро Тимчук, критикував уповільнені дії влади щодо формального розірвання військово-технічного співробітництва з країною-агресором. Парламентарій наголошував, що припинення співпраці відбулося ще з березня 2014 р., після подій у Криму, проте законодавче закріплення цього кроку було відтерміноване на рік через бюрократичні перепони та відсутність юридичного визнання РФ державою-агресором [16].

Водночас під час парламентських слухань у липні 2014 року тимчасово виконуючий обов'язки міністра оборони України Руснак І.С. зазначав що зовнішні загрози посилювалися через незадовільний стан фінансування, ремонту, модернізації та закупівлі озброєння й військової техніки, розбалансованість та незавершеність системних реформ. Суттєвою проблемою, на яку звернув увагу І. Руснак, була застарілість більшості наявного озброєння і військової техніки, переважно виробництва 1980–1990-х років, що в умовах значного недофінансування державних програм розвитку озброєння та військової техніки унеможливлювала їх постачання до військ. Зокрема мова йшла про вертольоти, броньовані машини, радіолокаційні станції та високоточні засоби ураження.

На інших загрозах що суттєво послаблювали обороноздатність України наголошував голова Служби безпеки України Наливайченка В.О (2014 –2015 рр.). За його словами, саме корупція в Збройних Силах України, відсутність єдиної Воєнної доктрини, недостатня протидія іноземним спецслужбам послаблювали національну безпеку держави [12]. Натомість фахівці Національного інституту стратегічних досліджень зазначали, що зразки озброєння та військової техніки, якими укомплектована Збройні Сили України, переважно були вироблені в радянський період і характеризувалися моральною та технологічною застарілістю. У зв'язку з цим першочерговим завданням визначалося проведення комплексної модернізації озброєння і військової техніки, а також досягнення їхньої сумісності зі зразками, що перебувають на озброєнні держав – членів НАТО, що передбачало поетапний перехід на стандарти Альянсу [3].

Важливо підкреслити, що ОПК України успадкував від радянського періоду розгалужену мережу науково-дослідних і виробничих підприємств, орієнтованих на проєктування та створення зразків озброєння і військової техніки (ОВТ), проте ця система функціонувала виключно в межах єдиного ОПК СРСР і не забезпечувала замкнутих виробничих циклів для більшості видів ОВТ. На початку 1990-х років переважна більшість головних розробників ОВТ, а також відповідна проєктно-технічна документація, залишилися на території Російської Федерації, що створило критичну залежність українських підприємств від зовнішніх постачань і технологічної підтримки. Унаслідок цього перед вітчизняним ОПК гостро постало завдання організації повноцінного військово-технічного супроводу експлуатації ОВТ, включаючи її обслуговування, зберігання, продовження ресурсу та забезпечення ремонтопридатності без доступу до первинних розробників. До початку 2000-х років вдалося частково компенсувати ці втрати: було сформовано систему, яка забезпечувала не лише технічний супровід наявного парку ОВТ, а й проведення його поглибленої модернізації, а в окремих випадках – розроблення нових зразків озброєння. Цей етап характеризувався певною стабілізацією галузі та відновленням частини інженерно-конструкторських компетенцій, необхідних для підтримки боєздатності Збройних Сил України. У подальші роки відсутність послідовної державної політики щодо реформування ОПК призвела до поступової втрати його специфічних ознак як стратегічної галузі оборонного призначення та фактичної нівеляції до рівня звичайних цивільних виробництв. За оцінками фахівців, Україна здатна була забезпечити замкнений виробничий цикл лише для приблизно 5% номенклатури озброєнь, необхідних ЗСУ, що свідчить про критичне зниження спроможності до створення та серійного випуску новітніх зразків ОВТ.

Так, за словами академіка Володимира Горбуліна стан оборонної галузі України був ускладнений критичним рівнем виробничо-технологічної бази оборонних підприємств, більшість з яких зберігала технологічний рівень виробництва та модернізації озброєнь і військової техніки 2-го та 3-го поколінь. Водночас науковець зазначав, що для підвищення обороноздатності держави, забезпечення стримування агресії та ефективної протидії, доцільно спрямувати наявний науково-виробничий потенціал ОПК на дослідження та впровадження передових технологій. На його думку, інтеграція виробничо-технологічних потужностей ключових підприємств, таких як Київське Державне конструкторське бюро «Луч», Державне Київське конструкторське бюро «Південне» та Науково-виробниче об'єднання «Південмаш», може

посприяти суттєвому посиленню обороноздатності України та формуванню основи для ефективного ракетно-космічного щита. Науковець висловлював переконання про те, що вищий воєнно-політичний рівень керівництва України повинен на поточному етапі моделювати потенційні наслідки ескалації ситуації вздовж державних кордонів та розробляти ефективні стратегічні заходи, спрямовані на суттєве підвищення воєнного потенціалу протягом найближчих років [6].

Висновки

Розвиток оборонно-промислового комплексу до 2014 року залишався на периферії суспільно-політичного дискурсу. Водночас проблеми технологічної відсталості чи критичної залежності від зовнішніх постачальників згадувалися лише епізодично, без будь-яких пропозицій радикальних реформ. Такий підхід відображав пострадянську модель, коли пріоритет віддавався короткостроковим фінансовим вигодам, а не довгостроковій національній безпеці.

На початку 2014 р. оборонна галузь України все ще перебувала у стані глибокої стагнації та невизначеності. Більшість підприємств ОПК залишалася дезорганізованою, а їх виробничі потужності – завантаженими тільки частково.

До того ж управлінська модель функціонування галузі характеризувалася низьким рівнем прозорості, обмеженою інтеграцією в міжнародні ринки озброєнь та відсутністю належної модернізації виробничих фондів. Та попри зазначені структурні проблеми суспільно-політичний дискурс почав зазнавати трансформацій у бік визнання необхідних реформ з урахуванням військової агресії РФ.

Список літератури

1. Аванесова Н. Колодяжна Т.(2018). Аналітичний погляд на експортні перспективи ОПК України у контексті глобального ринку озброєнь. Вісник економіки транспорту і промисловості, 64, 109–117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetp_2018_64_17.

2. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Серія «Економіка», № 30. – Національний інститут стратегічних досліджень. – URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/schodo-shlyakhiv-optimizacii-vikoristannya-oboronnikh-vidatkiv-v-ukrain і(дата звернення: 05.09.2026).

3. Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки». Київ : НІСД, 2014. 148 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-12/Dopovid_Prezudentps-0ab72.pdf (дата звернення: 05.09.2026).

4. Бадрак В., Гончаров С., Міхненко А. (2014). Особливості реформування збройних сил та оборонно-про-мислових комплексів країн Центральної та східної Європи Особливості реформування збройних сил та оборонно-промислових комплексів країн Центральної та східної Європи: аналітичне дослідження / за заг. ред. В. Бадрака. Київ : ЦІАКР, 192 с.

5. Бондаренко С., Поліщук А., Мосін М. – Передумови корпоратизації та тенденції розвитку підприємств оборонно-промислового комплексу України (Social Development and Security, 2020), с. 107–118. DOI: 10.33445/sds.2020.10.6.10

6. Володимир Горбулін: Забезпеченя оборони та безпеки України: проблеми і шляхи їх вивчення. Аргумент. URL: https://argumentua.com/stati/volodimir-gorbul-n-zabezpechenya-oboroni-ta-bezpeki-ukra-ni-problemi-shlyakhi-kh-vivchennya (дата звернення 14.02.2026).

7. Горбулін В, Шеховцов В, Шевцов А. (2015). Входження ОПК України в європейський оборонно-промис-ловий простір : наук.-аналіт. зб. / Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ : НІСД, 1, 5–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2015_1_3.

8. Закон України від 16 червня 2011 р. № 3531-VI. Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3531-17#Text (дата звернення: 21.02.2026).

9. Оцабрик, І. І. (2018). Реформування оборонно-промислового комплексу України: ключові проблеми. *Вчені записки Університету «КРОК»*, (49), 32–38. https://doi.org/10.31732/2663-2209-2018-49-32-38

10. Письменний О., Кречко С., Бестюк А. Розвиток ОПК України в умовах війни та повоєнного відновлення Social Development and Security. 2024.Вип. 14. № 2. С. 74-81. DOI: https://doi.org/10.33445/sds.2024.14.2.8

11. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2010 р. № 1221. Про утворення Державного концерну «Укроборонпром». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1221-2010-%D0%BF#Text (дата звернення: 21.02.2026).

12. Парламентські слухання «Обороноздатність України у XXI столітті: виклики загрози та шляхи їх подолання» 2014. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl7/5session/par_sl/sl2307214.htm

13. Соляр, І. Я., Звонко, І. М. (2025). Спроби реформування оборонно-промислового комплексу України в 2000 – 2014 роках в суспільно-політичному дискурсі. *Вісник гуманітарних наук*, (14). с. 1–18.

14. Стратегічний аналіз корупційних ризиків. Національне агенство з питань запобігання корупції. URL: https://nazk.gov.ua/wpcontent/uploads/2021/11/NAZK-1.pdf. (дата звернення 13.02.2026).

15. У Кабміні оцінили втрати оборонки в 2014 році. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/4067309-u-kabmini-otsinyly-vtraty-oboronky-v-2014-rotsi

16. At long last, Ukraine puts formal end to military cooperation with Russia. UNIAN. 2015. 21 травня. URL: https://www.unian.info/politics/1081894-at-long-last-ukraine-puts-formal-end-to-military-cooperation-with-russia.html (дата звернення: 21.02.2026).

Zvonko I.M. DEFENSE-INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE IN SOCIO-POLITICAL DISCOURSE AT THE BEGINNING OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014)

The article examines the transformation of Ukraine's defense-industrial complex (DIC) during the initial stage of the Russo-Ukrainian War in 2014. The aim of the article is to analyze shifts in the socio-political discourse of 2014 and to demonstrate how the transformations within the defense-industrial complex reflect these changes.

It has been established that, prior to 2014, changes in the defense sector were largely declarative in nature, amounting to administrative reorganizations without the modernization of the production base or the implementation of modern management practices.

The study is based on the principles of historicism, objectivity, systematicity, and comprehensiveness. To address the objectives set, the following scientific research methods were employed: analysis, synthesis, and the problem-chronological, logical, and historical-situational approaches.

It has been determined that the war acted as a catalyst for forced changes within the defense-industrial complex, revealing the sector's critical lack of preparedness to supply the Armed Forces with modern weaponry and military hardware. It was established that, in early 2014, Ukraine's defense industry was in a state of deep stagnation and uncertainty. Production capacities at defense enterprises remained only partially utilized. At the same time, the industry's management model was characterized by a lack of transparency and limited integration into international arms markets.

The evolution of socio-political narratives regarding the role of the defense industry–shifting from an economic resource to a symbol of state resilience–is traced. The study highlights the attitudes of representatives from public institutions toward measures aimed at facilitating rapid changes within the defense-industrial complex to enhance the state's defense capabilities, meet the needs of the Armed Forces of Ukraine amidst Russia's armed aggression, and adapt the sector to new geopolitical challenges.

Keywords: *military-industrial complex, defense-industrial complex, Armed Forces of Ukraine, economy, Russo-Ukrainian War, Armed Forces of Ukraine.*

Дата першого надходження статті до видання: 07.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

УДК 35.075.2:929І.Дзюба“1973/1974”
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.5

Паска Б.В.
https://orcid.org/0000-0002-5452-5254
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

КДБ ТА ІВАН ДЗЮБА ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ З УВ’ЯЗНЕННЯ: ЗАХОДИ КОНТРОЛЮ, «ПЕРЕВИХОВАННЯ» ТА КОМПРОМЕТАЦІЇ (КІНЕЦЬ 1973 – ПОЧАТОК 1974 РР.)

У статті проаналізовано комплекс заходів Комітету державної безпеки (КДБ) щодо Івана Дзюби після його звільнення з ув’язнення у листопаді 1973 р. Основну увагу зосереджено на практиках оперативного контролю, психологічного впливу, «перевиховання» та компрометації літературного критика в українському дисидентському середовищі. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю поглиблення уявлень про форми репресивної політики радянських спецслужб щодо дисидентів, які після звільнення залишалися об’єктами оперативного нагляду та ідеологічного впливу. Джерельну основу статті становлять документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), передусім матеріали фонду 16, а також мемуарні свідчення Марти Дзюби та Світлани Кириченко. Методологічною основою статті виступили принципи об’єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. З’ясовано, що рішення про помилування І. Дзюби було складовою спеціальної оперативно-ідеологічної комбінації. Важливим її елементом стала публічна заява літературного критика про відмову від попередніх поглядів, яку КДБ поширював серед дисидентів, політичних в’язнів та представників української діаспори. Це мало послабити авторитет І. Дзюби та поглибити суперечності в дисидентському середовищі. Після звільнення КДБ встановив постійний контроль за поведінкою та контактами І. Дзюби, використовував прослуховування, профілактичні бесіди, психологічний тиск, квартирне питання та працевлаштування. Окремим напрямом стало залучення літературного критика до підготовки пропагандистських матеріалів. Водночас І. Дзюба не завжди дотримувався визначеної КДБ лінії поведінки, підтримував контакти з колишніми однодумцями та намагався впливати на окремі рішення спецслужби. Дослідження показує, що після звільнення репресивний вплив на дисидента набув тривалого характеру та поєднував оперативний нагляд, психологічний тиск, соціальне маніпулювання і контрольоване використання його публічного авторитету. Такий підхід КДБ був спрямований на ізоляцію І. Дзюби від дисидентського середовища та використання його позиції для впливу на інших учасників опозиційного руху.

Ключові слова: *Іван Дзюба, Комітет державної безпеки (КДБ), український дисидентський рух, радянські репресії, «перевиховання», компрометація, оперативний контроль.*

Постановка проблеми. Історія українського дисидентського руху 1970-х рр. значною мірою пов’язана з репресивною діяльністю радянських органів державної безпеки, спрямованою на переслідування інакодумців, зокрема на їхнє психологічне й ідеологічне «перевиховання». Особливого значення в цьому контексті набуває історія Івана Дзюби – одного з найвідоміших представників українського дисидентського середовища, звільнення якого з ув’язнення в обмін на покаяльну заяву та відхід від опозиційної активності в листопаді 1973 р. стало результатом цілеспрямованої роботи Комітету державної безпеки (КДБ). Після помилування радянські спецслужби не припинили контролю за літературним критиком, а, навпаки, розгорнули комплекс заходів, спрямованих на визначення та коригування його подальшої поведінки. Важливою складовою цієї діяльності було використання публічного каяття І. Дзюби для його компрометації серед колишніх однодумців, ізоляції від дисидентського середовища та впливу на інших учасників опозиційного руху. Попри значну увагу дослідників до репресій проти І. Дзюби, специфіка діяльності радянських органів державної безпеки щодо нього після звільнення з ув’язнення, а також взаємозв’язок між окремими напрямами цієї діяльності залишаються недостатньо

© Паска Б.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

дослідженими. Тому актуальним є проведення комплексного аналізу заходів КДБ щодо контролю, «перевиховання» й компрометації І. Дзюби в перші місяці після його звільнення, що дає змогу глибше розкрити механізми функціонування радянської репресивної системи та її впливу на українське дисидентське середовище.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічне підґрунтя дослідження становлять узагальнюючі праці з історії українського дисидентського руху другої половини XX ст. авторства Георгія Касьянова [10], Анатолія Русначенка [15], Юрія Данилюка й Олега Бажана [8]. У монографії Г. Касьянова репресивну кампанію 1972 р. розглянуто як новий етап боротьби радянського режиму з українським інакодумством, у межах якого застосовувалися арешти, судові переслідування, психологічний тиск і вимоги публічного зречення власних поглядів. Автор окремо звертає увагу на долю І. Дзюби, його поступову зміну поведінки під впливом КДБ та подальшу публікацію «покаяльної заяви», оцінюючи ці обставини як важливий чинник його відходу від активного дисидентського середовища [10, с. 161–163]. У свою чергу А. Русначенко у своїй праці розглядає репресивну політику щодо української опозиції в ширшому контексті протистояння радянської держави з національно-визвольним рухом; перша половина 1970-х рр. представлена як період посилення репресивного та ідеологічного впливу на дисидентів [15, с. 190–195]. Важливе місце посідає спільна монографія Ю. Данилюка та О. Бажана, де на основі широкого комплексу джерел проаналізовано механізми політичних репресій і діяльність органів державної безпеки щодо різних течій української опозиції [8, с. 197–200].

Окремий напрям історіографії становлять дослідження життєвого шляху та політичної біографії І. Дзюби. Значний внесок у його вивчення зробив Юрій Шаповал, який у низці праць аналізує обставини переслідування літературного критика, його кримінальну справу, взаємини зі слідчими КДБ й обставини засудження. Зокрема, у статті «Справа Івана Дзюби з відстані пів століття» дослідник на основі документальних матеріалів реконструює механізм фабрикації справи Дзюби та мотиви радянських органів державної безпеки [18]. Важливим для розуміння досліджуваного періоду є також дослідження Ю. Шаповала «Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація?», у якому простежено перебіг кримінального переслідування літературного критика й обставини, за яких після вироку його залишили в київському слідчому ізоляторі [17]. Біографічні відомості про І. Дзюбу, його арешт і засудження міститься також у довідковому виданні, що присвячене українському руху опору [16, с. 224–229].

Важливими для осмислення проблематики є праці, присвячені окремим аспектам діяльності КДБ щодо українських дисидентів. Дослідження профілактичних методів роботи радянської спецслужби дають підстави розглядати «профілактику», психологічний тиск, оперативний нагляд і маніпулювання поведінкою інакодумців як складові системи боротьби з опозиційним середовищем [12; 14]. У сучасних дослідженнях показано, що після «генерального погрому» 1972 р. КДБ застосовував профілактичні бесіди, обшуки, адміністративні переслідування та інформаційні заходи [13]. У цьому контексті показовими є також дослідження т. зв. «перевиховання» окремих представників українського дисидентства, зокрема мовознавиці Зеновії Франко, досвід якої дає можливість простежити механізми тиску на заарештованих і способи їх подальшого використання радянською пропагандою [19]. Окремі аспекти застосування профілактичних методів щодо І. Дзюби вже розглядалися в контексті загальної діяльності КДБ проти українських дисидентів у 1970-х рр., зокрема його періодичних зустрічей із працівниками спецслужби та підготовки публікацій, спрямованих проти т. зв. «українського буржуазного націоналізму».

Джерельну базу дослідження становлять передусім документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), зокрема матеріали фонду 16, що містять доповідні записки, спеціальні повідомлення, інформації й інші документи керівництва КДБ при Раді Міністрів (РМ) УРСР про проведені щодо І. Дзюби оперативні заходи [1–7]. Цей комплекс документів дає змогу простежити логіку дій спецслужби, її оцінки поведінки літературного критика і конкретні способи впливу на нього після звільнення. Важливе доповнення до архівних матеріалів становлять спогади Марти Дзюби, які містять особисті свідчення про життя родини після повернення І. Дзюби з ув'язнення та окремі епізоди його контактів із працівниками КДБ [9]. Значний евристичний потенціал мають також мемуари Світлани Кириченко, що дають можливість зіставити документи спецслужби з досвідом та оцінками учасників київського дисидентського середовища [11]. Поєднання документів КДБ із мемуарними джерелами створює можливість простежити як задум радянських органів державної безпеки, так і його сприйняття безпосередніми учасниками подій. Водночас аналіз доступних історіографічних праць засвідчує

потребу в окремому дослідженні комплексу заходів КДБ щодо І. Дзюби саме після його звільнення, їхньої взаємопов'язаності та впливу на становище літературного критика і його взаємини з українським дисидентським середовищем.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати комплекс заходів КДБ щодо Івана Дзюби після його звільнення з ув'язнення наприкінці 1973 р., спрямованих на контроль за його поведінкою, «перевиховання» та компрометацію в українському дисидентському середовищі. До завдань дослідження відносимо опис обставин звільнення І. Дзюби й формування КДБ основних напрямів роботи з ним після помилування; характеристику методів контролю, психологічного впливу та «перевиховання» літературного критика; з'ясування способів і наслідків використання І. Дзюби для компрометації дисидентського середовища та впливу на його учасників.

Виклад основного матеріалу. Іван Дзюба (1931–2022) – літературний критик, один із лідерів українського дисидентського руху, автор програмного трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.). Під час другої хвилі арештів у ході часткової реалізації справи групової оперативної розробки «Блок» 18 квітня 1972 р. він опинився у київському слідчому ізоляторі КДБ. Проти дисидента порушили кримінальну справу за ст. 62, ч. 1 («антирадянська агітація і пропаганда»); слідчі дії тривали майже рік. Протягом 12–16 березня 1973 р. у результаті формально відкритого судового процесу в Києві літературному критику було присуджено 5 р. позбавлення волі передусім за написання й поширення праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», проте в мордовські чи пермські політичні колонії його так і не відправили. Справа в тому, що одночасно зі слідчими діями в КДБ проводили серйозну профілактичну роботу з І. Дзюбою, спрямованою на його «перевиховання». Протягом місяців ув'язнення дисидент писав книгу під назвою «Третього не дано», в якій намагався продемонструвати свою прихильність до офіційної пропаганди в національному питанні. Зрештою, знаходячись під постійним психологічним тиском з боку працівників КДБ, 8 жовтня 1973 р. І. Дзюба написав заяву з проханням про помилування [1, арк. 251–252; 18, с. 234–236].

Питання звільнення І. Дзюби з ув'язнення в обмін на публічне каяття було фактично вирішено на найвищому політичному рівні СРСР у жовтні 1973 р. У спеціальному повідомленні від 2 листопада 1973 р. голова КДБ при РМ УРСР Віталій Федорчук доповідав Центральному комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) про загальне становище дисидента в умовах ув'язнення та проведену із ним профілактичну роботу. Очільник спецслужби зауважував, що на початку слідства І. Дзюба намагався відстоювати свої погляди перед працівниками КДБ, захищав ідеологічні позиції трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Проте з часом, у результаті проведеної «виховної роботи» він став поступово переглядати свої погляди та дещо змінив ставлення до середовища однодумців. Як приклад корисної для каральних органів співпраці І. Дзюби зі слідством наводився факт надання останнім інформації, яка, зрештою, допомогла кадебістам виявити автора самвидавного документа «Програма укомуністів» Василя Рубана (це сталося восени 1972 р.) [3, арк. 177–178].

Відповідно до планів керівництва українського республіканського КДБ, відразу після звільнення І. Дзюба мав виступити в пресі з «покаяльною заявою» й заявити про свою відмову від попередніх поглядів. Передбачалося, що такий крок дисидента скомпрометує його серед однодумців на волі та в ув'язненні, а також перед структурами української діаспори. У результаті І. Дзюба мав бути ізольований від зв'язків із дисидентським середовищем, що сприяло б його «остаточному ідейному роззброєнню», «перевихованню» та перетворенню на зразкового радянського громадянина. Припускалося, що публічне каяття І. Дзюби буде сприяти перегляду своїх ідеологічних позицій деякими його однодумцями, які проявляли вагання у ставленні до національної політики радянського режиму [3, арк. 179–180].

У КДБ усвідомлювали той факт, що станом на осінь 1973 р. І. Дзюба, незважаючи на прохання про помилування й готовність співпрацювати з каральними органами, проявляв певні вагання та внутрішньо не міг повністю відмовитися від своїх поглядів, а також позитивного ставлення до середовища однодумців [1, арк. 253; 2, арк. 204]. За досить тривалий період роботи з І. Дзюбою під час слідства, судового процесу та після нього працівники КДБ склали психологічний портрет в'язня, шукаючи «больові точки», які можна було б використати для продовження процесу «перевиховання»: «По характеру він честолюбний, високої думки про свій літературний талант, вважає, що здатен залишити помітний слід у радянській літературі, дуже дорожить сім'єю, особливо дочкою, від якої сім'я Дзюби приховує факт його арешту й засудження» [3, арк. 180].

Одним із ключових аргументів на користь помилування І. Дзюби та звільнення його з ув'язнення в КДБ наводили те, що інші ув'язнені в період

хвилі арештів 1972 р. лідери українського дисидентства – Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк – у місцях позбавлення волі не тільки не відмовилися від своїх поглядів, а й активно продовжували боротьбу проти системи. У цій ситуації відбуття І. Дзюбою повного терміну покарання, на думку керівництва спецслужби, могло привести до того, що він буде знаходитися під безпосереднім впливом інших політв'язнів, знову повернеться на позиції боротьби проти політики влади, набуде серед однодумців «ореолу мученика» й отримає ще більшу популярність. Також враховували кампанію оборони українських політичних в'язнів за кордоном (в т. ч. у пресі й на радіо), організовану діаспорними організаціями. «Акт гуманності» щодо І. Дзюби розглядався як засіб приглушення цих акцій української еміграції, що відчутно били по іміджу СРСР на міжнародній арені [3, арк. 180–181].

Очевидно, радянська влада вирішила приурочити звільнення І. Дзюби до важливих з ідеологічної точки зору дат 6 і 7 листопада – відповідно 30-річчя вигнання нацистів із Києва (1943 р.) і чергової річниці більшовицького перевороту (1917 р.) [3, арк. 240]. Напередодні виходу з ув'язнення свою наступну лінію поведінки І. Дзюба змушений був погодити із КДБ та неухильно її дотримуватися [3, арк. 254]. 6 листопада дисиденту оголосили указ про помилування (із заміною невідбутого ним терміну покарання на умовне засудження із випробувальним терміном у три роки) та звільнили з київського слідчого ізолятора КДБ. Того ж дня літературний критик, дотримуючись домовленості із працівниками КДБ, відвідав редакцію газети «Літературна Україна», куди передав свою попередньо погоджену спецслужбою заяву-зречення. Уже 9 листопада ця заява була опублікована. Органи КДБ із урахуванням «матеріальних труднощів» у сім'ї звільненого в'язня та з метою «закріплення відносин» надали йому фінансову допомогу у вигляді грошової компенсації за роботу над книгою «Третього не дано» [3, арк. 238–239].

У київському дисидентському середовищі інформацію про помилування І. Дзюби та його заяву назагал сприйняли дуже негативно, це викликало певну розгубленість і звинувачення літературного критика у зраді [3, арк. 239; 11, с. 100–101]. Із різким осудом І. Дзюби виступили Михайлина Коцюбинська, Борис Антоненко-Давидович, Леоніда Світлична, Галина Севрук та ін., які в подальшому обмежили свої зв'язки з літератором і його сім'єю. Промовистою була зафіксована інформаторами КДБ реакція М. Коцюбинської: «Я ходжу як отруєна, все не можу примиритися з тим, що Іван, якого ми всі любили й поважали, так низько впав… а Дзюба був перший і найбільш знаменитий представник нації, відомий усьому світу, втілював її честь. І він розтоптав цю честь, відрікся від найсвятішого, почав виконувати замовлення КДБ…» [3, арк. 239–240]. У той же час мовознавиця Зеновія Франко, яка раніше теж публічно розкаялася, під час телефонної розмови із оперативним співробітником КДБ заявила, що «плаче від радості за Дзюбу і сама готова підписатися під кожним словом його заяви». Газети із заявою критика у подальшому були скеровані в мордовські й пермські колонії та Владимирську тюрму для «використання в заходах щодо ідейного роззброєння» українських політв'язнів, а її текст передали по радіо за кордон і опублікували у прорадянському часописі «Вісті з України» [3, арк. 241].

У наступні місяці в КДБ було вжито заходів для посилення контролю за поведінкою українських дисидентів із колишнього оточення І. Дзюби, які перебували на волі, з'ясування їх реагування на покаяльну заяву літературного критика. Одночасно було активізовано роботу щодо відриву помилуваного від будь-якого впливу з боку «націоналістичного середовища». Протягом листопада 1973 р. в КДБ зафіксували розмови серед київських дисидентів про те, що з І. Дзюбою треба проявляти обережність під час спілкування, бо йому нібито могли доручити продовжувати зустрічі з однодумцями «із мікрофоном у кишені». Через свої оперативні можливості спецслужба вживала заходів для підсилення таких підозр [4, арк. 64].

За поведінкою дисидента встановили суцільний контроль і стеження. Із доповідних записок КДБ випливає, що квартира І. Дзюби була оснащена підслуховувальною апаратурою, що давало змогу оперативникам контролювати зміст ведених літературним критиком розмов із членами сім'ї та гостями. Зокрема, було встановлено, що до кінця листопада 1973 р. квартиру І. Дзюби відвідали близькі до нього архітектор Микола Левчук, науковці Ярослав Компан і Олена Компан, перекладач Микола Лукаш; сам І. Дзюба ходив у гості до письменника Віктора Некрасова [3, арк. 281; 4, арк. 61–62]. За спостереженнями КДБ, дружина дисидента Марта Дзюба намагалася відгородити його від «небажаних зустрічей» із представниками київського середовища інакодумців, всіляко підтримувала свого чоловіка в питанні доцільності опублікування покаяльної заяви [4, арк. 61]. Більше того, члени сім'ї І. Дзюби відразу після його звільнення з ув'язнення висловлювали вдячність за це органам влади [3, арк. 238].

Керівництво КДБ намагалося використати для компрометації І. Дзюби квартирне питання. У розмовах критика з дружиною було зафіксовано певні конфлікти й суперечки через умови проживання. Дружина, зокрема, наполягала та тому, щоб І. Дзюба використав свої зустрічі з керівництвом КДБ для надання сприяння в отриманні трикімнатної квартири. У той же час сам дисидент не бажав діяти в такий спосіб, адже не хотів ще більше дискредитувати себе в середовищі інакодумців. Для посилення тиску на І. Дзюбу, щоб «змусити його звернутися за допомогою до оперпрацівника органів КДБ», керівництво спецслужби наказало не допустити отримання його матір'ю кооперативної квартири (за неї родина в грудні 1973 р. зробила внесок у розмірі 2,25 тис. рублів) [5, арк. 45].

У ході стеження за І. Дзюбою працівники КДБ встановили, зокрема, що окремі представники дисидентського середовища із розумінням або навіть схваленням ставляться до його покаяльної заяви. Зокрема, літератори Григорій Кочур та В. Некрасов відправили літературному критику телеграми із вітаннями з нагоди звільнення. Ці обставини спецслужба враховувала у заходах із метою поглиблення протиріч і розколу серед інакодумців [3, арк. 283]. Із заявою І. Дзюби були ознайомлені дисиденти Євген Пронюк, Василь Лісовий і Василь Овсієнко, які знаходилися в київському слідчому ізоляторі КДБ в очікування судового процесу. Якщо Є. Пронюк різко засудив цей крок І. Дзюби, то В. Лісовий і В. Овсієнко дали йому схвальні відгуки та стали більш критично оцінювати власну опозиційну діяльність [3, арк. 284]. Працівники КДБ вміло маніпулювали почуттями ув'язнених, намагаючись через їх знайомство зі згаданою вище статтею схилити їх до розкаяння безпосередньо під час судової розправи.

З І. Дзюбою регулярно зустрічалися співробітники КДБ, які мали на меті впливати на його поведінку й коригувати її у потрібному для себе напрямку. Під час таких зустрічей дисидент змушений був запевняти спецслужбу, що «буде виконувати взяті на себе обов'язки». Іноді практикувалися бесіди із ним за участю керівництва КДБ при РМ УРСР [5, арк. 44]. У грудні 1973 р. для літературного критика із «виховною метою» з подачі КДБ організували поїздку в м. Жданов (нині Маріуполь) Донецької області. У ході візиту І. Дзюба ознайомився із комсомольським будівництвом прокатного стану «3600». За рекомендацією працівників каральних органів та за сприяння Ждановського міськкому КПУ він зібрав матеріали для двох публікацій про передовиків будівництва [4, арк. 165–166].

Окремі представники дисидентського середовища не повірили в щирість покаяльної статті І. Дзюби, намагалися повернути його до участі в русі спротиву або хоча б змусити відмовитися від своєї заяви. Зокрема, М. Коцюбинська ще в листопаді 1973 р. висловлювала наміри передати літературному критику спеціально підготовленого листа задля утримання його від «подальшого падіння». У той же час серед своїх знайомих вона намагалася створити видимість, що заява І. Дзюби була наперед погоджена з іншими учасниками дисидентського кола. У такий спосіб М. Коцюбинська, вочевидь, намагалася зберегти авторитет І. Дзюби серед інакодумців на волі та ослабити негативний вплив його заяви [4, арк. 168]. Коли у грудні 1973 р. дисидентка здійснила спробу передати свій лист адресату, в КДБ було розроблено цілу спецоперацію, спрямовану на недопущення такого кроку. У результаті І. Дзюба отримав листа М. Коцюбинської в присутності працівника КДБ та змушений був відразу передати його останньому під приводом необхідності нібито провести дослідження в лабораторії спецслужби [4, арк. 168].

Дружина дисидента М. Дзюба у своїх мемуарах так описала цей епізод: «Після повернення Івана з тюрми Михайлина написала йому листа, якого він не прочитав, але через той лист Іван мав багато неприємностей… Одного ранку до нас несподівано навідався працівник 5-го управління КГБ і досить довго в нас пробув, розмовляючи з Іваном… Раптом дзвінок у двері. Відкриваю. У дверях – мужчина з листом у руках і просить Івана, бо має передати йому того листа. Говорю, що Івана немає вдома і я можу передати йому листа. Але він відповів, що повинен передати його особисто в руки адресату, і пішов. Через якийсь час я пішла на роботу. Потім Іван розповідав, що десь через десять хвилин після мого відходу в двері знову настирливий дзвінок, і знову мужчина з листом. Іванові довелося взяти листа, якого в нього тут же забрав працівник КГБ» [9, с. 333–334]. Фактично І. Дзюбу позбавили можливості дізнатися зміст і автора листа.

Із метою подальшої компрометації І. Дзюби у дисидентському середовищі у КДБ прийняли рішення відразу після передачі листа провести обшуки у М. Коцюбинської й дисидентки Оксани Мешко. При цьому враховувалися раніше отримані оперативні дані про зберігання ними самвидавної літератури та продовження громадської активності опозиційного характеру. У результаті слідчих дій у грудні 1973 р. у М. Коцюбинської працівники КДБ вилучили серед іншого її рукопис про творчість Павла Тичини, лист до редакції

журналу «Перець» зі схваленням ідейних позицій трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?», нарис Б. Антоненка-Давидовича «Спогади про дядю Васю», вірші Миколи Холодного, Івана Драча, Василя Стуса, рукописи Є. Сверстюка; в О. Мешко – памфлет Є. Сверстюка «На свято жінки», особистий щоденник із відомостями про становище українських політв'язнів, виписки із творів Олександра Солженіцина, поему Володимира Сосюри «Мазепа» та ін. Після проведених допитів М. Коцюбинської та О. Мешко з ними в КДБ планували організувати «профілактичну роботу». Тільки після слідчих дій І. Дзюбі повідомили, що автором листа, який він передав в КДБ, була М. Коцюбинська [4, арк. 183–186]. За кілька днів після обшуку, 23 грудня 1973 р., М. Коцюбинська відвідала Б. Антоненка-Давидовича. Розмова між ними контролювалася в КДБ через встановлену систему прослуховування (захід «Т») та присутнього в помешканні агента «Овода» (Євгена Михайлюка). Серед іншого М. Коцюбинська висловила припущення, що обшук у неї було проведено через активні зв'язки із засудженими дисидентами, а приводом могла стати передача листа І. Дзюбі [4, арк. 220].

Звістка про покаяльну заяву І. Дзюби та його вихід на волю, яка з подачі КДБ отримала значне поширення серед українських політичних в'язнів у місцях позбавлення волі, була назагал сприйнята різко негативно в їх середовищі. Зокрема, В. Чорновіл характеризував цей вчинок як «вистріл у спину друзів», водночас пояснюючи його проблемами літературного критика зі здоров'ям. Зорян Попадюк, у свою чергу, в колі в'язнів заявив, що «Дзюба вчинив як зрадник нації: зрадив інтереси передової інтелігенції, а йому цього не можна було робити, адже він був одним з ідеологів націоналістичного руху в Україні» [4, арк. 167]. Водночас І. Світличний намагався налагодити з І. Дзюбою спілкування задля утримання його на попередніх ідеологічних позиціях. У лютому 1974 р. він написав літературному критику листа, в якому декларував терпимість до можливих змін у поглядах І. Дзюби, проте апелював до необхідності дотримання принципів моралі й закликав адресата виступити на захист репресованих поетів В. Стуса й Ігоря Калинця [6, арк. 209–216]. Зрештою, цей лист було конфісковано цензурою Скальнинської виправно-трудової установи, де відбував покарання І. Світличний; до І. Дзюби він так і не потрапив [6, арк. 205].

Незважаючи на посилений тиск з боку КДБ, І. Дзюба в перші місяці після звільнення з ув'язнення проявляв певні вагання щодо можливості відновлення зв'язків із дисидентським середовищем. Він поважав моральні принципи, за якими жили інакодумці, намагався на своєму рівні оберігати їх від дій репресивного характеру з боку каральних органів. Відповідно до інформації, що надходила в КДБ, керівництво спецслужби робило висновок про те, що І. Дзюба «не наважується на повний розрив» зі своїми однодумцями, намагається «зберегти своє лице в цьому середовищі» [5, арк. 46]. Під час окремих зустрічей із представниками творчої інтелігенції він не завжди дотримувався лінії поведінки, яка б відповідала духу його покаяльної заяви. Після отримання інформації про перехоплений кадебістами лист М. Коцюбинської літературний критик добивався його повернення або хоча б знищення. Більше того, І. Дзюба ставив у залежність від виконання цього прохання продовження своєї роботи над пропагандистськими статтями про ждановських робітників і навіть в ультимативній формі заявляв оперативним працівникам про можливий розрив зв'язків зі спецслужбою. У результаті 2 січня 1974 р. з дисидентом провели чергову профілактичну бесіду в КДБ при РМ УРСР [5, арк. 47–49].

Спецслужба брала активну участь у процесах працевлаштування І. Дзюби із таким розрахунком, щоб робота сприяла процесам його «перевиховання». На початку січня 1974 р. працівники КДБ запропонували дисиденту сприяння у влаштуванні на роботу в якості літературного співробітника багатотиражної газети Київського авіазаводу. У доповідній записці до ЦК КПУ керівництво спецслужби звертало увагу на те, що ця вакансія «виглядає найбільш бажаною з точки зору [ідеологічної – *Б. П.*] зрілості колективу». У спецслужбі вважали, що відповідна робота значно обмежить можливості І. Дзюби для контактів із колишніми однодумцями. Зрештою, літературний критик змушений був прийняти пропозицію каральних органів щодо працевлаштування [5, арк. 50].

У квітні–травні 1974 р. працівники КДБ здійснили комплекс заходів для подальшої дискредитації І. Дзюби із використанням пропагандистського фільму «Вбивця відомий», спрямованого проти українського націоналістичного підпілля 1940-х – 1950-х рр. За вказівкою спецслужби в будинку культури Київського авіазаводу було проведено колективний перегляд і обговорення цієї стрічки. Опісля І. Дзюбі доручили підготувати матеріал про цю подію в заводську багатотиражну газету. Літературний критик прийняв пропозицію редакції й написав статтю під назвою «Пам'ять перед минулим, обов'язок перед майбутнім», в якій піддав критиці т. зв. «український буржуазний націоналізм». За згодою партійних органів матеріал було

опубліковано в заводській газеті. На початку травня 1974 р. її передрукували в газеті «Вісті з України» (рупор радянської пропаганди в середовищі української діаспори), а через товариство «Україна» направили в творчі союзи республіки, окремі заклади й організації. У КДБ вжили заходів для поширення статті І. Дзюби серед об'єктів справи «Блок», а також серед політв'язнів мордовських і пермських колоній. 12–13 травня текст статті транслювався по радіо за кордон. Відповідно до звітів керівництва КДБ, публікація викликала досить негативну реакцію в дисидентському середовищі, «послужила подальшому поглибленню протиріч між автором і націоналістично налаштованими елементами» [7, арк. 210–211].

Висновки. Проведений аналіз показує, що після звільнення Івана Дзюби з ув'язнення 6 листопада 1973 р. КДБ розгорнув комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на контроль за його поведінкою, подальше «перевиховання» та послаблення його впливу в українському дисидентському середовищі. Рішення про помилування було складовою продуманої оперативно-ідеологічної комбінації, у межах якої публічна заява І. Дзюби про зречення попередніх поглядів мала засвідчити його відмову від опозиційної діяльності й створити підстави для подальшої компрометації дисидента серед однодумців. Після звільнення спецслужба здійснювала постійний нагляд за літературним критиком, контролювала його контакти, проводила регулярні профілактичні бесіди та використовувала психологічний тиск, зокрема через квартирне питання і працевлаштування. Важливим напрямом роботи стало залучення І. Дзюби до підготовки матеріалів пропагандистського характеру, що мало закріпити його нову публічну позицію та водночас поглибити дистанцію між ним і представниками дисидентського руху. Керівництво КДБ розглядало звільненого дисидента як об'єкт тривалого оперативного впливу, поведінку якого необхідно було постійно контролювати й коригувати відповідно до завдань радянської репресивної політики.

Застосовані щодо І. Дзюби методи свідчать про поєднання безпосереднього психологічного впливу, оперативного контролю, маніпулювання міжособистісними відносинами і використання адміністративно-побутових важелів. Особливе значення мала покаяльна заява літературного критика, яку КДБ цілеспрямовано поширював серед українських дисидентів, політичних в'язнів, представників української діаспори, розраховуючи на послаблення авторитету її автора та формування недовіри до нього. Реакція дисидентського середовища засвідчила ефективність цієї тактики: значна частина колишніх однодумців сприйняла заяву як відступ від попередніх переконань і моральну зраду, хоча окремі особи поставилися до неї прихильно або намагалися зберегти контакти з І. Дзюбою. КДБ використовував ці суперечливі оцінки для поглиблення розколу серед інакодумців, одночасно перешкоджаючи спробам окремих дисидентів відновити повноцінний контакт із літературним критиком. Показовим прикладом стало перехоплення листа від М. Коцюбинської та подальше проведення обшуків у представників київського дисидентського середовища.

Водночас після звільнення І. Дзюба не завжди дотримувався визначеної КДБ лінії поведінки, зберігаючи контакти з колишніми однодумцями та намагаючись впливати на окремі рішення спецслужби. Працевлаштування на Київському авіазаводі й залучення до підготовки пропагандистських публікацій стали подальшими елементами стратегії обмеження його контактів із дисидентським середовищем і використання його авторитету в інтересах радянської пропаганди. Досліджені заходи демонструють специфіку радянської практики роботи з дисидентами, коли звільнення з ув'язнення могло супроводжуватися переходом до тривалого оперативного нагляду, психологічного тиску та контрольованого використання колишнього опонента режиму для послаблення всього руху спротиву.

Перспективи подальших досліджень полягають у зіставленні практики КДБ щодо І. Дзюби з аналогічними заходами, застосованими до інших звільнених українських дисидентів у 1970–1980-х рр. Окремого вивчення потребує також трансформація ставлення І. Дзюби до дисидентського руху та радянської системи під впливом тривалого оперативного й психологічного тиску.

Список літератури:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 1077. 372 арк.
2. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1080. 294 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1081. 322 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1083. 298 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1084. 248 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1089. 351 арк.
7. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1091. 375 арк.

8. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX століття). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.

9. Дзюба М. Прожите і пережите. Київ : Дух і літера, 2025. 480 с.

10. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ : Кліо, 2019. 248 с.

11. Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага: Спогади. Київ : Смолоскип, 2013. 920 с.

12. Паска Б. Заходи КДБ при Раді Міністрів УРСР щодо припинення протестної активності українських дисидентів-політв'язнів у 1970-х рр. *Сторінки історії.* 2022. Вип. 55. С. 224–239. DOI: https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269758.

13. Паска Б. Приватна профілактика як метод боротьби КДБ проти українських дисидентів у 1970-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук : Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* 2022. Вип. 58. Т. 2. С. 20–26. DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-3.

14. Паска Б. Таємні агенти КДБ у боротьбі проти українського національного руху в 1970-х рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки.* 2022. Т. 33 (72). № 4. С. 101–106. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.17.

15. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.

16. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. Київ : Смолоскип, 2012. 896 с.

17. Шаповал Ю. Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація? (До історії запитання). *Наукові записки [Інституту політичний і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України].* 2007. Вип. 33. С. 33–50.

18. Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал.* 2023. № 5. С. 208–241. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208.

19. Paska B. The KGB reprisal towards Zenoviia Franko in the context of the case "Block" (1971 – 1972). *East European Historical Bulletin.* 2025. Issue 35. P. 165–176. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058X.35.332683

Paska B.V. THE KGB AND IVAN DZIUBA AFTER HIS RELEASE FROM IMPRISONMENT: MEASURES OF CONTROL, "RE-EDUCATION", AND DISCREDITATION (LATE 1973 – EARLY 1974)

The article analyzes the measures taken by the Committee for State Security (KGB) regarding Ivan Dziuba following his release from imprisonment in November 1973. Particular attention is paid to practices of operational surveillance, psychological influence, "re-education", and the discrediting of the literary critic within the Ukrainian dissident community. The study is relevant due to the need for a deeper understanding of the repressive policies employed by Soviet security services against dissidents who, even after their release, remained targets of operational monitoring and ideological pressure. The article draws upon documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU), primarily materials from Fond 16, as well as the memoirs of Marta Dziuba and Svitlana Kyrychenko. Methodologically, the study is grounded in the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, and continuity, alongside a combination of general scientific and specialized historical methods. It is established that the decision to pardon I. Dziuba was part of a specific operational-ideological scheme. A key element of this scheme was the literary critic's public statement renouncing his previous views – a statement the KGB disseminated among dissidents, political prisoners, and the Ukrainian diaspora. This move was intended to undermine I. Dziuba's standing and exacerbate divisions within the dissident community. Following his release, the KGB maintained constant surveillance over I. Dziuba's behavior and contacts, employing tactics such as wiretapping, "preventive" interrogations, psychological pressure, and manipulation regarding housing and employment. A distinct aspect involved enlisting the literary critic in the preparation of propaganda materials. At the same time, I. Dziuba did not always adhere to the line of conduct prescribed by the KGB; he maintained contact with former like-minded associates and attempted to influence certain decisions made by the security service. Research indicates that following his release, the repressive pressure exerted on the dissident was sustained, combining operational surveillance, psychological pressure, social manipulation, and the controlled exploitation of his public standing. This KGB approach aimed to isolate I. Dziuba from the dissident community and leverage his position to influence other members of the opposition movement.

Keywords: *Ivan Dziuba, Committee for State Security (KGB), Ukrainian dissident movement, Soviet repressions, "re-education", compromising, operational surveillance.*

Дата першого надходження статті до видання: 17.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

УДК 94(477)“1917/1919”:323.15
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.6

Погуляєв О.І.
https://orcid.org/0000-0001-6316-0616
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗМІНИ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ (1917–1919 РР.)

У статті досліджено суспільно-політичну активність етнічних меншин Правобережної України (єврейської, польської, німецької та чеської) в умовах послідовної зміни українських урядів протягом 1917–1919 рр. Розглянуто трансформацію форм політичної участі, організаційних структур і стратегій поведінки нетитульних спільнот за доби Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. Наукова новизна роботи полягає у комплексному порівняльному аналізі суспільно-політичної активності чотирьох основних етнічних меншин Правобережжя протягом усіх трьох періодів зміни влади, що дозволяє виявити спільні тенденції та специфіку адаптаційних стратегій кожної групи. Методологічну основу дослідження становлять проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи, а також методи джерелознавчого аналізу архівних матеріалів і критичного осмислення історіографічної спадщини.

У результаті встановлено, що найвищий рівень політичної мобілізації меншин Правобережжя спостерігався за Центральної Ради, коли було ухвалено закон про національно-персональну автономію. За Гетьманату пріоритетом став соціально-економічний самозахист і локальна адаптація. У період Директорії відбулася політична поляризація: єврейські сили розкололися, польські структури посилили орієнтацію на Польщу, а німецька та чеська спільноти дотримувалися обережного нейтралітету. Модель національно-персональної автономії виявилася вразливою в умовах війни та постійної зміни влади.

Ключові слова: *етнічні меншини, Правобережна Україна, Українська Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, національно-персональна автономія, суспільно-політична активність, 1917–1919 рр.*

Постановка проблеми. Суспільно-політична активність етнічних меншин Правобережної України в 1917–1919 рр. є важливим складником історії Української революції. У цей період єврейська, польська, німецька та чеська спільноти діяли в умовах стрімкої зміни державних режимів – від Української Центральної Ради через Гетьманат П. Скоропадського до Директорії УНР. Кожен із цих етапів формував власні політичні можливості та обмеження, що безпосередньо впливали на організаційні форми, ідеологічні орієнтації та стратегії поведінки нетитульних етносів.

Вивчення цієї активності дозволяє краще зрозуміти механізми взаємодії української влади з етнічними меншинами, ефективність моделі національно-персональної автономії та причини її обмеженої реалізації. Водночас аналіз поведінки меншин на регіональному рівні Правобережжя розкриває локальну специфіку процесів, які часто залишаються в тіні загальнонаціональних узагальнень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Архівна база досліджень проблеми представлена фондами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф. 1748 – Міністерство по єврейським справам УНР; Ф. 1854 – Міністерство у єврейських справах Української Держави; Ф. 2060 – Міністерство єврейських справ УНР), Центрального державного архіву громадських об’єднань України (Ф. 41 – Єврейські політичні партії і організації), Державного архіву Київської області (Ф. 1787 – колекція матеріалів «Польські легіони») та Державного архіву Вінницької області (Ф. Д-262 – Вінницька міська дума). Ці матеріали дозволяють простежити

© Погуляєв О.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

інституційні аспекти національної політики та локальну активність меншин.

Проблема суспільно-політичної активності етнічних меншин Правобережної України в період Української революції 1917–1921 рр. вже неодноразово привертала увагу дослідників, проте комплексне порівняльне висвітлення поведінки євреїв, поляків, німців та чехів саме в умовах послідовної зміни урядів залишається недостатньо розробленим.

Значний внесок у вивчення етнонаціональної політики та становища нетитульних народів зробили праці загального характеру. В. Ф. Солдатенко у монографії «Концепції української революції та національної соборності у світлі політичної практики 1917–1920 років» детально аналізує політичні процеси доби, включно з питаннями національних меншин [20]. В. М. Устименко у дослідженні «Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.)» розкриває механізми реалізації національно-персональної автономії та її практичні результати [21]. О. Я. Калакура системно розглянув участь поляків в етнополітичних процесах на українських землях у ХХ ст., зокрема в революційні роки [11]. Ф. Ґольчевський у фундаментальній праці «Німці та українці: 1914–1939» подає широкий контекст німецько-українських взаємин, включно з періодом 1917–1919 рр. [8].

Окремі аспекти єврейського суспільно-політичного життя дослідив О. Я. Найман, щодо діяльність єврейських партій і об'єднань у 1917–1925 рр. [14]. О. Комарніцький проаналізували українсько-єврейські відносини доби Директорії на матеріалах містечок Правобережжя [2]. Також автор розглянув розвиток політичної свідомості єврейських громад містечок Правобережної України на початку ХХ ст. та в добу Центральної Ради [7]. В. О. Матвійчук висвітлив антиєврейські упередження на Волині за гетьмана П. Скоропадського [13].

Польська суспільно-політична активність стала предметом досліджень О. Білобровець. Її роботи присвячені поглядам і діяльності Станіслава Стемповського [1], ідеології польських демократів в Україні та їхньому ставленню до українського державотворення [5] та впливу демократичних ідей на українсько-польські міждержавні відносини [6].

О. І. Погуляєв у низці статей детально проаналізував становище єврейської меншини Правобережжя за Центральної Ради [16], а також діяльність єврейських політичних партій у фокусі ЦК КП(б)У під час другої більшовицької окупації 1919 р. [4]. Окремо дослідник розглянув громадсько-політичний рух поляків Правобережної України за Центральної Ради [15].

Німецька та чеська меншини вивчені менш інтенсивно, проте існують цільові розвідки. О. І. Погуляєв проаналізував становище німецької меншини Правобережжя в 1917–1919 рр. [17] та загальне становище меншин регіону в умовах зміни урядів [18]. Щодо чехів варто відзначити його дослідження прав і перспектив чеської спільноти в роки Визвольних змагань [3].

Таким чином, історіографія проблеми є досить розгалуженою, однак більшість праць зосереджуються або на окремих етнічних спільнотах, або на конкретних періодах. Порівняльний аналіз суспільно-політичної активності євреїв, поляків, німців і чехів Правобережної України як цілісного явища в умовах послідовної зміни трьох українських урядів 1917–1919 рр. досі залишається актуальним і потребує подальшого дослідження.

Постановка завдання. Мета дослідження – проаналізувати суспільно-політичну активність найчисельніших етнічних меншин (єврейської, польської, німецької та чеської) Правобережної України в умовах зміни українських урядів протягом 1917–1919 рр. Для досягнення мети поставлено такі завдання:

- розкрити форми та інтенсивність політичної діяльності меншин за доби Української Центральної Ради;
- з'ясувати особливості адаптації єврейської, польської, німецької та чеської спільнот до умов Гетьманату П. Скоропадського;
- простежити трансформацію суспільно-політичної поведінки меншин у період Директорії УНР та початку другої більшовицької окупації;
- порівняти стратегії різних етнічних груп і оцінити вплив інституту національно-персональної автономії на їхню активність.

Виклад основного матеріалу.

1. Суспільно-політична активність етнічних меншин у добу Української Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Лютнева революція 1917 р. радикально змінила політичний ландшафт колишньої Російської імперії і відкрила для всіх народів можливості легальної організаційної та партійної діяльності. У Київській, Подільській і Волинській губерніях представники єврейського, польського, німецького та чеського населення швидко скористалися новими демократичними свободами. Була скасована єврейська смуга осілості, запроваджена ще 1791 р. Вже в перші місяці після повалення самодержавства

розпочався процес створення або легалізації політичних структур, які раніше існували напівлегально чи в еміграції. Ця активність безпосередньо корелювала з формуванням Української Центральної Ради та її спробами розв'язати національне питання шляхом надання культурних і національних прав [18, с. 129].

Найбільш динамічно розвивалася єврейська політична сцена. Навесні–влітку 1917 р. на Правобережжі активізувалися основні єврейські партії: Бунд, Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія, Поалей-Ціон, сіоністські організації різних напрямів, а також Фолькспартей. Їхні місцеві комітети швидко розгорнули агітаційну роботу в містах і містечках, де євреї становили значну частку населення. Представники цих сил увійшли до складу Центральної Ради та Малої Ради. В Житомирі 9 березня 1917 р. єврейські політичні сили організували демонстрацію на підтримку ініціатив першого українського парламенту. Особливо помітною була позиція бундівців, які підтримували ідею національно-персональної автономії як інструмент захисту прав меншини в умовах багатонаціональної держави, в той час як сіоністи симпатизували Тимчасовому уряду в Петрограді [16, с. 91].

У грудні 1917 – січні 1918 р., коли Центральна Рада ухвалила закон про національно-персональну автономію, єврейські політичні кола загалом сприйняли його позитивно. Закон передбачав створення Національних рад і надання широких прав у сфері культури, освіти та самоврядування [12]. Водночас частина лівих єврейських груп (передусім Бунд) критикувала окремі положення, вважаючи їх недостатньо соціалістичними і наголошувала на необхідності поєднання національних прав із класовою боротьбою [14, с. 76–78; 23, арк. 5–7].

Паралельно розгорталася польська суспільно-політична діяльність. Після березня 1917 р. на Правобережжі відновили роботу або створили нові польські організації: Польський виконавчий комітет, місцеві польські ради, осередки Польської соціалістичної партії (ППС), народно-демократичні структури та землевласницькі об'єднання. Польська спільнота, яка зберігала значний економічний вплив у регіоні, прагнула забезпечити собі політичне представництво. Делегати від польських організацій брали участь у роботі УЦР, хоча їхня позиція часто була стриманою або умовно лояльною. Багато польських діячів розглядали українську державність як тимчасове явище і орієнтувалися на відновлення незалежної Польщі. Водночас у 1917 р – на початку 1918 р. вони активно використовували можливості, які відкривала Центральна Рада, зокрема в питаннях шкільної освіти та місцевого самоврядування [15, с. 10–11].

Закон про національно-персональну автономію польські активісти сприйняли переважно прагматично: як механізм збереження культурної окремішності в умовах нестабільності [21, с. 52]. Варто відзначити, що з усіх народів Правобережжя, жінки саме польської меншини виявили найвищу суспільно-політичну активність. На Волині вони заснували Союз польської жіночої общини в травні 1917 р. Товариство мало власний статут і було добре організованим. А зусиллями Летти Ярошинської було відкрито «Вітчизну шкільну» на Поділлі [10, арк. 42].

Німецька меншина Правобережжя, яка частково повернулася після депортації 1914–1916 рр., демонструвала більш стриману, але організовану політичну поведінку. Колоністські громади Волині та Поділля, які традиційно уникали відкритої політизації за царату, у 1917 р. почали створювати місцеві комітети та товариства. Їхня активність була спрямована переважно на захист земельних інтересів і культурно-мовних прав. Німецькі представники підтримували ідею національно-персональної автономії, вбачаючи в ній гарантію збереження своїх колоній і шкіл. У Центральній Раді їхня присутність була менш помітною порівняно з євреями та поляками, однак на губернському та повітовому рівнях німецькі організації активно співпрацювали з українськими органами влади. Проте окремі діячі перебували в авангарді суспільно-політичного руху, наприклад Федір Штейнгель, який на початку революції очолив Київський виконавчий комітет, а в серпні 1917 р. став генеральним секретарем торгівлі і промисловості [17, с. 57–58].

Чеська спільнота, компактно розселена на Волині, також виявила політичну ініціативу. Чехи створювали місцеві національні ради та культурно-просвітні товариства, які підтримували курс Центральної Ради на надання національних прав. Вільно розвивалася чеська преса, в Києві виходила щотижнева газета «Чехослован», редактором якої був Венцеслав Швіговський. Позиція волинських чехів вирізнялася відносно високим рівнем лояльності до української влади, що можна пояснити особливостями менталітету колоністів та відсутністю сильних зовнішньополітичних альтернатив у 1917 р. [22, с. 8–9].

Важливим індикатором суспільно-політичної активності стала участь представників меншин у виборах до міських дум і повітових земств, які

відбувалися протягом 1917 р. Єврейські та польські списки часто здобували вагомі результати в містах Правобережжя [9, арк. 84–88]. Це дозволяло меншинам впливати на місцеву політику ще до остаточного оформлення центральних органів влади. Водночас уже в цей період проявилися перші ознаки напруження: окремі польські кола висловлювали занепокоєння щодо українізації адміністрації, а частина єврейських лівих критикувала УЦР за «буржуазний» характер [7, с. 81–82].

Після проголошення III і IV Універсалів політична активність меншин набула більш чіткого спрямування. Закон про національно-персональну автономію від 9 (22) січня 1918 р. став кульмінацією національної політики УЦР щодо нетитульних народів. Він передбачав створення Генерального секретарства (згодом Міністерства) з єврейських, польських і російських справ, а також відповідних Національних рад [12]. На Правобережжі розпочався процес формування цих структур, хоча повноцінно реалізувати закон в умовах війни та наступу більшовиків не вдалося. Тим не менш, сам факт його ухвалення стимулював політичну мобілізацію і підвищив рівень сподівань серед неукраїнського населення [21, с. 63–64].

Доба Української Центральної Ради стала періодом найбільш інтенсивної та вільної суспільно-політичної активності етнічних меншин Правобережної України. Єврейські партії оперативно досягли максимального рівня організаційного розвитку і представництва одночасно в органах центральної влади та в містах і містечках. Польські структури діяли прагматично, поєднуючи участь в українських органах влади з орієнтацією на польську державність. Німецька та чеська спільноти зосередилися переважно на захисті локальних інтересів і культурних прав. Закон про національно-персональну автономію став важливим орієнтиром, який тимчасово об'єднав інтереси різних груп, хоча його практична реалізація нажаль залишилася незавершеною.

2. Етнічні меншини та режим Другого Гетьманату (квітень – грудень 1918 р.). Прихід до влади гетьмана Павла Скоропадського наприкінці квітня 1918 р. суттєво змінив умови суспільно-політичної діяльності етнічних меншин Правобережної України. Новий режим, спираючись на підтримку німецько-австрійських військ і консервативних кіл, відмовився від низки демократичних здобутків Центральної Ради. Одним із перших кроків стало фактичне згортання національно-персональної автономії. Міністерства з єврейських, польських і російських справ були змушені заморозити свою діяльність та втратили реальний вплив, а Національні ради позбавили офіційного статусу. Це одразу вплинуло на політичну поведінку основних етнічних груп регіону [20, с. 307].

Єврейські політичні сили опинилися в дещо складнішому становищі. Лівоцентристські партії (Бунд, Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія, Поалей-Ціон) втратили значну частину можливостей і змушені були обмежити публічну активність. Частина їхніх діячів перейшла до напівлегальної роботи або зосередилася на професійних і культурних організаціях. Сіоністські групи зберегли відносну свободу дій, проте їхній вплив на державну політику помітно зменшився [24, арк. 3-5]. Водночас єврейські громади міст і містечок Правобережжя продовжували захищати свої економічні та освітні інтереси через місцеві комітети й товариства взаємодопомоги. У великих містах (Київ, Житомир, Вінниця, Бердичів) єврейські представники брали участь у роботі міських дум, намагаючись пом'якшити наслідки зміни влади [13; 26, арк. 10–11].

Польська спільнота сприйняла Гетьманат більш прагматично. З одного боку, скасування національно-персональної автономії викликало розчарування серед тих польських діячів, які розраховували на інституційні гарантії. З іншого – консервативний характер режиму П. Скоропадського та його орієнтація на великих землевласників відповідали інтересам значної частини польського поміщицтва Правобережжя. Польські організації (ПВК, місцеві ради, землевласницькі об'єднання) продовжували функціонувати і навіть посилили роботу на повітовому рівні. Вони активно лобіювали питання збереження польської земельної власності, шкільної освіти та кадрового представництва в місцевій адміністрації [6, с. 37; 10, арк. 58–59]. Водночас уже в другій половині 1918 р., після проголошення незалежності Польщі, частина поляків Правобережжя почала відкрито орієнтуватися на Варшаву, розглядаючи українську державу як тимчасову політичну конструкцію [1, с. 96].

Німецька меншина виявилася однією з найбільш адаптивних до умов Гетьманату. Колоністські громади Волині та Поділля традиційно ставили на перше місце економічну стабільність і недоторканність землеволодіння. П. Скоропадський, якого підтримувало німецьке військове командування, загалом гарантував ці інтереси. Німецькі місцеві комітети та товариства співпрацювали з гетьманською адміністрацією, уникаючи гострої політичної конфронтації. Їхня активність

зосереджувалася переважно на захисті колоністських прав, організації кредитних товариств і збереженні німецькомовних шкіл. Чимало німців входили до уряду Української держави, зокрема Й. Вагнер, С. Гербель, А. Лігнау, Ф. Штейнгель. У політичному сенсі німці Правобережжя в цей період демонстрували лояльність або нейтралітет, що відрізняло їх від більш політизованих єврейських і польських груп [8, с. 542–545].

Чеська спільнота Волині було найменш активною в суспільно-політичному русі. Чеські національні ради та просвітні товариства продовжували працювати, хоча їхній політичний вплив залишався локальним. Основна увага приділялася підтримці освітніх закладів і релігійному життю. Порівняно з добою Центральної Ради рівень публічної політичної активності чехів дещо знизився. Це пов'язано з союзницькими відносинами Гетьманату з Австро-Угорщиною та природньою підтримкою волинських чехів ідей щодо утворення Чехословаччини [3, с. 39].

Загалом період Гетьманату характеризувався звуженням простору для відкритої політичної діяльності етнічних меншин. Якщо за УЦР домінувала партійна мобілізація та боротьба за інституційні права, то в умовах гетьманського режиму на перший план вийшли захист економічних позицій, локальне самоврядування та культурно-освітні питання. Єврейські партії зазнали найбільших обмежень, польські структури діяли прагматично, німецькі та чеські громади обрали стратегію адаптації. Саме ця зміна пріоритетів стала визначальною рисою суспільно-політичного життя меншин Правобережної України протягом травня–грудня 1918 р.

3. Суспільно-політична діяльність меншин у період Директорії (грудень 1918 р. – серпень 1919 р.). Падіння Гетьманату і прихід до влади Директорії УНР наприкінці 1918 р. знову змінили політичні умови для етнічних меншин Правобережної України. Нова влада заявила про відновлення демократичних принципів і національно-персональної автономії. У січні 1919 р. було відновлено роботу міністерства з єврейських справ, а також зроблено спроби перезапустити Національні ради. Ці кроки тимчасово підвищили очікування частини політичних кіл етнічних меншин, однак реальна ситуація швидко ускладнилася через військові дії, економічну кризу та другий наступ більшовиків [20, с. 391–392].

Єврейські партії та організації виявили в цей період найбільшу внутрішню диференціацію. Сіоністські групи та помірковані сили загалом підтримали Директорію і намагалися використовувати відновлені інституції автономії для захисту громадських інтересів. Натомість Бунд, значна частина Поалей-Ціон, Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія дедалі більше схилялися до співпраці з більшовиками або займали вичікувальну позицію [25, арк. 28–30]. У містах Правобережжя єврейські політичні комітети продовжували роботу, однак уже навесні 1919 р., з початком другої більшовицької окупації, багато хто з їхніх лідерів змушений був або переходити в підпілля, або шукати порозуміння з новими органами влади. Документи ЦК КП(б)У цього часу фіксують пильну увагу більшовицького керівництва саме до єврейських політичних партій, їхнього впливу та ступеня лояльності [4, с. 70–71; 2, с. 115].

Польська суспільно-політична активність у період Директорії набула більш відверто пропольського характеру. Після відновлення незалежності Польщі та початку польсько-українського конфлікту в Галичині значна частина польських організацій Правобережжя орієнтувалася вже не на співпрацю з УНР, а на захист інтересів у тісному зв'язку з Варшавою [5, с. 171].

Польські ради та комітети в Київській, Подільській і Волинській губерніях зосереджувалися на підтримці польського шкільництва, охороні майна та підготовці до можливого приходу польських військ. Участь у структурах Директорії стала для багатьох польських діячів другорядною. Водночас окремі помірковані групи ще намагалися використовувати відновлену національно-персональну автономію. Зокрема, представники польської спільноти Поділля Я. Урбанський та С. Фліорчак клопотали перед Директорією наприкінці літа 1919 р. про важливість відновити полякам національні права в повному обсязі, за що гарантували підтримку і недопущення антиурядових агітацій. Однак загальна тенденція свідчила про зростання відчуження, адже уряд УНР був змушений очікувати врегулювання статусу українців в Польщі [11, с. 120–125].

Німецька меншина й надалі демонструвала обережну та переважно аполітичну поведінку. Колоністські громади були стурбовані передусім збереженням землі та господарств в умовах постійної зміни влади і військових реквізицій. Місцеві німецькі комітети співпрацювали з тією адміністрацією, яка контролювала територію, уникаючи відкритої підтримки будь-якої зі сторін. Політична мобілізація серед німців Правобережжя в першій половині 1919 р. залишалася низькою порівняно

з євреями та поляками, а також зростали настрої щодо еміграції в Німеччину [20].

Чеська спільнота Волині в умовах Директорії та подальшої більшовицької окупації також зберігала переважно локальний характер діяльності. Основні зусилля спрямовувалися на підтримку освітніх і релігійних інституцій. Політична активність чехів була обмеженою, хоча окремі представники брали участь у місцевому самоврядуванні. Загалом чехи намагалися дистанціюватися від гострих політичних конфліктів, зосереджуючись на виживанні громад в умовах війни [3, с. 43–44].

Зі встановленням більшовицької влади на значній частині Правобережжя навесні–влітку 1919 р. суспільно-політичне життя етнічних меншин зазнало змін. Легальна багатопартійність швидко згорталася. Єврейські партії розкололися між проукраїнським і пробільшовицьким вектором. Польські організації переважно перейшли на нелегальне становище або припинили відкриту діяльність. Німецькі та чеські громади опинилися під жорстким контролем окупантів. Період відновлення автономії за Директорії виявився надто коротким, щоб суттєво змінити тенденції, закладені УЦР.

Висновки. Аналіз суспільно-політичної активності етнічних меншин Правобережної України протягом 1917–1919 рр. дозволяє виявити чітку залежність характеру й інтенсивності їхньої політичної поведінки від зміни державних режимів. Кожен із трьох основних етапів – доба Української Центральної Ради, Гетьманат П. Скоропадського та період Директорії – формував власну модель взаємодії влади з нетитульними спільнотами і різні стратегії відповіді з боку самих меншин.

Найвищий рівень політичної мобілізації спостерігався за УЦР. Саме тоді українські євреї, поляки, німці та чехи отримали максимальні можливості для легальної партійної та організаційної діяльності в ХХ ст. Єврейські політичні сили досягли найбільшої диференціації та представництва в центральних органах влади. Польські структури поєднували участь в українському державотворенні з паралельною орієнтацією на відновлення Польщі. Німецька та чеська меншини діяли більш стримано, зосереджуючись на захисті локальних і культурно-освітніх інтересів. Ухвалення закону про національно-персональну автономію в січні 1918 р. стало кульмінацією цього періоду і своєрідним піком очікувань щодо інституційного забезпечення прав меншин.

Гетьманат кардинально змінив умови, які призвели до помітного зниження відкритої політичної активності. На перший план вийшли прагматичні стратегії адаптації. Єврейські партії були змушені обмежити публічну діяльність, польські організації переорієнтувалися на захист економічних позицій і посилили зв'язки з Польщею, а німецькі та чеські громади обрали курс максимальної лояльності або нейтралітету, пріоритетом якого залишалося збереження землі та господарств. Таким чином, політична мобілізація поступилася місцем соціально-економічному самозахисту.

Період Директорії та початку другої більшовицької окупації виявився часом швидкої поляризації. Короткочасне відновлення національно-персональної автономії не змогло зупинити відцентрові тенденції. Єврейські політичні сили остаточно розкололися між умовною підтримкою УНР і зростаючою орієнтацією на більшовиків. Польська спільнота дедалі чіткіше пов'язувала свою перспективу з польською державою. Німецька та чеська меншини продовжували стратегію обережного дистанціювання від гострих політичних конфліктів. Зі встановленням радянської влади легальна багатопартійна активність меншин була фактично згорнута.

Досвід 1917–1919 рр. засвідчив потенціал та слабкі місця в моделі національно-персональної автономії. В умовах відносної політичної стабільності вона могла слугувати ефективним інструментом інтеграції меншин. Однак у ситуації безперервної зміни влади, війни та гострого суперництва ця модель виявилася надто вразливою. Суспільно-політична активність етнічних меншин Правобережної України в цей час розвивалася не стільки як процес інтеграції в українське державотворення, скільки як серія адаптаційних стратегій, спрямованих на збереження групових інтересів.

Список літератури:

1. Bilobrovets O. Views and public-political activities of Stanislav Stempovsky during the years of the Ukrainian National Revolution. 1917–1921. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2025. Vol. 36. P. 88–99. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058X.36.339331.

2. Komarnitskyi O., Komarnitska L. Ukrainian-Jewish relations during the period of the UNR Directory: based on the information on the towns of Right-Bank Ukraine. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2021. Vol. 18. P. 107–117. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058X.18.226511.

3. Pohuliaiev O. Rights and perspectives of Czechs in Ukraine during the Ukrainian war of independence (1917–1921). *East European historical bulletin*. 2024. Vol. 32. P. 37–51. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058X.32.311506.

4. Pohuliaiev O. I. Jewish political parties in the focus of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine during the second bolshevik occupation of Ukraine (january – august 1919): an analysis of Politburo minutes. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*. 2026. Vol. 56. P. 68–74. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-68-74.

5. Білобровець О. Польські демократи в Україні: ідеологія та ставлення до українського державотворення (1917–1921). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2025. № 3 (51). С. 160–174. DOI: https://doi.org/10.33782/eminak2025.3(51).814.

6. Білобровець О. Вплив демократичних ідей на українсько-польські міждержавні відносини: від польських демократів України до паризької «культури». *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2026. Вип. 18. С. 25–39. DOI: https://doi.org/10.35433/history.112109.

7. Глушковецький А., Комарніцький О. Розвиток політичної свідомості й активності єврейських громад містечок Правобережної України на початку ХХ ст. та в добу Української Центральної Ради. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2025. Вип. 54. С. 73–84. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-73-84.

8. Ґольчевський Ф. Німці та українці: 1914–1939. Падерборн : Фердінанд шенінґ, 2010. 1085 с.

9. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-262. Оп. 1. Спр. 29. 139 арк.

10. Державний архів Київської області. Ф. 1787. Оп. 1. Спр. 15. 59 арк.

11. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Київ : Знання України, 2007. 520 с.

12. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29.04.1918 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text (дата звернення: 02.09.2026).

13. Матвійчук В. О. Антиєврейські упередження на Волині за часів правління гетьмана Павла Скоропадського. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. Вип. 13. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17781924.

14. Найман О. Я. Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917–1925 рр.) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2000. 225 с.

15. Погуляєв О. І. Громадсько-політичний рух поляків Правобережної України у добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія»*. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. Вип. 18. С. 7–20.

16. Погуляєв О. І. Єврейська національна меншина Правобережної України у добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Волинські історичні записки: Збірник наукових праць*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. Т. 10. С. 89–94.

17. Погуляєв О. І. Німецька національна меншина Правобережної України у період зміни українських урядів (1917–1919 років). *Волинські історичні записки: Збірник наукових праць*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. Т. 11. С. 55–59.

18. Погуляєв О. І. Становище національних меншин Правобережжя в умовах зміни урядів в Україні протягом 1917–1919 років. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / за заг. ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1, ч. 3. С. 128–134.

19. Погуляєв О., Прилипко Р. Умови розвитку чеської освіти в Наддніпрянській Україні в період Української революції. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2024. Вип. 49. С. 23–29. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-23-29.

20. Солдатенко В. Ф. Концепції української революції та національної соборності у світлі політичної практики 1917–1920 років : монографія. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 608 с. DOI: https://doi.org/10.53317/978-617-14-0125-9.

21. Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / Інститут історії України НАН України. Київ, 2010. 180 с.

22. Хоренков А. Волинські чехи. Картина з життя переселенців у 1862–1947 роках. *Житичі*. 2002. № 5. С. 7–15.

23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1748. Оп. 1. Спр. 98. 185 арк.

24. ЦДАВО України. Ф. 1854. Оп. 1. Спр. 1. 32 арк.

25. ЦДАВО України. Ф. 2060. Оп. 1. Спр. 1. 33 арк.

26. Центральний державний архів громадських об'єднань та українознавства України (ЦДАГОУ). Ф. 41. Оп. 1. Спр. 259. 14 арк.

Pohuliaiev O.I. SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF ETHNIC MINORITIES IN RIGHT-BANK UKRAINE UNDER CHANGING UKRAINIAN GOVERNMENTS (1917–1919)

The article examines the socio-political activity of ethnic minorities in Right-Bank Ukraine (Jewish, Polish, German, and Czech) under the successive changes of Ukrainian governments during 1917–1919. It explores the transformation of forms of political participation, organizational structures, and behavioral strategies of non-titular communities during the periods of the Ukrainian Central Council, the Hetmanate of P. Skoropadskyi, and the Directory of the Ukrainian People's Republic. The scientific novelty of the study lies in a comprehensive comparative analysis of the socio-political activity of the four main ethnic minorities of Right-Bank Ukraine across all three periods of power change, which makes it possible to identify both common trends and the specific adaptive strategies of each group. The methodological basis of the research consists of the problem-chronological and comparative-historical methods, as well as methods of source analysis of archival materials and critical examination of the historiographical heritage.

As a result, it has been established that the highest level of political mobilization of minorities was observed under the Central Council, when the law on national-personal autonomy was adopted. Under the Hetmanate, the priority shifted to socio-economic self-protection and local adaptation. During the Directory period, political polarization occurred: Jewish forces split, Polish structures strengthened their orientation toward Poland, while the German and Czech communities maintained cautious neutrality. The model of national-personal autonomy proved vulnerable under conditions of war and constant changes of power.

Keywords: *ethnic minorities, Right-Bank Ukraine, Ukrainian Central Council, Hetmanate, Directory, national-personal autonomy, socio-political activity, 1917–1919.*

Дата першого надходження статті до видання: 06.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

УДК 94(477) «1917/1921»:930.2
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.7

Стоян Т.В.
https://orcid.org/0009-0009-3571-8438
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

«ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІЇ» ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

У статті досліджено інформаційний, інтерпретаційний та джерелознавчий потенціал праці Володимира Винниченка «Відродження нації» для реконструкції політичних процесів Української революції 1917–1921 рр. Обґрунтовано доцільність розгляду цієї праці не як нейтральної хроніки подій, а як складного мемуарно-публіцистичного джерела, у якому поєднано безпосередній досвід учасника революційних подій, політичну рефлексію та ретроспективну оцінку рішень українського державного проводу. Розкрито особливості авторського бачення революційних трансформацій, зумовлені політичними переконаннями В. Винниченка, його участю в діяльності українських державних інституцій та подальшим осмисленням причин суспільно-політичних конфліктів і втрати державності. Проаналізовано можливості використання «Відродження нації» для вивчення діяльності Української Центральної Ради та Генерального секретаріату, українізації армії, взаємовідносин українських політичних сил із Тимчасовим урядом і більшовиками, функціонування Української Держави Павла Скоропадського, діяльності Директорії та чинників поразки революції. Окрему увагу приділено критичному опрацюванню джерела: встановленню авторської позиції, розмежуванню фактичної інформації та суб'єктивної інтерпретації, урахуванню політичного контексту створення тексту та зіставленню його свідчень з іншими джерелами й сучасною історіографією. Визначено хронологічні межі праці: основний виклад охоплює події від березня 1917 р. до грудня 1919 р., що обмежує її безпосереднє використання для вивчення подій 1920–1921 рр. Зроблено висновок, що «Відродження нації» доцільно використовувати комплексно – як джерело фактичної інформації, свідчення політичної культури революційної доби та пам'ятку української політичної думки, враховуючи суб'єктивність авторських оцінок і необхідність їх критичної верифікації.

Ключові слова: *Володимир Винниченко, «Відродження нації», Українська революція, Українська Центральна Рада, Директорія, мемуари, публіцистика, джерелознавство.*

Постановка проблеми. Українська революція 1917–1921 рр. належить до тих історичних процесів, реконструкція яких потребує поєднання різних типів джерел: нормативно-правових актів, протоколів політичних організацій, дипломатичних матеріалів, періодики, статистики, епістолярію, щоденників та мемуарів. Особливе місце серед них посідають тексти безпосередніх учасників революційних подій, оскільки вони дають змогу простежити не лише зовнішню послідовність подій, а й мотиви політичних рішень, внутрішні суперечності еліт, оцінки сучасників та механізми формування політичних стратегій. Одним із найважливіших таких джерел є тритомна праця Володимира Винниченка «Відродження нації», видана 1920 р. у Києві та Відні. Бібліографічні записи Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського визначають її як історію Української революції від березня 1917 р. до грудня 1919 р. [1–3].

Винниченко був не стороннім спостерігачем, а одним із центральних діячів революційного періоду: членом Української Центральної Ради, Генеральним секретарем внутрішніх справ, одним із керівників українського соціал-демократичного руху, головою Директорії та безпосереднім учасником подій 1917–1919 рр. Саме тому його текст містить значний масив відомостей, які неможливо відтворити лише за офіційними документами. Водночас така близькість автора до подій породжує проблему суб'єктивності, політичної заангажованості та ретроспективної реконструкції власної діяльності [5–8].

© Стоян Т.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема політичної спадщини Володимира Винниченка та його ролі в Українській революції має значну історіографічну традицію. Однією з фундаментальних праць української діаспорної історіографії є дослідження Григорія Костюка «Володимир Винниченко та його доба», у якому політична біографія діяча розглядається на широкому тлі суспільно-політичних процесів першої половини XX ст. [5]. Важливим етапом сучасного переосмислення спадщини Винниченка стала монографія Станіслава Кульчицького та Валерія Солдатенка «Володимир Винниченко», де простежено світоглядну еволюцію політика, його участь у революційних подіях та трансформацію політичних позицій [6].

Окремий напрям становлять дослідження світогляду Винниченка. С. Кульчицький наголошує на складній еволюції його політичних поглядів, що охоплювала соціал-демократичний, національно-державницький і соціалістичний компоненти [7]. Іван Лисяк-Рудницький, аналізуючи публіцистику Винниченка, звертав увагу на взаємодію національного і соціального чинників у його політичній концепції [8]. Важливий масив матеріалів представлено також у збірнику «Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка», підготовленому Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України [9].

Для реконструкції політичних процесів Української революції принципове значення мають праці Дмитра Дорошенка, Павла Христюка, Володимира Верстюка та документальні видання Української Центральної Ради [10–13]. Їх зіставлення з текстом Винниченка дає змогу розмежувати безпосередню інформацію учасника подій та його пізнішу інтерпретацію. Водночас спеціального системного дослідження «Відродження нації» саме як джерела для реконструкції політичних процесів революції, з акцентом на джерелознавчу критику, потребує подальшого розвитку.

Постановка завдання. Метою статті є визначення можливостей і меж використання «Відродження нації» для реконструкції політичних процесів Української революції 1917–1921 рр. Реалізація цієї мети передбачає з'ясування характеру і структури праці як історичного джерела, окреслення її інформаційного потенціалу щодо ключових етапів революції, визначення специфіки авторських інтерпретацій та формулювання принципів критичного використання тексту.

Виклад основного матеріалу. Три частини праці «Відродження нації» вийшли друком 1920 р. у Києві та Відні у видавництві «Дзвін» [1–3]. Сам автор визначив працю як історію української революції, однак її жанрова природа значно складніша. Текст поєднує мемуарні свідчення, публіцистичну аргументацію, політичну полеміку та історичну реконструкцію.

Таке поєднання зумовлює подвійний характер джерела. З одного боку, Винниченко повідомляє про події, які спостерігав або в яких безпосередньо брав участь. З іншого – він інтерпретує їх через власний політичний досвід, оцінює діяльність інших діячів та обґрунтовує власне бачення причин успіхів і поразок українського державотворення. Безпосередня участь підвищує інформаційну цінність джерела, але не скасовує необхідності критики.

Для джерелознавчого аналізу доцільно розмежовувати щонайменше три рівні інформації. Перший – фактичний: назви органів влади, посади, послідовність політичних подій, зміст переговорів, рішення політичних інституцій. Другий – інтерпретаційний: авторські пояснення причин подій, оцінки політичних сил і діячів, визначення пріоритетів державної політики. Третій – автобіографічно-політичний: саморепрезентація Винниченка, пояснення власних рішень, аргументація політичної позиції та формування образу революційного діяча.

Одним із найцінніших напрямів використання «Відродження нації» є реконструкція діяльності Української Центральної Ради та Генерального секретаріату. Винниченко не лише описував діяльність цих органів, а й сам був безпосередньо залучений до їх роботи. Тому його текст містить відомості про політичну логіку прийняття рішень, взаємодію українських партій, суперечності між автономістськими та самостійницькими орієнтаціями, а також про складні відносини з Тимчасовим урядом.

Особливо важливим є питання співвідношення представницької та виконавчої влади. Центральна Рада прагнула легітимізувати український політичний рух через широку суспільну репрезентацію, тоді як Генеральний секретаріат поступово перетворювався на орган практичного управління. У «Відродженні нації» ця трансформація подається як процес боротьби за політичні повноваження та визначення меж української автономії [1].

Важливою для джерелознавця є авторська оцінка ролі соціальних груп у революції. Винниченко прагнув пояснити, чому український рух

не завжди мав достатню підтримку в містах, серед робітництва та частини військовослужбовців. Його спостереження дають матеріал для вивчення не лише інституційної історії, а й соціальної бази революційної політики. Водночас тут особливо відчутним є вплив соціалістичних переконань автора, що зумовлює необхідність порівняння його оцінок із даними статистики, преси та документів політичних організацій.

Окремий пласт «Відродження нації» становлять матеріали про військове будівництво та українізацію армії. Його розповідь про Другий Всеукраїнський військовий з'їзд та процес формування українських військових структур дає можливість простежити взаємозв'язок між національним рухом, військовою мобілізацією та боротьбою за політичну легітимність [1, с. 202–203].

Водночас оцінки Винниченка не можна відривати від його політичної позиції. Соціалістичне бачення революції спричиняло обережне ставлення до традиційної моделі регулярної армії, тоді як військові реалії 1917–1918 рр. дедалі виразніше вимагали інституційно організованої сили. Джерело дозволяє простежити не лише заходи з українізації війська, а й політичні сумніви, які впливали на темпи та форми військового будівництва.

Винниченко описує переговори, політичні конфлікти та поступове загострення суперечностей щодо статусу України. Його текст дає змогу простежити, як автономістська політика українського керівництва трансформувалася під впливом політичної ситуації та зростання вимог українського суспільства.

Особливість авторської позиції полягає в тому, що він ретроспективно оцінює власні політичні рішення крізь призму наступних подій. Згадка про політичні вказівки Тимчасового уряду демонструє, як він прагнув пояснити логіку взаємодії українських діячів із Петроградом [1, с. 319]. Щодо більшовизму, Винниченко прагнув показати його не лише як військового противника, а як політичну силу, що пропонувала альтернативну модель влади та соціальної перебудови.

Розповідь про Українську Державу 1918 р. є важливою для реконструкції зміни політичного режиму та переоцінки попереднього революційного досвіду. Винниченко розглядає прихід до влади Павла Скоропадського крізь призму внутрішньої кризи Центральної Ради, німецької військової присутності та боротьби різних політичних сил за модель державного розвитку.

Цінність цього матеріалу полягає в можливості простежити, як представник соціалістичного табору сприймав консервативно-державницьку альтернативу. У тексті виразно простежується протиставлення двох політичних логік: революційно-демократичної та авторитарно-бюрократичної. Однак цю схему не слід приймати як готове пояснення подій: сучасні дослідження та документальні матеріали засвідчують складнішу конфігурацію політичних сил, соціальних інтересів і державних інституцій [6; 10].

Найбільш безпосередньо з власним політичним досвідом автора пов'язаний матеріал про Директорію. Винниченко був одним із її керівників, тому його реконструкція містить відомості про внутрішню політичну боротьбу, кадрові рішення, взаємини між соціалістичними партіями, військовими діячами та місцевими органами влади. Водночас саме тут найвиразніше виявляється проблема самовиправдання мемуариста.

Для аналізу цього комплексу джерел доцільно розглядати авторський текст одночасно на двох рівнях. На першому рівні він є свідченням про функціонування Директорії. На другому – політичним текстом, покликаним пояснити, чому певні рішення були прийняті саме так і хто, на думку Винниченка, ніс відповідальність за поразку. У дослідженнях особливо часто використовуються фрагменти третьої частини, присвячені політичній системі Директорії та її соціалістичним орієнтирам [3, с. 134–140].

Показовим є те, що Винниченко намагався пов'язати військові невдачі з внутрішньою політичною роз'єднаністю, соціальними конфліктами та недостатньою підтримкою державних інституцій. Ця інтерпретація є цінною як свідчення сучасника, однак не може бути єдиним поясненням. Для реконструкції причин поразки Директорії необхідно залучати військові документи, дипломатичну кореспонденцію, матеріали урядових структур, пресу та спогади інших учасників [10; 13].

Однією з центральних проблем «Відродження нації» є співвідношення національного та соціального. Винниченко не розглядав українське державотворення у відриві від соціальної революції. Для нього питання національного визволення мало бути пов'язане із соціальними перетвореннями, а держава – із забезпеченням політичних та економічних інтересів широких верств населення [7; 8].

У джерелознавчому сенсі це має принципове значення. Частина суджень Винниченка про діяльність Центральної Ради, гетьманату чи Директорії є одночасно оцінками конкретних політичних

рішень і проявами його власної ідеологічної позиції. Тому дослідник має відокремлювати інформацію про те, що відбулося, від пояснення того, чому це відбулося.

Питання причин поразки українського державотворення проходить через усю працю. Винниченко прагнув пояснити невдачу революції сукупністю внутрішніх і зовнішніх обставин. Серед них він виокремлював політичну роз'єднаність українських сил, недостатню організацію державного апарату, слабкість військової системи, суперечності між соціальними групами, зовнішній тиск та помилки політичного керівництва.

Особливого значення набуває персоніфікація політичної відповідальності. Винниченко часто оцінює події через діяльність конкретних політиків, що надає тексту виразної полемічності. Для сучасного історика такий спосіб реконструкції потребує корекції структурним аналізом. Поразку революції необхідно розглядати також через інституційну слабкість, міжнародну ситуацію, військову конкуренцію, соціальні трансформації та боротьбу декількох моделей державності [6; 10; 13].

Висновки. «Відродження нації» Володимира Винниченка є одним із ключових мемуарно-публіцистичних джерел до реконструкції політичних процесів Української революції. Його значення визначається поєднанням безпосереднього досвіду учасника подій, значного фактологічного матеріалу та розгорнутої політичної інтерпретації. Джерело особливо цінне для дослідження діяльності Української Центральної Ради та Генерального секретаріату, українізації армії, відносин із Тимчасовим урядом і більшовиками, політичної трансформації 1918 р., діяльності Директорії та дискусій про причини революційної поразки.

Водночас праця не може використовуватися некритично. Її ретроспективність, політична ангажованість автора, автобіографічна спрямованість і публіцистичний стиль зумовлюють необхідність постійного зіставлення з незалежними документами та іншими свідченнями. Найпродуктивнішим є триступеневий аналіз: відокремлення фактичної інформації, реконструкції авторської інтерпретації та вивчення політичної саморепрезентації Винниченка.

Принципово важливим є врахування хронологічної межі джерела: основний наратив охоплює березень 1917 – грудень 1919 рр. Тому для подій 1920–1921 рр. «Відродження нації» може бути лише опосередкованим джерелом. Зрештою, його слід розглядати одночасно у трьох взаємопов'язаних іпостасях – як свідчення безпосереднього учасника революції, як політичну інтерпретацію її перебігу та як пам'ятку української історико-політичної думки.

Список літератури:

1. Винниченко В. Відродження нації: історія Української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Київ; Відень: Дзвін, 1920. Ч. 1. 348 с.
2. Винниченко В. Відродження нації: історія Української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Київ; Відень: Дзвін, 1920. Ч. 2. 328 с.
3. Винниченко В. Відродження нації: історія Української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Київ; Відень: Дзвін, 1920. Ч. 3. 535 с.
4. Винниченко В. Відродження нації: історія Української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Київ: Політвидав України, 1990. Ч. 1–3.
5. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба: дослідження, критика, полеміка. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1980. 283 с.
6. Кульчицький С. В., Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко. Київ: Альтернативи, 2005. 373, [1] с.
7. Кульчицький С. В. Володимир Винниченко: світоглядна еволюція. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): збірник статей. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2006. С. 32–71.
8. Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань. *Сучасність*. 1980. № 9. С. 60–77.
9. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): збірник статей. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2006. 280 с.
10. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. Київ: Темпора, 2002. Т. 1: Доба Центральної Ради. 320 с.
11. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. 591 с.
12. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1997. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.
13. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: навчальний посібник. Київ: Заповіт, 1997. 344 с.

Stoian T.V. VOLODYMYR VYNNICHENKO'S "THE RENAISSANCE OF THE NATION" AS A SOURCE FOR RECONSTRUCTING THE POLITICAL PROCESSES OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

This article examines the informational, interpretive, and source-critical potential of Volodymyr Vynnychenko's "The Rebirth of the Nation" for reconstructing the political processes of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The study argues that the work should be approached not as a neutral chronicle of events, but as a complex memoiristic and publicistic source combining the firsthand experience of a participant in the revolution, political reflection, and a retrospective assessment of decisions made by the Ukrainian political leadership. Attention is paid to Vynnychenko's interpretation of revolutionary transformations, shaped by his political convictions, involvement in Ukrainian state institutions, and subsequent reflection on the causes of socio-political conflicts and the loss of statehood. The article analyzes the potential of "The Rebirth of the Nation" for studying the Ukrainian Central Rada and the General Secretariat, the Ukrainianization of the army, relations between Ukrainian political forces and the Provisional Government and the Bolsheviks, the Ukrainian State under Pavlo Skoropadskyi, the Directorate, and the factors behind the failure of the revolution. Particular emphasis is placed on critical source analysis: identifying the author's position, distinguishing factual information from subjective interpretation, considering the political context of the text, and comparing its evidence with other sources and contemporary historiography. The chronological scope of the work is established: its main narrative covers events from March 1917 to December 1919, limiting its direct usefulness for studying 1920–1921. The article concludes that "The Rebirth of the Nation" should be used comprehensively as a source of factual information, evidence of the political culture of the revolutionary era, and a significant work of Ukrainian political thought, while accounting for the subjectivity of the author's assessments and the need for critical verification.

Keywords: *Volodymyr Vynnychenko, "The Rebirth of the Nation", Ukrainian Revolution, Ukrainian Central Rada, Directory, memoirs, publicistic writing, source studies.*

Дата першого надходження статті до видання: 18.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

УДК 39:394 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.8

Яцюк М.В.
https://orcid.org/0000-0003-2243-9308
Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова

ТРАДИЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ОБРЯДОВІСТЬ ЯК ЧИННИК РЕГІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ

Актуальність дослідження зумовлено необхідністю подолання спрощеного трактування ритуальних практик як музейних артефактів та їхньої інтерпретації як динамічних соціокультурних механізмів, що забезпечують регенерацію колективної пам'яті, консолідацію локальної ідентичності та різновікове передавання традиційних смислів. У статті схарактеризовано українську обрядовість як чинник регіонального культурного розвитку українських громад протягом XX – першої чверті XXI століття. Предметом аналізу є варіативність функціонування регіональних обрядових комплексів Гуцульщини, Поділля та Полісся. Хронологія дослідження охоплює чотири історичних періоди: традиційний (1900–1930 рр.), радянська секуляризація (кінець 1930–1980 рр.), пострадянський період (1991–2013 рр.) та етап російсько-українського воєнного конфлікту (2014–2026 рр.). Методологічною основою дослідження є порівняльний етнологічний та функціональний підходи, які сприяли визначенню термінів «традиція», «звичай», «обряд» та «культурний розвиток», виявленню специфіки гуцульської, подільської та поліської регіональних моделей обрядовості та систематизації механізмів впливу обрядовості на соціокультурний поступ регіону. Наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні моделі впливу обряду та традицій на регіональний розвиток через збереження й відтворення колективної пам'яті. Зокрема, окреслено ризики комерціалізації нематеріальної спадщини та доведено, що обрядовість забезпечує культурний розвиток лише за умови її збереження як реальної практики громади. Додатково виявлено потенціал української обрядовості як саморегульованого механізму культурної спадкоємності та складника регіонального розвитку, де суб'єктом збереження культурної спадщини є локальна громада.

Ключові слова: *традиційна обрядовість, культурний простір регіону, колективна пам'ять, регіональна ідентичність, нематеріальна культурна спадщина, Гуцульщина, Поділля, Полісся.*

Постановка проблеми. Сучасна традиційна обрядовість як соціокультурний процес охоплює поєднання культурної пам'яті та її трансформації під впливом соціально-демографічних чинників. Динаміка суспільного життя XX – початку XXI ст. зумовила зміну форми ритуалів, складу їх носіїв та способів трансляції. Розбіжність між каноном і його модифікаціями вимагає вивчення адаптаційних механізмів обрядової сфери, які забезпечують відновлення пам'яті та консолідацію ідентичності. Водночас трансформовано й суб'єкти відтворення ритуалів: від родини та громади ця функція перейшла до клубних, музейних і фестивальних інституцій, розширюючи публічну популяризацію, але створюючи ризики стандартизації та втрати сакрального змісту. Так, протягом 2014 – 2026 рр. ці тенденції посилилися під впливом цифровізації та упровадження воєнного стану, надавши обрядовості значення компонента ментального спротиву.

Значущою у цьому контексті є диференціація обрядових традицій українських регіонів: Гуцульщина демонструє стійкість побутових комплексів, водночас Поділля орієнтоване на сценічно-репрезентативні формати, а Полісся – на збереження архаїчних пластів в умовах депопуляції. З огляду на це наукова проблема полягає у з'ясуванні механізмів, через які обрядовість забезпечує захист саме регіональних культурних кодів. Для їхньої систематизації використано метод описової фіксації, проте він не розкриває шляхів збереження або занепаду окремих елементів, що вимагає застосування порівняльно-історичного аналізу у регіональному, функціональному та часовому вимірах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд наукових праць дає змогу виокремити шість проблемно-тематичних напрямів, які забезпечують порівняльний аналіз їхніх дослідницьких

© Яцюк М.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

завдань, джерельної бази та методології. Так, перший напрям охоплює аналіз теорії ритуалу, обряду й традиції (А. Гоцалюк, О. Парфьонова, Л. Савчин, Н. Чорна), акцентуючи на з'ясуванні понять «звичай», «календарна обрядовість», «ритуал» та «традиція» [6; 11; 12; 16]. Зокрема, О. Парфьонова систематизує матеріал через культурологічний, феноменологічний та історико-генетичний підходи на основі класичної етнографії, визначаючи категоріальний апарат як базовий для аналізу практик. Однак високий рівень теоретичного узагальнення обмежує пояснення локальних варіантів та трансформації моделей за різних історичних умов [11].

Другий напрям вивчає етнологічні студії родинної та календарної обрядовості. Отже, на основі польових та історичних джерел К. Бех досліджує родинну обрядовість Київського Полісся, її структуру, атрибутику й пісенно-музичний супровід, підкреслюючи локальні варіанти ритуалів, описово-фіксаційний підхід, але водночас звужуючи можливості для аналізу історичної динаміки, механізмів адаптації до міського середовища та міжрегіональних закономірностей [1].

Третій напрям спрямовано на регіональні дослідження традицій Гуцульщини, Поділля та Полісся. Так, специфіку гуцульської обрядовості ранньої весни розглядає В. Гавадзин [4]. Водночас обрядову культуру буковинської Гуцульщини вивчає Л. Герус [5]. Системний опис великодніх веснянок і вірувань басейнів Нижньої Прип'яті, Ужа й Тетерева пропонує Є. Єфремов [7; 8], а В. Борисенко і М. Борисенко ґрунтовно аналізують родинну обрядовість Поділля [3]. Проте вузька регіоналізація дає змогу висвітлити лише окремі елементи, не формуючи цілісної картини для міжрегіонального порівняння та виявлення спільних інституційних чинників трансформації обрядів та ритуалів.

Четвертий напрям об'єднує студії культурної пам'яті, локальної ідентичності та солідарності. Зокрема, О. Богомолець розглядає обряд як простір збереження колективної пам'яті [2], а С. Сторожук із колегами акцентують на його ролі у підтриманні єдності в умовах криз [15]. Хоча філософські й соціологічні підходи сприяють розкриттю комунікативної функції ритуалу, але поза увагою авторів залишаються специфіка трансляції регіональних кодів і зміни їхніх функцій у мінливому соціумі.

Низка досліджень п'ятого напряму висвітлює інституційні й правові аспекти охорони нематеріальної культурної спадщини. Концептуальні засади визначає Концепція ЮНЕСКО, а теоретико-практичні виміри її реалізації подано у численних працях вітчизняних та закордонних науковців (О. Оверчук та В. Щибря [10], В. Сич і П. Яременко [13], Т. Шевчук [17], Ш. Борбей (S. Borbély) [18]). Автори спираються на нормативні акти й реєстри, систематизуючи юридичні інструменти захисту традицій, проте офіційні процедури не завжди відображають спонтанний побут і живу обрядову саморегуляцію.

Шостий напрям охоплює праці із фестивалізації та медіатизації обрядів. У цьому контексті фестивальні практики як інструменти збереження спадщини Гуцульщини досліджують Т. Шевчук, О. Ставнюк та В. Ставнюк, наголошуючи на зміщенні акценту до видовищності, проте залишаючи нерозв'язаними питання межі між автентичністю та реконструкцією і збереження семантичної цілісності ритуалу при його комерціалізації [14; 17].

Отже, наявні праці формують змістовне підґрунтя для вивчення національної обрядовості. Одночасно в етнографічних працях наразі недостатньо системних порівняльно-історичних досліджень, які б сприяли порівнянню обрядових практик Гуцульщини, Полісся та Поділля в єдиній часовій моделі XX – першої чверті XXI ст. Саме ця прогалина визначає мету статті – перехід від описової фіксації форм до розкриття соціокультурних та інституційних механізмів їхньої адаптації.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у визначенні та порівняльному аналізі механізмів, через які традиційна українська обрядовість забезпечує культурну спадкоємність і впливає на регіональний культурний розвиток Гуцульщини, Поділля та Полісся у XX – першій чверті XXI століття.

Для досягнення мети дослідження сформульовано такі завдання:

– визначити поняття «традиція», «звичай», «обряд»;

– обґрунтувати критерії оцінювання обрядовості;

– здійснити порівняльно-етнологічний аналіз обрядових комплексів цих регіонів із виявленням спільних ознак;

– проаналізувати історичну динаміку змін обрядів протягом XIX – XXI століття;

– концептуалізувати етнологічні механізми впливу обрядової традиції на регіональний культурний розвиток і систематизувати ризики її деконтекстуалізації.

Територіальні межі дослідження охоплюють історико-етнографічні регіони Гуцульщини, Полісся та Поділля, хронологічні – 1900 – 2025 рр. Науковим підґрунтям роботи є опубліковані етнографічні записи й збірники, фольклорно-етнографічні

корпуси, музейні описи та каталоги, нормативні документи щодо охорони нематеріальної спадщини, Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України й регіональні реєстри. Первинні джерела відмежовано від наукової літератури, використаної для теоретичної та історіографічної інтерпретації.

Методологічну основу становить поєднання історико-порівняльного, типологічного, проблемного, порівняльно-етнологічного та структурного підходів, що дало змогу зіставити регіональні моделі, виокремити типи трансформацій, простежити зміну функцій обрядів, порівняти локальні варіанти та визначити роль учасників, символів і послідовності ритуальних дій. Аналіз історичних та етнографічних джерел використано для уточнення певних практик, а контент-аналіз – для сформованих програм фестивалів, музейних описів, реєстрів спадщини або локальних медіатекстів; одиницями аналізу є згадки про функції, атрибути, способи репрезентації та локальну прив'язаність обрядових елементів.

Виклад основного матеріалу. *Обрядовість як історико-етнологічний механізм культурної спадкоємності.* Традиційна обрядовість є динамічним культурним явищем, у якому стала символічна основа поєднується зі здатністю до соціально-історичних трансформацій. Оскільки відтворення обрядів відбувається у конкретному соціумі, зміни способу життя громади та її ціннісних орієнтирів безпосередньо відображаються на формах виконання ритуалу. Для чіткої операціоналізації концепту необхідно розрізняти основні категорії: «традиція» є глобальним механізмом передавання соціокультурного досвіду, «звичай» фіксує сталі моделі поведінки, а «обряд» репрезентує структуровану, символічно навантажену ритуальну дію [6, с. 5; 12, с. 264]. Відтак традиційна обрядовість охоплює системні культурні практики, які передаються у спільноті разом із відповідними нормами, світоглядними уявленнями та способами взаємодії.

В етнологічному вимірі обрядовий комплекс має кілька рівнів, які тісно пов'язані між собою: символічний (система вірувань); вербально-музичний (текст та музика); матеріальний (обрядовий хліб, вбрання); структурно-динамічний (послідовність і часово-просторова локалізація дій). Така структура забезпечує стійкість елементів навіть за умови втрати їхнього первісного магічного значення чи адаптації до сценічно-ігрових форм. Для аналізу спадщини критичним є розмежування живої практики та її функціональної трансформації. Так, виконання обряду родинною чи локальною громадою у природному контексті засвідчує збереження живої традиції, тоді як його перенесення на сцену чи у музейний простір змінює основні соціокультурні функції.

Такий зв'язок обрядовості та колективної пам'яті реалізується через циклічне повторення дій, але водночас передана через обряд пам'ять – не статична копія: кожне нове покоління актуалізує ритуал через власне осмислення та секуляризацію його змісту [2, с. 64; 15, с. 15]. Відтак зміна традиції не є руйнуванням, а адаптивною зміною функцій. Якщо у сільському середовищі основним носієм були родина та громада з усним та практичним передаванням знань, то на міських теренах до цього процесу додаються інституції (музеї, культурні центри, творчі колективи), які застосовують медіатизовані та цифрові формати. Фіксація обряду забезпечує збереження його формальної структури, проте нерідко деконтекстуалізує ритуал, позбавляючи його первинних соціальних зв'язків. Таким чином, об'єктивне оцінювання спадкоємності обрядових традицій має спиратися на аналіз семантичного ядра, складу носіїв, каналів передавання та співвідношення живої та репрезентативної практики [18].

Регіональні моделі традиційної обрядовості Гуцульщини, Поділля та Полісся. Порівняння регіональних моделей Гуцульщини, Поділля та Полісся демонструє наявність суттєвих спільних ознак традиційної обрядовості, зокрема спільне ядро, в якому основні ритуали пов'язані із сонячним циклом (Різдво, Великдень, Трійця) та життєвим циклом людини (хрестини, весілля, похорон тощо). Зазначено, що поєднання християнського світогляду, давніх анімістичних уявлень та пізніших соціально-побутових елементів є спільним для цих моделей: єдиний вектор змін, який полягає у поступовому переході від монолітної сакральності до видовищних, репрезентативних та комунікативних функцій обрядів під впливом урбанізації [3, с. 79; 6, с. 6; 7, с. 42]. Водночас кожен регіон має свою виразну специфіку. Гуцульський варіант традицій демонструє живі групові практики («Коляда»), поєднані з активною фестивальною репрезентацією [4, с. 97]. Для Поділля характерною є стійка збереженість родинних комплексів (зокрема весільного із традицією випікання короваю) та перенесенні аграрної обрядовості у дозвілля. Обрядовість Полісся демонструє архаїчність веснянолітнього циклу (обряд «Проводів русалок», кустові практики), де обряди функціонують як інструмент самоорганізації селищної спільноти [8, с. 89 – 90].

Порівняльну характеристику моделей обрядовості в обраних регіонах традиційної обрядовості XX – першої чверті XXI століття наведено у табл. 1.

Отже, специфіка регіональних моделей визначається не лише набором ритуальних форм, а й характером функціональних зв'язків: родинно-громадське середовище забезпечує живу практику, а музейно-сценічна форма змінює його на об'єкт репрезентації.

Трансформація обрядових практик у XX – першій чверті XXI століття. Зміни української обрядовості упродовж останнього століття були зумовлені політичними, демографічними та урбанізаційними чинниками. У першій третині XX ст. радянська секуляризаційна політика почала витісняти сакральні елементи обряду у родинну сферу або змінила їх у клубну самодіяльність [11, с. 83]. Новий етап, інституціалізація, починається із проголошенням незалежності України та ратифікацією нею Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини (2008 р.) [9; 10, с. 35], що забезпечило документування та співіснування двох моделей обрядовості: «тяглої» та «реконструктивної [10, с. 33]. «Тяглова» модель передбачає безперервну практику передавання обряду від старшого покоління до молодшого у первинному середовищі. Саме ця модель є характерною для сільської місцевості Полісся та Гуцульщини. На відміну від неї «реконструктивна» модель ґрунтується на штучному відтворенні втрачених традицій із використанням архівних джерел, польових записів та наукових публікацій, зазвичай реалізуючись ансамблями, міськими осередками та закладами культури.

На цьому тлі соціальні виклики та зростання мобільності населення після повномасштабного вторгнення 2022 року надають процесу відтворення обрядовості цифрового виміру. Мережеві спільноти групи, зокрема цифрові платформи, є новими майданчиками репрезентації обрядів та ритуалів, які виконують низку критично важливих функцій: забезпечення консолідації вимушено переміщених осіб та закордонної діаспори довкола спільних культурних маркерів; нівелювання просторової дистанції між локальними осередками та розсіяними носіями традиції; формування актуальних віртуальних архівів обрядового фольклору (аудіо-, відео-, фотофіксація). Водночас цифрові майданчики є інструментом ментального спротиву суспільства і громади, перетворюючи обрядовий символ на знак національної солідарності.

Механізми впливу традиційної обрядовості на регіональний культурний розвиток. Традиційна обрядовість є чинником, який поєднує матеріальні та нематеріальні елементи у єдине середовище через культурні механізми. Так відтворення колективної пам'яті забезпечує актуалізацію й відновлення унікальних мовно-етнографічних, діалектологічних та локально-специфічних рис території. Завдяки цьому у членів спільноти формується чітке, стійке відчуття приналежності до локальної громади, родоводу та конкретного етнографічного ареалу, що є основою регіональної самосвідомості.

Натомість адаптація досвіду є природним містком між різними віковими групами, який забезпечує живий контакт між старшими носіями, зберігачами архаїчного знання, та молоддю. У цьому контексті принципово важливо підкреслити

Таблиця 1

Порівняльна характеристика регіональних моделей традиційної обрядовості у XX – першій чверті XXI століття

Регіон					
Обряди	**Носій**	**Канали**	**Зміни**	**Сучасні форми**	**Маркер ідентичності**
Гуцульщина					
Коляда, Веснянки, обрядовий хліб	Родини, локальні громади, гурти	Жива участь, усний досвід	Адаптація; фестивалі	Жива практика, цифрова фіксація	Бренд регіону
Поділля					
Весільний комплекс, обжинки	Родини, осередок, ансамблі	Родинний виховний досвід	Секуляризація; інсценізація аграрних обрядів	Родинне виконання, масові заходи	Збереження локальної пам'яті
Полісся					
Кустові практики, великодні веснянки	Сільські громади, носії, гурти	Усний досвід, спадкоємство	Демографія, фрагментація	Жива практика, колективи	Збереження архаїчних культурних кодів

Джерело: складено автором на основі [3 – 7; 14; 15; 17; 18]

авторську позицію: сучасна молодь не просто пасивно засвоює релікти минулого, а є активним суб'єктом адаптації ритуалу до нових вимог. Використання медійних інструментів, створення цифрового контенту, залучення обрядових елементів у сучасний дизайн чи креативні індустрії робить традицію привабливою й зрозумілою для нових поколінь, гарантуючи її життєздатність. Відповідно, інституційна підтримка через системну діяльність закладів культури (етнографічних та краєзнавчих музеїв, центрів народної творчості, фольклорних лабораторій) створює гарантії наукового документування, збереження, архівування та музейної презентації спадщини. Проте варто наголосити, що інституції є підтримувальним середовищем, а не замінником живого побутування обряду. Таким чином, для запобігання ризикам формалізації, музеєфікації та надмірної комерціалізації критично важливо зберігати природний соціокультурний контекст виконання обряду усередині самої спільноти.

Аналіз зазначених механізмів доводить, що основним суб'єктом процесу відтворення, збереження та адаптації нематеріальної культурної спадщини є локальна громада. Адже збереження будь-якого ритуалу є ефективним лише за умови, що традиція залишається живим, смислоутворювальним елементом повсякденного й святкового життя самих носіїв, а не перетворюється виключно на експонат чи розважальне видовище. Таку логіку взаємодії обрядовості та культурного розвитку відображено у концептуальній моделі (рис. 1), яка охоплює причинно-зумовлювальний, трансляційно-функціональний та трансформаційно-результативний блоки. Відповідно до моделі обрядовий комплекс (символіка, тексти) зазнає безпосереднього впливу зовнішніх чинників (державна інституціалізація, демографічні зсуви, цифровізація, воєнні міграційні процеси), а трансформація обрядовості відбувається через залучення суб'єктів практик, зокрема родини й громади, та залучення каналів поширення – від усної спадкоємності до цифрових мереж. Унаслідок цього активується ядро спадкоємності, яке виконує вирішальні соціокультурні функції: формування ідентичності, збереження пам'яті та міжпоколінну комунікацію. Одночасно обрядове ядро втілюється у сучасних формах побуту через наукові реконструкції та фестивалі. Прямим наслідком цього процесу є регіональний культурний розвиток, який відображає зміцнення самосвідомості громади та розвиток етнопростору.

Висновки. Дослідження розкриває потенціал української обрядовості як саморегульованого механізму культурної спадкоємності та чинника регіонального розвитку. Традиційну обрядовість розглянуто як систему, що охоплює смисловий, вербально-музичний, атрибутивний та динамічний рівні. Новизна авторського підходу полягає в аналітичному розмежуванні автентичної живої практики у природному середовищі громади та її функціонально змінених трансформаційних моделей, як-от: реконструкції, сценічної стилізації, музеєфікації та цифрової медіатизації, де сакрально-оберегова функція поступається місцем естетико-репрезентативній.

Рис. 1. Концептуальна модель адаптивного відтворення та збереження культурних кодів традиційної обрядовості в умовах соціокультурних трансформацій

Джерело: розроблено автором на основі узагальнення матеріалів [2 – 9; 11; 13 – 16]

На основі порівняльно-етнологічного аналізу традицій Гуцульщини, Поділля та Полісся визначено відмінності регіональних моделей обрядовості. За єдності інваріантного ядра (тріадна циклізація, сакральність обрядового хліба, родинний ритуал) диференціація виявляється у ступені збереженості архаїки та формах адаптації. Гуцульська модель вирізняється синкретизмом родинно-господарських дій та публічно-фестивальних ватаг («Коляда»); поліська – найвищим рівнем архаїки календарних комплексів («Водіння Куста») як чинника соціальної самоорганізації; подільська – збереженням родинно-генеалогічного блоку (весільна коровайна традиція) при секуляризації аграрної обрядовості.

Вивчення історичної динаміки трансформації обрядових практик у XX – першій чверті XXI століття дало змогу з'ясувати, що перенесення сакральних практик у родинну сферу за радянських часів зберегло їхнє семантичне ядро, а повномасштабне вторгнення та вимушена міграція надали відтворенню спадщини цифрового виміру: мережеві платформи перетворилися на майданчики консолідації носіїв, збереження пам'яті та ментального спротиву.

Показано, що інституціоналізація спадщини забезпечує відтворення колективної пам'яті та локальної ідентичності, зокрема сприяє міжпоколінному передаванню й адаптації досвіду молоддю. Доведено, що музейні, фестивальні та цифрові формати забезпечують популяризацію спадщини, проте створюють ризики її стандартизації, деконтекстуалізації та комерціалізації.

Під час дослідження розроблено концептуальну модель, яка обґрунтовує зв'язок між вхідним обрядовим комплексом, зовнішніми чинниками, суб'єктами трансляції, ядром спадкоємності, сучасними формами побутування та показниками регіонального розвитку. Додатково окреслено перспективи подальших розвідок щодо дослідження обрядової поведінки вимушено переміщених українських спільнот та функціонування цифрової обрядовості в умовах воєнного стану.

Список літератури:

1. Бех К. Сімейна обрядовість у реаліях сучасної Київщини: історіографічний огляд та перспективи вивчення. *Матеріали до української етнології.* 2024. № 23 (26). С. 122–129. DOI: https://doi.org/10.15407/mue2024.23.122.

2. Богомолець О. Обрядова практика як засіб збереження колективної пам'яті: український вимір. *Гуманітарний часопис*. 2018. № 2. С. 57–71. DOI: https://doi.org/10.32620/gch.2018.2.07.

3. Борисенко В., Борисенко М. Нематеріальна культурна спадщина українців (регіональний аналіз прояву). *Український географічний журнал*. 2022. Т. 118, № 2. С. 73–81. DOI: https://doi.org/10.15407/ugz2022.02.073.

4. Гавадзин В. Етнорегіональні особливості гуцульської ранньовесняної календарної обрядовості. *Народна творчість та етнографія*, 2010. № 3. С. 97–101.

5. Герус Л. «Колач» в обрядовій практиці гуцулів початку XXI ст.: прояви локальних традицій (за матеріалами польових досліджень у буковинській частині Гуцульщини. *Народознавчі зошити*. 2021. Т. 5, № 161. С. 1114–1122. DOI: https://doi.org/10.15407/nz2021.05.1114.

6. Гоцалюк А. Святкова культура українців у другій половині XX–на початку XXI сторіччя в умовах сучасних глобалізаційних змін. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2022. № 3. С. 3–9. DOI: https://doi.org/10.32461/2226-3209.3.2022.266063.

7. Єфремов Є. Великодні веснянки у межиріччі Нижньої Прип'яті, Ужа і Тетерева. *Проблеми етномузикології*. 2023. №18. С. 42–51.

8. Єфремов Є. Троїцькі вірування у звичаях, обрядах і піснях мешканців Середнього Полісся (басейн Нижньої Прип'яті, Ужа і Тетерева). *SWorld Journal.* 2025. Т. 21, № 1. С. 86–100. DOI: https://doi.org/10.33398/2523-4846-2025-21-1-86-100.

9. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини: Ратифіковано Законом України №132-VI від 06.03.2008 р. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text (дата звернення: 10.09.2026).

10. Оверчук О., Щибря В. Нематеріальна культурна спадщина: особливості музеєфікації. *Культура України.* 2025. № 89. С. 31–40. DOI: https://doi.org/10.31516/2410-5325.089.03.

11. Парфьонова О. Традиції в моральній культурі українського народу (друга половина XIX–XX ст.): автореф. дис...канд. іст. наук: 17.00.01. Київ. 2004. 19 с.

12. Савчин Л. Традиції етнокультури як базова характеристика культурної пам'яті. *Арт-платФОРМА*. 2022. Т. 5, № 1. С. 259–278. DOI: https://doi.org/10.51209/platform.1.5.2022.259-278.

13. Сич В., Яременко П. Культурний простір регіону як об'єкт суспільно-географічного дослідження, його поняття, структура та методи аналізу. *Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки.* 2025. Т. 30, № 2 (47).С. 266–278. DOI: https://doi.org/10.18524/2303-9914.2025.2(47).344766.

14. Ставнюк О., Ставнюк В. Етнографічні фестивалі Карпатського регіону України як чинник збереження нематеріальної культурної спадщини. *Етнічна історія народів Європи*. 2026. № 80. С. 114–120. DOI: https://doi.org/10.17721/2518-1270.2026.80.13.

15. Сторожук С., Гоян І., Федик О. Роль колективної пам'яті в процесі формування національної єдності: український вимір. *Гуманітарний часопис.* 2018. № 1. С. 11–22.

16. Чорна Н. Культурна спадщина України: проблеми вивчення, збереження та використання. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2021. № 36. С. 67–74. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-67-74.

17. Шевчук Т. Архаїчний синдром та неоміфологія в сучасних фестивальних практиках українського прикордоння в дельті Дунаю. *Культура України.* 2026. № 93. С. 77–84. DOI: https://doi.org/10.31516/2410-5325.093.08.

18. Borbély S. Theory and practice. Ethnographic approaches to cultural heritage and an empirical example from Western Ukraine. *Acta Ethnographica Hungarica*. 2024. Vol. 68, № 2. P. 525–567. DOI: https://doi.org/10.1556/022.2024.00004.

Yatsiuk M.V. TRADITIONAL UKRAINIAN RITUALS AS A FACTOR OF REGIONAL CULTURAL DEVELOPMENT

This study matters because it moves beyond viewing ritual practices as mere museum artefacts and instead interprets them as dynamic sociocultural mechanisms that regenerate collective memory, consolidate local identity and transmit traditional meanings across generations. The article presents a comparative analysis of Ukrainian ritual practices as a factor in the regional cultural development of Ukrainian communities from the 20th century through the first quarter of the 21st century. The analysis focuses on how ritual complexes vary across regions such as Hutsulshchyna, Podillia, and Polissia. The study covers four historical periods: the traditional era (1900–1930), the period of Soviet secularization (late 1930s–1980s), the post-Soviet period (1991–2013), and wartime conditions (2014–2026). Methodologically, the study employs comparative ethnological and functional approaches, enabling the differentiation of concepts such as «tradition», «custom», «ritual», and «cultural development»; the identification of the specific characteristics of Hutsul, Podillian, and Polissian regional ritual models; and the systematization of the mechanisms by which ritual practices influence a region's sociocultural progress. The study's scientific novelty lies in substantiating a model showing how rituals and traditions influence regional development through preserving and reproducing collective memory. The article outlines the risks of commercialising intangible heritage and shows that ritual practices foster cultural progress only when preserved as living community practices. The article establishes Ukrainian ritual practices as a self-regulating mechanism of cultural continuity and a factor in regional development, with the local community acting as the agent of cultural heritage preservation.

Keywords: *traditional rituals, cultural space of the region, collective memory, regional identity, intangible cultural heritage, Hutsulshchyna, Podillia, Polissya.*

Дата першого надходження статті до видання: 16.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(738.2+575.4) «1989/1994»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.9

Сорокін А.А.
https://orcid.org/0000-0002-3008-3711

ТАДЖИЦЬКИЙ НАПРЯМ ЗОВНІШНІХ ЗВ'ЯЗКІВ М. ЛІНКОЛЬНА (СТОЛИЦІ ШТАТУ НЕБРАСКА, США) НА МЕЖІ 1980–1990-Х РР. У ДИСКУРСІ ГАЗЕТИ «DAILY NEBRASKAN»

Статтю присвячено дослідженню таджицького напрямку зовнішніх контактів м. Лінкольна як столиці штату Небраска (США) крізь призму публікацій у газеті «Daily Nebraskan». За підсумками опрацювання історіографічних джерел з'ясовано наявність уваги українських науковців до розвитку американсько-таджицьких міждержавних відносин, а також американських науковців зі штату Небраска до зв'язків вказаного штату з Таджикистаном. Попри те, наразі недостатньо дослідженим залишається розвиток контактів м. Лінкольна як столиці вказаного штату з таджицькими містами на зламі 1980–1990-х рр., зокрема у зрізі його відображення у періодичній пресі. Внаслідок вивчення оцифрованих номерів газети «Daily Nebraskan» виявлено 4 публікації про становлення побратимських зв'язків м. Лінкольна з таджицькими містами. Хронологічно вони припадають на номери від 24 серпня 1989, 11 січня 1990, 21 січня 1993 і 2 листопада 1994 рр. Дві перші публікації відображають розвиток відносин мм. Лінкольна та Ленінабада з радянсько-американськими обмінами делегаціями й оформленням побратимських зв'язків у листопаді 1989 р. внаслідок задоволення запиту таджицьких колег мером столиці штату Небраска Д. Харрісом. Наступна публікація стосується пострадянського етапу взаємодії між мм. Лінкольном та Худжандом (колишнім Ленінабадом), у межах якого відбувся візит таджицької академічної делегації до університету Небраски у м. Лінкольні. Цікавою й водночас дискусійною є згадка про побратимство столиці штату Небраска з м. Душанбе в репортажі від 2 листопада 1994 р., що не підтверджується іншими джерелами. Властивістю всіх публікацій стосовно таджицького напряму зовнішніх контактів м. Лінкольна є наголос на ролі розташованих у ньому академічних та інших громадських інституцій у розвитку відповідних побратимських зв'язків та здійсненні міжнародних обмінів за слабшого висвітлення безпосередніх зусиль міської влади. Дослідження оцифрованих номерів газети «Daily Nebraskan» також показує можливості використання періодичної преси США для з'ясування контексту становлення відповідних побратимських зв'язків за обмеженості доступу до первинних документів міської влади.

Ключові слова: *Лінкольн, Небраска, США, Ленінабад, Худжанд, Таджикистан, газета, номер, Daily Nebraskan.*

Постановка проблеми. В контексті розкриття специфіки ролі Таджикистану в зовнішній політиці США важливим є дослідження обопільних контактів на локальному рівні, що стосуються, зокрема, становлення та розвитку побратимських зв'язків між містами вказаних держав, прикладом чого слугує столиця штату Небраска – м. Лінкольн як побратим м. Худжанду [17, p. 15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Таджицький напрям зовнішніх зв'язків м. Лінкольна межі 1980–1990-х рр. наразі має досить обмежене висвітлення.

Вітчизняна історіографія американсько-таджицьких відносин характеризується основним фокусом на міждержавній взаємодії. У монографічних виданнях під редакцією А. Бульвінського

© Сорокін А.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

увагу приділено військово-політичному становищу Таджикистану у зв'язку з політикою США в Афганістані [1, с. 168–169; 2, с. 331]. У власній праці про формування засад зовнішньої політики Таджикистану дослідник вказав на транзитну роль названої держави для контингенту НАТО в Афганістані та підтримку з боку США енергетичної інтеграції Таджикистану з Афганістаном і Пакистаном [3, с. 87–88]. Спеціально політика США щодо Таджикистану висвітлювалася у праці В. Лажніка та Л. Мельник із твердженням про гуманітарну допомогу з боку США у форматі програм обмінів без їхньої конкретизації [4, с. 73]. У праці І. Лебедєвої вказано на участь Таджикистану протягом останніх років у політичних ініціативах США та обопільних культурно-економічних контактах [5, с. 137–138, 141–142]. Двосторонню ділову співпрацю 2019 р. окреслено в доповіді Т. Ляшенко [6, с. 156], а у статті О. Тригуба та А. Рижикової відзначено основні риси політики США щодо Таджикистану в 1990-х рр. без регіональної чи локальної специфіки [7, с. 191–193]. Важливим є також доробок Я. Фощана з періодизацією загальної політики США щодо регіону Центральної Азії в 1990-х рр. [8, с. 117–118].

Певним продовженням означеної тенденції є стаття таджицького науковця Р. Абдулло про американсько-таджицькі відносини на загальному рівні [9, p. 72–75].

Цікавою історіографічною групою є праці американських науковців зі штату Небраска, де у відповідній ранішій праці аналізується обопільна взаємодія між установами мм. Лінкольна та Худжанду із залученням звітних грантових документів [14, p. 38–39], а у пізнішій статті – тотожні контакти щодо академічного партнерства [13, p. 183–184].

Загалом в усіх наведених працях відсутнє дослідження таджицького напряму зовнішніх зв'язків м. Лінкольна саме на межі 1980–1990-х рр., що стосується й відповідних джерел.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити особливості відображення таджицького напрямку зовнішніх зв'язків м. Лінкольна як столиці штату Небраска (США) на зламі 1980–1990-х рр. у дискурсі газети «Daily Nebraskan».

Виклад основного матеріалу. Перше повідомлення про розвиток контактів між представниками згаданого штату й тоді ще Таджицької РСР було вміщено в номері газети «Daily Nebraskan» від 24 серпня 1989 р. на 29-й сторінці [12].

В матеріалі первинно йшлося про запланований візит до вказаної радянської республіки делегації штату Небраска у складі 22-х осіб протягом 17-ти днів із 1 вересня 1989 р., а також про зустрічне відвідання штату 25-ма представниками таджицької делегації у жовтні 1989 р. Візити делегацій повинні були відбуватися в межах міжнародної ініціативи з дружнього обміну та продовжувати тотожну практику попереднього року. Окрім того, з погляду Б. Райденура як куратора обмінів із таджицькою стороною розвиток двосторонніх зв'язків мав сприятливе обґрунтування у вигляді обопільної агрокультурної економічної специфіки [12].

У межах обмінів було заплановано проживання представників штату Небраска на території Таджицької РСР та їхніх таджицьких колег – на території згаданого штату США. Двостороння співпраця в межах міжнародних обмінів із Таджицькою РСР усталилася для штату Небраска з 1988 року, а у завершальних абзацах публікації Б. Райденур повідомив про намір представників штату щодо встановлення побратимських зв'язків м. Лінкольна як столиці згаданого штату з м. Ленінабадом [12].

Доцільність відповідного кроку обумовлювалася перебуванням делегації штату Небраска у вказаному місті, а також схожими рисами між двома містами. До останніх Б. Райденур зарахував економічну важливість агрокультурної галузі та подібність міст за розмірами. У межах співробітництва з точки зору вказаного представника перспективними складовими були додаткові культурні та інформаційні обміни поряд із туристичними візитами, а також співпраця між початковими школами мм. Лінкольна та Ленінабада з обмінами класними проєктами та листами. У стратегічному плані Б. Райденур оцінював потенційні побратимські зв'язки як «великий крок» до підтримання миру» [12].

Публікація обрамлювалася карикатурою з двома зафарбованими чорним кольором чоловіками на чорному пагорбі. Один із них як американський представник запрошує до м. Лінкольна радянського колегу: *«Welcome to Lincoln! Put 'er there»* [12].

Розвиток побратимських зв'язків між мм. Лінкольном та Ленінабадом було в подальшому розкрито у статті про академічні обміни, вміщеній у номері газети «Daily Nebraskan» від 11 січня 1990 р. на 6-й сторінці. Таджицький контекст містився у фінальних абзацах публікації на основі розповіді професора історії університету Небраски в м. Лінкольні Дж. МакКлелланда. Він повідомив про власну розмову з колегами із університету в м. Ленінабаді, які висловили зацікавленість у рівнозначних академічних обмінах з університетом Небраски в м. Лінкольні. Окрім того, Дж. МакКлелланд згадав про схожі

діалоги з представниками педагогічного інституту в м. Ленінабаді та республіканської академії наук щодо аналогічних обмінів. У контексті безпосередніх побратимських зв'язків між мм. Лінкольном та Ленінабадом важливим є повідомлення про їхнє встановлення в листопаді 1989 р. із важливою роллю мера першого Б. Харріса, що відгукнувся на відповідний запит представників таджицького міста. Наприкінці Дж. МакКлелланд вказав на важливість ініціативи міст-побратимів як сприятливої для створення обопільних економічних та культурних зв'язків [10].

Повідомлення про двосторонні зв'язки вже пострадянської доби міститься в розлогому репортажі про відвідання університету Небраски в м. Лінкольні представниками переважно установ м. Худжанду (колишнього м. Ленінабаду) [16, p. 201], вміщене вже на 1-й та 3-й сторінках номера газети «Daily Nebraskan» від 21 січня 1993 р. [15, p. 1].

Метою візиту було вивчення вільного підприємництва та специфіки бізнес-менеджменту в США [15, p. 1; 17, p. 15]. Таджицьку делегацію репрезентували 3 представники: керівник Таджицького центру підприємництва К. Ісламов, ректор Худжандського державного університету С. Карімов та співробітник факультету англійської мови вказаного університету О. Джулаєв. Під час триденного візиту гості спілкувалися з представниками університету Небраски у м. Лінкольні: ректором Г. Спейнієром, деканом університетського коледжу з бізнес-адміністрування Р. Хемптоном та низкою університетських професорів. С. Карімов відзначив товариськість як спільну рису обох університетських колективів, а також повідомив про 60-річчя від часу заснування Худжандського державного університету та наявність у ньому як одному з 2-х у Таджикистані 14-ти факультетів від медичного до історичного, загальна кількість студентів яких нараховувала 12000 осіб. Особливістю перебування С. Карімова в університеті Небраски в м. Лінкольні було швидке відбуття одразу після завершення триденного візиту, натомість його колеги К. Ісламов та О. Джулаєв залишилися ще на 90 днів для ознайомлення з діяльністю Центру Небраски з підприємництва, напрацювання якого прагнули перенести до Худжандського університету. Поряд із тим, їхньою метою було осягнення бізнес-концепцій США [15, p. 1].

Під час власного перебування в університетському середовищі м. Лінкольна С. Карімов додатково відзначив важливість відкриття факультету бізнесу в Худжандському державному університеті, а також нагальність підготовки бізнес-фахівців та економістів у ньому за допомогою спеціалістів та досвіду університету Небраски в м. Лінкольні [15, p. 1].

У заключній частині репортажу керівник згадуваного центру з підприємництва Р. Андерсон відзначив напруженість програми для таджицьких гостей. Вони мали прослухати 4 курси з бізнесу та економіки в університеті Небраски в м. Лінкольні, проходити практику на місцевих підприємствах для здобуття практичного досвіду, взаємодіяти з тьюторами та безпосередньо Р. Андерсоном. Загальне навантаження на К. Ісламова та О. Джулаєва мало становити в середньому 6 днів на тиждень [15, p. 1, 3].

Р. Андерсон відзначив потенційні проблеми представників таджицької делегації. До них було зараховано: недостатність 90 днів як терміну навчання, мовний бар'єр із їхнім слабким знанням англійської мови та нестачею місцевих фахівців із таджицької мови, брак бажаної кількості представників таджицької делегації, проте поряд із тим Р. Андерсон відзначив налаштованість представників місцевої громадськості та бізнес-середовища на підтримку таджицьких гостей [15, p. 3].

Окремо у репортажі було відзначено наявність побратимських зв'язків між мм. Лінкольном і Худжандом із 1990 р. в умовах розгортання співпраці стосовно програми міжнародного культурного обміну [15, p. 1; 17, p. 15], додатково до чого представники таджицької делегації скористалися щорічним грантом [14, p. 3] для вивчення бізнесової проблематики в університеті Небраски в м. Лінкольні [15, p. 1].

Цікавою й унікальною згадкою позначено репортаж, героєм якого став таджицький художник Ф. Негмат-Зода. Його було надруковано на 6 сторінці номера газети «Daily Nebraskan» вже від 2 листопада 1994 р. У репортажі Ф. Негмат-Зода фігурував зокрема й як учасник програми міжнародного обміну між містами-побратимами, причому в репортажі містом-побратимом м. Лінкольна названо вже м. Душанбе замість Худжанду. Теза про минулі побратимські зв'язки між означеними містами наразі є дискусійною без підтвердження в інших джерелах [11].

Загалом газета «Daily Nebraskan» налічує поодинокі статті про таджицький напрям зовнішніх зв'язків м. Лінкольна, кожна з яких має відповідність певним рокам: 1989 [12], 1990 [10], 1993 [15] та 1994 [11]. За винятком останньої, більшості статей властиво висвітлення процесу становлення побратимських зв'язків між мм.

Лінкольном та Ленінабадом (у подальшому – Худжандом) [16, p. 201] зі значним наголосом на обопільній ролі розташованих у вказаних містах чи пов'язаних із ними академічних інституцій, натомість остання містила епізодичну згадку про побратимство мм. Лінкольна та Душанбе. Інформацію про діяльність міської ради столиці штату Небраска стосовно становлення побратимських зв'язків із таджицькими містами загалом позначено фрагментарністю [10; 11; 12; 15].

Висновки. Таким чином, газета «Daily Nebraskan» налічує 4 публікації за 1989–1990 і 1993–1994 рр., що переважно відображають академічне та загалом громадське тло становлення побратимських зв'язків мм. Лінкольна та Ленінабада (пізніше – Худжанду) із наведенням окремих фактів щодо намірів про встановлення відповідного обопільного статусу та його оформлення в листопаді 1989 р. мером столиці штату Небраска Д. Харрісом за запитом таджицьких колег із подальшим розвитком обопільних обмінів з 1990 р. Оскільки оцифровані номери досліджуваної газети показують можливість вивчення міжнародної співпраці міських інституцій столиці одного зі штатів США, надалі важливим є поглиблення аналізу періодичної преси США у контексті становлення побратимських зв'язків міст означеної держави.

Список літератури:

1. Бульвінський А. Г. (ред.). Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 560 с. URL: https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-instytutu/intehratsiini-vymiry-transformatsii-postradianskoho-prostoru-monohrafiia-za-redaktsiieiu-kandydata-istorychnykh-nauk-dotsenta-ah-bulvinskoho.html (дата звернення: 18.09.2026).

2. Бульвінський А. Г. (ред.). Історичні основи зовнішньополітичного курсу пострадянських країн. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 464 с. URL: https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-instytutu/istorychni-osnovy-zovnishnopolitychnoho-kursu-postradianskykh-krain-monohrafiia-za-redaktsiieiu-kandydata-istorychnykh-nauk-dotsenta-ah-bulvinskoho.html (дата звернення: 18.09.2026).

3. Бульвінський А. Г. Внутрішні чинники формування зовнішньої політики Таджикистану. Бульвінський А. Г. (заг. ред.). *Засади зовнішньої політики пострадянських країн: цивілізаційні, геополітичні та соціально-економічні аспекти: збірник наукових праць.* Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С. 81–109. URL: https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-instytutu/zasady-zovnishnoi-polityky-postradianskykh-krain-tsyvilizatsiini-heopolitychni-ta-sotsialnoekonomichni-aspekty-zbirnyk-naukovykh-prats-za-zah-red-ah-bulvinskoho.html (дата звернення: 18.09.2026).

4. Лажнік В. Й., Мельник Л. С. Місце Таджикистану в геополітичних інтересах США. Н*ауковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини.* 2012. № 21 (246). С. 69–75. URL: https://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvvnum_2012_21_16.pdf (дата звернення: 18.09.2026).

5. Лебедєва І. М. Туризм як фактор зближення між державами Центральної Азії, США, Європейським Союзом та Україною в новітній історії. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія. Економіка. Філософія».* 2025. Вип. 30. С. 132–148. URL: https://visnyk-history.knlu.edu.ua/article/view/331944/333185 (дата звернення: 18.09.2026).

6. Ляшенко Т. М. Центральна Азія: новий формат міждержавних відносин. *Виклики глобалізації і цивілізаційні цінності: Збірник тез доповідей учасників міжнародних конференцій.* Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С. 150–157. URL: https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-instytutu/vyklyky-hlobalizatsii-i-tsyvilizatsiini-tsinnosti-za-zahalnoiu-redaktsiieiu-dpolitn-profesora-zernetskoi-ov-kyiv-derzhavna-ustanova-instytut-vsesvitnoi-istorii-nan-ukrainy-2021-196-s.html (дата звернення: 18.09.2026).

7. Тригуб О. П., Рижикова А. Ю. Політика США відносно Республіки Таджикистан. *Молодий вчений.* 2015. № 1 (2). С. 190–194. URL: https://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_1(2)__46 (дата звернення: 18.09.2026).

8. Фощан Я. І. Сполучені Штати Америки та трансформаційні процеси на пострадянському просторі. Бульвінський А. Г. (заг. ред.). *Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі.* Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2018. С. 116–124. URL: https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-instytutu/tsyvilizatsiini-za6775567.html (дата звернення: 18.09.2026).

9. Abdullo R. U.S. Policy in Tajikistan: from Recognition of its Independence to Partnership. *Central Asia and the Caucasus.* 2007. Vol. 8. No. 4. P. 72–78. URL: https://ca-c.org/index.php/cac/article/view/1099/980 (Accessed: 18.09.2026).

10. Clouse T. Exchange program interest rises. *Daily Nebraskan.* 1990. January 11. Vol. 89. No. 77. P. 6. URL: https://nebnewspapers.unl.edu/lccn/sn96080312/1990-01-11/ed-1/seq-6/ (Accessed: 18.09.2026).

11. McCarthy S., Negmat-Zoda F., Paulman M. Artist exits war zone to explore creativity. *Daily Nebraskan.* 1994. Vol. 94. No. 51. November 2. P. 6. URL: https://nebnewspapers.unl.edu/lccn/sn96080312/1994-11-02/ed-1/seq-6/ (Accessed: 18.09.2026).

12. Pedersen J., Ridenour B. Soviets, Nebraskans continue 'successful' exchange. *Daily Nebraskan.* 1989. Vol. 90. No. 1. August 24. P. 29. URL: https://nebnewspapers.unl.edu/lccn/sn96080312/1989-08-24/ed-1/seq-28 (Accessed: 18.09.2026).

13. Rockwell S. K., Albrecht J. A., Nugent G. W., Kunz G. M. Using Targeting Outcomes of Programs as a Framework to Target Photographic Events in Nonformal Educational Programs. American Journal of Evaluation. 2012. Vol. 33. No. 2. P. 179–194. URL: https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1056&context=aglecfacpub (Accessed: 18.09.2026). DOI: https://doi.org/10.1177/1098214011421522

14. Rockwell S. K., Rockwell L. V. Outcomes from State Department Grants to Build a Stable Economy in Tajikistan. Lincoln : University of Nebraska-Lincoln, 2006. 42 p. URL: https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1049&context=aglecfacpub (Accessed: 18.09.2026).

15. Smith S., Karimov S., Anderson R. Tajik academics visiting campus. *Daily Nebraskan.* 1993. Vol. 92. No. 86. January 21. P. 1, 3. URL: https://nebnewspapers.unl.edu/lccn/sn96080312/1993-01-21/ed-1/ (Accessed: 18.09.2026).

16. Suyarkulova M. City of Lenin and the Social(ist) Life of a River: Gendered Enviro-Technical History of Leninabad/Khujand and the Syrdarya. Joffre-Eichhorn H. J. & Anderson P. (eds.). *Lenin150 (Samizdat).* Hamburg, 2020. P. 200–217. URL: https://www.academia.edu/44805761/City_of_Lenin_and_the_Social_ist_Life_of_a_River_Gendered_Enviro_Technical_History_of_Leninabad_Khujand_and_the_Syrdarya (Accessed: 18.09.2026).

17. Twenty years of strengthening institutions & bridging cultures. Washington, D.C., 2003. 33 p. URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED480166.pdf (Accessed: 18.09.2026).

Sorokin A.A. THE TAJIK DIRECTION OF EXTERNAL RELATIONS OF THE CITY OF LINCOLN (THE CAPITAL OF THE STATE OF NEBRASKA, THE USA) AT THE EDGE OF 1980S AND 1990S IN THE DISCOURSE OF THE NEWSPAPER «DAILY NEBRASKAN»

The article is devoted to research the Tajik direction of external relations of the City of Lincoln as the capital of the State of Nebraska (the USA) through the prism of publications in the newspaper «Daily Nebraskan». As a result of studying of historiographical sources it's found that there's attention of Ukrainian scientists towards the development of U.S.-Tajik interstate relations, as well as the focus of U.S. scientists from the State of Nebraska on its ties with Tajikistan. However, nowadays the development of contacts of the City of Lincoln as its capital with Tajik cities at the edge of 1980s and 1990s remains insufficiently researched including its reflection in the press. As a result of studying of digitized numbers of the newspaper «Daily Nebraskan» there were detected 4 publications about the establishment of twin-city relations between the City of Lincoln and Tajik cities. Cronologically they cover numbers of 24 August 1989, 11 January 1990, 21 January 1993 and 2 November 1994. Two first publications display the development of links between cities of Lincoln and Leninabad accompanied with exchanges of Soviet-U.S. delegations and the formalization of twin-city relations in November 1989 by D. Harris as the mayor of the capital of the State of Nebraska due to his compliance of the request made by Tajik colleagues. The next publication concerns the Post-Soviet stage of the interaction between cities of Lincoln and Khujand (former Leninabad) within which a visit of the Tajik academic delegation to the University of Nebraska-Lincoln was held. There is also an interesting but simultaneously controversial mention about twin-city relations of the capital of the State of Nebraska with the City of Dushanbe what isn't supported with other sources. The feature of all publications about the Tajik direction of external relations of the City of Lincoln is the emphasis on the role of academic and other public institutions located within its territory in the development of respective twin-city relations and the implementation of international exchanges together with the weaker coverage of direct efforts of the city government. The research of digitized numbers of the newspaper «Daily Nebraskan» also shows possibilities of using the U.S. newspaper press for the clarifying of the context related to the establishment of respective twin-city relations under conditions of the limited access to source documents of city authorities.

Keywords: *Lincoln, Nebraska, the USA, Leninabad, Khujand, Tajikistan, newspaper, number, Daily Nebraskan.*

Дата першого надходження статті до видання: 20.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 340.15:343.35:35.08
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.10

Бортняк В.А.
https://orcid.org/0000-0002-1285-966X
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

Бортняк К.В.
https://orcid.org/0000-0002-2135-3820
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

Захожай З.В.
https://orcid.org/0000-0003-2860-5135
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ АНТИКОРУПЦІЙНИХ СТАНДАРТІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

У статті проаналізовано особливості становлення антикорупційних стандартів у сфері публічної влади крізь призму історичного розвитку держави і права. Автори виходять із того, що проблема зловживання владними повноваженнями супроводжувала розвиток державності впродовж усіх історичних епох, а тому сучасні механізми протидії корупції мають значно глибше історичне підґрунтя, ніж це зазвичай подається у сучасній правовій доктрині.

У роботі простежено розвиток підходів до відповідальності посадових осіб у правових системах Стародавньої Месопотамії, Єгипту, Китаю та Риму. Звернута увага на те, що вже у найдавніших правових пам'ятках містилися окремі елементи сучасних антикорупційних механізмів: обмеження свавілля чиновників, заборона незаконних поборів, контроль за діяльністю суддів та підвищена відповідальність представників влади.

Окремо досліджено вплив ідей Просвітництва та конституційних реформ XVIII–XIX ст. на формування сучасного розуміння підзвітності публічної влади. Проаналізовано становлення міжнародно-правових антикорупційних стандартів та охарактеризовано значення Конвенції ООН проти корупції у формуванні сучасної превентивної моделі антикорупційної політики.

У статті зроблено висновок, що сучасна система запобігання корупції поступово трансформувалася від переважно карального підходу до комплексної моделі, яка поєднує кримінально-правові, організаційні та превентивні механізми. Встановлено, що ефективність антикорупційної політики значною мірою залежить не лише від суворості законодавства, а й від рівня інституційної незалежності, прозорості діяльності органів влади та правової культури суспільства.

Ключові слова: *корупція, антикорупційна політика, публічна влада, доброчесність, міжнародні стандарти, превенція корупції, підзвітність влади.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах проблема корупції залишається однією з найбільш складних для більшості держав світу. Попри численні реформи, створення спеціалізованих органів та посилення кримінальної відповідальності, повністю подолати це явище не вдалося жодній країні. Водночас рівень поширення корупції, форми її прояву та ефективність механізмів протидії

© Бортняк В.А., Бортняк К.В., Захожай З.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

суттєво відрізняються залежно від рівня розвитку державних інституцій, правової культури суспільства та ступеня прозорості влади.

Слід звернути увагу на те, що сама проблема зловживання владою виникла значно раніше, ніж сформувалися сучасні держави. Історичні джерела свідчать: ще у давніх цивілізаціях суспільство намагалося обмежити свавілля чиновників, суддів або осіб, які збирали податки. Очевидно, що будь-яка система управління неминуче створює ризик використання владних повноважень у приватних інтересах. Саме тому розвиток державності практично завжди супроводжувався появою певних обмежень для посадових осіб.

Сучасні антикорупційні стандарти формувалися поступово. Їх не можна розглядати виключно як результат новітніх міжнародних реформ чи політичних процесів XXI століття. Насправді значна частина механізмів, які сьогодні вважаються основою антикорупційної політики, має історичне коріння. Йдеться, зокрема, про вимоги до доброчесності посадовця, заборону незаконного збагачення, обмеження конфлікту інтересів та контроль за використанням публічних ресурсів.

Для України тема дослідження має не лише теоретичне, а й практичне значення. Після 2014 р. антикорупційна реформа стала одним із ключових напрямів державної політики та важливою умовою європейської інтеграції. Водночас практика показує, що формального створення антикорупційних органів недостатньо. Не менш важливими залишаються питання незалежності інституцій, довіри суспільства до влади, ефективності судового захисту та реального виконання законодавства [1; 2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика корупції та механізмів протидії їй досліджувалися як українськими, так і зарубіжними науковцями. Значний внесок у розвиток цієї тематики зробили М. І. Мельник, В. М. Гаращук, Є. В. Невмержицький, Г. А. Матусовський [3–5; 9]. У зарубіжній правовій науці окрему увагу питанням корупції приділяли С. Роуз-Акерман, Р. Клітгаард, Дж. Перссон та інші дослідники [6–8]. Їхні праці значною мірою вплинули на формування сучасного розуміння корупції як системної проблеми публічного управління.

Водночас, попри значний обсяг наукових досліджень, недостатньо уваги приділено саме історико-правовим передумовам формування сучасних антикорупційних стандартів та еволюції підходів до розуміння доброчесності публічної влади. Крім того, в умовах сучасних трансформацій державного управління та євроінтеграційних процесів виникає потреба у комплексному переосмисленні історичного досвіду протидії корупції та його впливу на сучасне антикорупційне законодавство України.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження історико-правових засад формування сучасних антикорупційних стандартів публічної влади, а також визначення основних закономірностей розвитку механізмів запобігання корупції.

Під час підготовки дослідження було використано як загальнонаукові, так і спеціально-юридичні методи. Їх застосування дало можливість простежити розвиток антикорупційних механізмів у різні історичні періоди та порівняти підходи до запобігання корупції в окремих правових системах. Використання історико-правового методу дало можливість простежити еволюцію антикорупційних механізмів у різні історичні періоди та встановити особливості їх розвитку в окремих правових системах.

Порівняльно-правовий метод застосовано для зіставлення антикорупційних підходів у різних державах та міжнародних правових актах. Завдяки цьому вдалося виявити спільні тенденції формування сучасних стандартів доброчесності публічної влади.

Системний метод дозволив розглянути антикорупційне законодавство як комплекс взаємопов'язаних інститутів, що охоплюють кримінально-правові, адміністративно-правові та превентивні механізми. Формально-юридичний метод використано під час аналізу міжнародно-правових актів і нормативно-правових джерел різних історичних епох.

Виклад основного матеріалу. Коли сьогодні говорять про антикорупційні стандарти, це часто сприймається як виключно сучасне явище. Проте історія права показує інше: проблема зловживання владою існувала ще тоді, коли не було ані сучасних держав, ані розгалужених правових систем. Щойно з'являлася особа, яка отримувала можливість розпоряджатися майном, податками чи судовими рішеннями, виникав і ризик використання цих повноважень у власних інтересах.

У джерелах Стародавньої Месопотамії можна знайти доволі показові приклади такого ставлення до влади. У реформах Урукагіни згадуються чиновники та збирачі податків, які фактично зловживали своїм становищем. Для того часу це було звичним явищем, однак важливо інше – влада вже тоді намагалася хоча б частково обмежити свавілля посадових осіб [11].

Схожі підходи можна побачити і в Законах Хаммурапі. Суддя, який ухвалював несправедливе рішення або порушував установлені правила, міг бути позбавлений посади. Це свідчить про те, що навіть у найдавніших правових системах посадове становище розглядалося не лише як привілей, а і як джерело підвищеної відповідальності [12].

У Стародавньому Єгипті проблема доброчесності чиновників значною мірою пов'язувалася з моральними та релігійними уявленнями. Вважалося, що представник влади повинен підтримувати порядок і діяти справедливо, оскільки саме від цього залежить стабільність держави. Порушення цих вимог сприймалося не лише як особистий проступок, а як загроза встановленому порядку [13].

Досить цікавий підхід сформувався у Стародавньому Китаї. Конфуціанська традиція виходила з того, що чиновник має бути моральним прикладом для суспільства. Водночас представники легістської школи, навпаки, робили акцент на жорсткому контролі та суворих санкціях. По суті, ще тоді виникла дискусія, яка актуальна і сьогодні: що ефективніше у боротьбі з корупцією – моральні обмеження чи жорстке правове регулювання [14; 15].

Особливе місце у розвитку антикорупційних механізмів посідає римське право. Саме римляни одними з перших почали формувати окремі юридичні процедури для розгляду справ щодо зловживань посадових осіб. Закон Lex Calpurnia de repetundis фактично став спробою встановити спеціальний механізм відповідальності для представників влади, які використовували своє становище для особистого збагачення. [16]

Крім того, у римському праві поступово утверджувалася думка про те, що посадова особа не повинна поєднувати державні функції з приватною вигодою. Саме цей підхід згодом ліг в основу сучасного розуміння конфлікту інтересів.

У період Просвітництва ставлення до проблеми корупції почало змінюватися. Якщо раніше зловживання владою здебільшого пояснювали особистими недоліками чиновника, то поступово увага почала зміщуватися до самої системи організації влади.

Філософи та правники XVIII ст. дедалі частіше говорили про те, що неконтрольована влада майже завжди створює умови для зловживань. Саме тому ідея поділу влади, яку обґрунтував Ш.-Л. Монтеск'є, мала не лише політичне, а й антикорупційне значення. Вважалося, що органи державної влади повинні контролювати один одного, інакше будь-яка система рано чи пізно почне працювати в інтересах вузького кола осіб [17].

У XIX ст. проблема корупції дедалі більше пов'язувалася з якістю державної служби. У багатьох країнах стало очевидно, що система призначення на посади за принципом особистої відданості або походження фактично створює сприятливе середовище для зловживань. Саме тому поступово почала формуватися модель професійної державної служби, де основним критерієм мали бути знання та професійна підготовка [18; 19].

Паралельно розвивалося і кримінальне законодавство. Держави почали більш чітко визначати відповідальність за хабарництво, перевищення влади та розтрату державного майна. Якщо раніше багато таких питань вирішувалися ситуативно, то у XIX ст. вже можна говорити про поступове формування системного антикорупційного законодавства.

Довгий час вважалося, що корупція є виключно внутрішньою проблемою держави. Проте з розвитком міжнародної торгівлі та глобальної економіки стало очевидно, що корупційні схеми нерідко виходять далеко за межі однієї країни. Особливо це стосувалося міжнародного бізнесу, де хабарі посадовим особам часто сприймалися як звичний інструмент ведення справ.

Одним із перших серйозних кроків у цьому напрямі стало прийняття у США Закону про корупцію за кордоном. Його поява багато в чому була реакцією на численні скандали, пов'язані з підкупом іноземних посадовців великими компаніями [20].

Поступово стало зрозуміло, що без міжнародної співпраці ефективно протидіяти таким схемам практично неможливо. Саме тому наприкінці XX ст. почали формуватися міжнародні антикорупційні стандарти. Важливу роль у цьому процесі відіграла Конвенція ОЕСР про боротьбу з підкупом іноземних посадових осіб [21].

Однак найбільш вагомим міжнародним документом у цій сфері стала Конвенція ООН проти корупції 2003 р. Її особливість полягала в тому, що вона не обмежувалася лише питаннями кримінальної відповідальності. Документ фактично запропонував комплексний підхід до боротьби з корупцією [1; 10].

Конвенція передбачила створення спеціалізованих антикорупційних органів, систем фінансового контролю, механізмів міжнародної правової допомоги та процедур повернення незаконно

виведених активів. Водночас значну увагу було приділено превентивним заходам – прозорості діяльності органів влади, декларуванню доходів та запобіганню конфлікту інтересів. [1, ст. 6, 8, 36, 43–57; 10]

Фактично саме після прийняття Конвенції ООН проти корупції у міжнародному праві остаточно закріпився підхід, за яким корупцію почали розглядати не лише як кримінальне правопорушення, а як комплексну проблему функціонування публічної влади. [1; 10]

Після проголошення незалежності Україна опинилася перед необхідністю створення власної системи антикорупційного законодавства. Однак цей процес був складним і нерівномірним. Тривалий час боротьба з корупцією залишалася переважно декларативною, а багато нормативних актів фактично не забезпечували реального контролю за діяльністю посадових осіб. [22; 23; 24]

На початковому етапі основна увага приділялася кримінальній відповідальності за хабарництво та інші посадові злочини. Водночас поступово стало очевидно, що самих лише каральних механізмів недостатньо. Навіть суворе законодавство не давало очікуваного результату, якщо відсутні незалежні інституції та ефективний контроль за діяльністю влади. [22; 23; 24]

Після 2014 р. антикорупційна політика в Україні фактично перейшла у нову фазу. Було створено спеціалізовані органи – Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру, Національне агентство запобігання корупції, Вищий антикорупційний суд. Крім того, держава запровадила систему електронного декларування доходів посадових осіб. [2; 25–27]

Водночас сама по собі поява нових інституцій не вирішила всіх проблем. На практиці ефективність антикорупційної системи значною мірою залежить від політичної незалежності відповідних органів, роботи судової системи та реального виконання законодавства.

Окремою проблемою залишається рівень суспільної довіри до державних інституцій. У ситуації, коли громадяни не вірять у невідворотність відповідальності або сприймають корупцію як звичне явище, навіть найбільш деталізоване законодавство працює значно менш ефективно.

Висновки. Отже, історія розвитку антикорупційного законодавства показує, що проблема зловживання владою супроводжує державу практично на всіх етапах її існування. Змінювалися форми управління, правові системи та політичні режими, однак сама природа корупції залишалася доволі подібною – використання владних повноважень у приватних інтересах.

Водночас підходи до боротьби з цим явищем поступово змінювалися. Якщо у давніх правових системах основний акцент робився переважно на покаранні посадовця після вчинення порушення, то сучасна антикорупційна політика дедалі більше орієнтується на превентивні механізми. Йдеться насамперед про прозорість діяльності влади, фінансовий контроль, декларування доходів, запобігання конфлікту інтересів та забезпечення незалежності антикорупційних органів.

Важливу роль у формуванні сучасних стандартів відіграло міжнародне право. Саме міжнародні антикорупційні конвенції сприяли тому, що проблема корупції перестала сприйматися виключно як внутрішня справа окремої держави. [1; 21]

Для України питання ефективної протидії корупції залишається одним із ключових напрямів розвитку держави. Водночас практика показує, що реальна ефективність антикорупційної системи залежить не лише від кількості створених органів або суворості законодавства. Не менш важливими є незалежність судової системи, політична стабільність, рівень правової культури суспільства та готовність держави забезпечувати принцип невідворотності відповідальності.

Таким чином, сучасна антикорупційна політика повинна поєднувати правові, організаційні та суспільні механізми впливу. Лише комплексний підхід дає можливість поступово зменшувати рівень корупції та підвищувати ефективність функціонування публічної влади.

Список літератури:

1. Конвенція Організації Об’єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003 : ратифікована Законом України від 18.10.2006 № 251-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.

2. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18.

3. Гаращук В. М. Контроль та нагляд у державному управлінні : монографія. Харків : Фоліо, 2002. 176 с.

4. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : монографія. Київ : Юридична думка, 2004. 400 с.

5. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : монографія. Київ : КНТ, 2008. 368 с.

6. Rose-Ackerman S. Corruption and Government: Causes, Consequences, and Reform. Cambridge : Cambridge University Press, 1999.

7. Klitgaard R. Controlling Corruption. Berkeley : University of California Press, 1988.

8. Persson A., Rothstein B., Teorell J. Why Anticorruption Reforms Fail – Systemic Corruption as a Collective Action Problem. Governance. 2013. Vol. 26, No. 3. P. 449–471. DOI: 10.1111/j.1468-0491.2012.01604.x.

9. Матусовський Г. А., Рагуліна О. Є. Корупція у сфері економічних відносин: криміналістичні питання. Відповідальність посадових осіб за корупційну діяльність : матеріали міжнародного науково-практичного семінару (11–12 травня 2001 р.). Харків : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2001.

10. United Nations Office on Drugs and Crime; United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute. Technical Guide to the United Nations Convention against Corruption. New York : United Nations, 2009. URL: https://unicri.org/sites/default/files/2019-10/Technical_Guide_UNCAC.pdf.

11. Schrakamp I., Zólyomi G. Reevaluating the So-called "Reforms of Urukagina" (2): Their Actual Implementation in the Case of the Maškim Official. Altorientalische Forschungen. 2025. Vol. 52, No. 1. P. 93–114. DOI: 10.1515/aofo-2025-2006.

12. The Code of Hammurabi / translated by L. W. King. The Avalon Project, Yale Law School. § 5. URL: https://avalon.law.yale.edu/ancient/hamcode.asp.

13. Assmann J. Ma'at: Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten. München : C. H. Beck, 1990.

14. Confucius. Analects: With Selections from Traditional Commentaries / translated by E. Slingerland. Indianapolis : Hackett Publishing Company, 2003. Розд. 2.3, 12.17.

15. Han Feizi. Basic Writings / translated by B. Watson. New York : Columbia University Press, 2003. P. 21–34.

16. Richardson J. S. The Purpose of the Lex Calpurnia de repetundis. The Journal of Roman Studies. 1987. Vol. 77. P. 1–12. DOI: 10.2307/300571.

17. Montesquieu C.-L. de. The Spirit of Laws. 1758. Book XI, Chapter VI. URL: https://en.wikisource.org/wiki/The_Spirit_of_Laws_(1758)/Book_XI.

18. Northcote S. H., Trevelyan C. E. Report on the Organisation of the Permanent Civil Service. London : Her Majesty's Stationery Office, 1854. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Index:Northcote-Trevelyan_Report_(Report_on_the_Organisation_of_the_Permanent_Civil_Service).pdf.

19. Pendleton Civil Service Reform Act of 1883. National Archives (USA). URL: https://www.archives.gov/milestone-documents/pendleton-act.

20. U.S. Department of Justice; U.S. Securities and Exchange Commission. A Resource Guide to the U.S. Foreign Corrupt Practices Act. 2nd ed. 2020. URL: https://www.justice.gov/criminal-fraud/fcpa-resource-guide.

21. OECD. Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions, 21.11.1997. URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0293.

22. Про боротьбу з корупцією : Закон України від 05.10.1995 № 356/95-ВР (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356/95-%D0%B2%D1%80.

23. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

24. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 07.04.2011 № 3206-VI (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3206-17.

25. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18.

26. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18.

27. Про Вищий антикорупційний суд : Закон України від 07.06.2018 № 2447-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19

Bortniak V.A., Bortniak K.V., Zakhozhai Z.V. HISTORICAL AND LEGAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CONTEMPORARY ANTI-CORRUPTION STANDARDS FOR PUBLIC AUTHORITIES

The article analyzes the peculiarities of the formation of anti-corruption standards in the sphere of public authority through the prism of the historical development of the state and law. The author proceeds from the assumption that the problem of abuse of power accompanied the development of statehood throughout all historical epochs, and therefore modern anti-corruption mechanisms have much deeper historical foundations than is usually presented in contemporary legal doctrine.

The study traces the development of approaches to the liability of public officials in the legal systems of Ancient Mesopotamia, Egypt, China, and Rome. Attention is focused on the fact that even the earliest legal sources contained certain elements of modern anti-corruption mechanisms, including restrictions on the arbitrariness of officials, prohibition of illegal exactions, control over judicial activity, and increased responsibility of public authorities.

Particular attention is paid to the influence of the ideas of the Enlightenment and the constitutional reforms of the eighteenth and nineteenth centuries on the formation of the modern understanding of accountability of public authority. The article also analyzes the establishment of international anti-corruption standards and characterizes the significance of the United Nations Convention against Corruption in the development of the contemporary preventive model of anti-corruption policy.

The article concludes that the modern system of corruption prevention has gradually evolved from a predominantly punitive approach to a comprehensive model combining criminal law, organizational, and preventive mechanisms. It is established that the effectiveness of anti-corruption policy depends not only on the severity of legislation, but also on the level of institutional independence, transparency of public authorities, and the legal culture of society.

Keywords: *corruption, anti-corruption policy, public authority, integrity, international standards, corruption prevention, accountability of public authority.*

Конфлікт інтересів. Бортняк В.А. займає посаду ректора університету, який є засновником журналу. Для забезпечення незалежності редакційного процесу рукопис розглядався уповноваженим редактором, який не перебував у підпорядкуванні автора та не мав конфлікту інтересів. Автор не брав участі у відборі рецензентів, процесі рецензування та прийнятті рішення щодо публікації статті. Рукопис пройшов стандартну процедуру подвійного сліпого рецензування.

Дата першого надходження статті до видання: 12.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

УДК 343.3(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.4

Луценко Ю.В.
https://orcid.org/0000-0002-8731-2941
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ, ДОКТРИНАЛЬНИЙ ТА СУДОВО-ПРАКТИЧНИЙ АНАЛІЗ (СТ.СТ. 109–114-2 КК УКРАЇНИ)

Дослідження присвячено комплексному аналізу еволюції інституту кримінально-правової охорони основ національної безпеки України в історико-правовому, доктринальному та судово-практичному вимірах. Основну увагу зосереджено на історичному шляху формування та трансформації нормативного масиву Розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України (ст.ст. 109–114-2), який зазнав найінтенсивніших змін за весь час існування вітчизняного кримінального права.

У праці висвітлено історичні передумови, витоки та поетапний розвиток норм вітчизняного кримінального законодавства, спрямованого на захист суверенітету, територіальної цілісності та конституційного ладу України. Простежено, як під впливом історичних подій, збройних конфліктів та зовнішньої агресії кримінально-правова охорона перетворилася з теоретичної категорії на фундаментальний інструмент захисту держави. На основі історико-правового аналізу показано адаптацію законодавства до змін формату ведення бойових дій – від класичних воєнних загроз до гібридної та конвенційної війни.

Окремий акцент зроблено на хронологічній динаміці криміналізації нових суспільно небезпечних діянь в умовах воєнного стану. Досліджено історичні причини та нормативний процес імплементації норм про колабораційну діяльність (ст. 111-1 КК України), пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України) та несанкціоноване поширення військово-значущої інформації (ст. 114-2 КК України). Розкрито співвідношення традиційних складів злочинів (державна зрада, шпигунство, диверсія) із новішими правовими формаціями.

Проаналізовано трансформацію судово-слідчої практики, специфіку розслідування злочинів in absentia, оцінку електронних доказів і взаємодію вітчизняного права з міжнародним гуманітарним правом в умовах тимчасової окупації територій.

Особливу увагу приділено практичним та теоретичним проблемам розмежування суміжних складів злочинів (зокрема, ст. 111 та ст. 111-1; ч. 4 ст. 111-1 та ч. 1 ст. 111-2; ст. 111 та ст. 114-2 КК України). Проаналізовано судово-слідчу практику за 2024–2025 роки та виявлено низку нормативних колізій і законодавчих прогалин. Зокрема, висвітлено проблеми дотримання принципу правової визначеності (lex certa), особливості застосування покарань за ч. 1–2 ст. 111-1 КК України щодо неповнолітніх, конфлікт норм із трудовим законодавством, а також розмежування інформаційної та господарської діяльності на користь ворога.

За результатами дослідження обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання, усунення юридичної невизначеності та синхронізації норм КК України.

Ключові слова: *національна безпека, воєнний стан, збройний конфлікт, обороноздатності, Збройні Сили України, злочини проти основ національної безпеки, кримінально-правова охорона, державна зрада, шпигунство, диверсія, колабораційна/сепаратиська діяльність, пособництво державі-агресору, несанкціоноване поширення військово-значущої інформації, тимчасово окупована територія, державний суверенітет, територіальна цілісність, кваліфікація злочинів, судово-слідча практика, досудове розслідування, електронні докази, міжнародне гуманітарне право, гібридна/конвенційна війна*

© Луценко Ю.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. Захист суверенітету, територіальної цілісності та конституційного ладу перетворився з теоретичної правової категорії на фундаментальну умову збереження української державності. Динаміка сучасних воєнних загроз вимагає постійної адаптації правових механізмів під нові форми гібридної та конвенційної війни, де кримінально-правова охорона стає ключовим інструментарієм захисту національних інтересів.

Законодавчий масив Розділу І Особливої частини КК України (ст.ст. 109–114-2) зазнав найінтенсивніших трансформацій за весь час існування вітчизняного кримінального права. Стрімка криміналізація нових суспільно небезпечних діянь – колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК України), пособництва державі-агресору (ст. 111-2 КК України) та несанкціонованого поширення військовозначущої інформації (ст. 114-2 КК України) – відбувалася у прискореному режимі. Це формує нагальну потребу дослідити історико-правовий вектор розвитку цих норм для розуміння системної логіки та послідовності дій законодавця [11, с. 87–88; 19, с. 109–112].

Доктринальний вимір дослідження відкриває комплексну проблему дотримання принципу правової визначеності *(lex certa)* та системності кримінального закону. У вітчизняній науці кримінального права тривають гострі дискусії щодо розмежування суміжних складів злочинів, зокрема державної зради, колабораціонізму та пособництва державі-агресору. Відсутність єдиних наукових підходів до визначення їхнього безпосереднього об'єкта та межі правомірної й протиправної поведінки призводить до конкуренції норм і колізій у кваліфікації.

На рівні судової та слідчої практики виникли безпрецедентні за масштабом виклики, які потребують ґрунтовного узагальнення. Практика досудового розслідування та судового розгляду справ зіштовхнулася з проблемами збору доказів на тимчасово окупованих територіях, встановлення суб'єктивної сторони злочинів (зокрема, мотиву та добровільності дій), а також із неоднозначністю правозастосовних підходів у різних регіонах. Крім того, існує гостра потреба в узгодженні національного кримінального законодавства з нормами міжнародного гуманітарного права [16, с 122; 20, с. 122–123].

Осмислення еволюції інституту кримінально-правової охорони основ національної безпеки у хронологічному розрізі дозволяє виявити закономірності зміщення пріоритетів державної політики у цій сфері. Аналіз шляху від пострадянської правової моделі через трансформації 2014 року до сучасних воєнних реалій дає змогу оцінити ефективність ухвалених законодавчих новел та застерегти від помилок при подальшому реформуванні кримінального законодавства.

Таким чином, комплексне поєднання історико-правового, доктринального та судово-практичного аналізу норм ст.ст. 109–114-2 КК України є затребуваним як для історії, юридичної науки, так і для практичної діяльності [5, с. 87–95; 12, с. 32–38].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування інституту кримінально-правового захисту суверенітету та державних засад України є невід'ємною складовою багатовікового процесу вітчизняного державотворення. На кожному історичному зламі суспільно-політичних трансформацій нормативне закріплення та концептуальне осмислення охорони національної безпеки нашої держави змінювалися відповідно до умов епохи. Фундаментальний внесок у дослідження цієї еволюції, доктринальних джерел та судової практики зробила плеяда видатних українських правознавців, серед яких В. І. Борисов, Л. М. Демидова, В. О. Навроцький, Д. О. Олєйніков, М. І. Панов, О. С. Попович, М. І. Хавронюк, Р. Л. Чорний, О. А. Чуваков та інші.

Водночас новітній період, ознаменований збройною агресією РФ проти України, став новим епохальним викликом для всієї правової системи. Це зумовлює необхідність поглибленого історико-правового переосмислення того, як інститут кримінально-правової охорони основ національної безпеки України адаптується до екзистенційних загроз державній незалежності в умовах сучасної війни.

Постановка завдання. Метою статті є ретроспективний аналіз еволюції інституту кримінально-правової охорони основ національної безпеки України (ст.ст. 109–114-2 КК України) крізь призму трансформації історичних викликів суверенітету – від пострадянської правової моделі до умов повномасштабного воєнного стану – з метою оцінки системної логіки новітніх законодавчих змін та визначення орієнтирів подальшого реформування.

Виклад основного матеріалу. Комплексне розкриття окресленої проблематики вимагає послідовного дослідження інституту кримінально-правової охорони основ національної безпеки України через призму трьох взаємопов'язаних вимірів: історико-правового (генеза та еволюція нормативно-правових актів), доктринального (теоретико-кваліфікаційні колізії) та

судово-практичного (специфіка правозастосування в умовах воєнного стану). З огляду на це, першочерговим завданням нашої розвідки є з'ясування закономірностей історичної трансформації статей 109–114-2 КК України під впливом динаміки воєнних загроз [18, с. 76–79].

1. Генезис та еволюційні етапи формування законодавства про злочини проти основ національної безпеки України

Трансформація кримінально-правової охорони основ національної безпеки України відображає тривалий процес утвердження її державного суверенітету, відновлення історичної справедливості та адаптації кримінального закону до нових форм воєнних і гібридних загроз. Із прийняттям Кримінального кодексу України 2001 року доктрина кримінального права остаточно відмовилася від радянського конструкту «особливо небезпечних державних злочинів», змістивши вектор правової охорони на захист незалежності, конституційного ладу, недоторканності кордонів та оборонного потенціалу суверенної Української Держави [10, с. 147; 30].

Формування системи нормативно-правововых приписів Розділу I Особливої частини КК України пройшло три основні історико-правові етапи.

Перший етап (2001–2014 роки) визначається як класичний або кодифікаційний. У цей період Розділ I Особливої частини КК України містив базовий корпус норм, охоплюючи статті 109, 110, 111, 112, 113 та 114-1. Вони призначалися для нейтралізації традиційних загроз мирного часу, таких як спроби насильницького повалення влади, класичне шпигунство на користь іноземних розвідувальних органів або посягання на життя вищих посадових осіб [30]. Законодавча техніка того часу орієнтувалася на відносно статичні моделі викликів національній безпеці [8, с. 97–100].

Другий етап (2014–2021 роки) став безпосередньою реакцією на початок російської гібридної агресії, окупацію Автономної Республіки Крим та розв'язання збройного конфлікту на сході України. Виявилося, що традиційні склади злочинів не повною мірою охоплюють специфічні засоби гібридної війни – зокрема, приховане ресурсно-фінансове забезпечення сепаратистських виявів та цілеспрямоване ускладнення діяльності Збройних Сил України. Реагуючи на ці виклики, законодавчий орган доповнив КК України статтею 110-2 щодо криміналізації фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або зміни меж території України, а також статтею 114-1, яка встановила відповідальність за перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань в особливий період.

Третій етап (з березня 2022 року по теперішній час) являє собою повномасштабну трансформацію законодавства в умовах відсічі збройній агресії Російської Федерації [28]. Масштабна окупація частин території України та залучення окремих осіб до співпраці з окупаційними структурами викрили потребу у створенні спеціальних кримінально-правових інструментів. Законом України від 3 березня 2022 року Розділ I Особливої частини КК України було доповнено статтею 111-1 («Колабораційна діяльність») та статтею 111-2 («Пособництво державі-агресору») [28]. Одночасно криміналізовано посилену відповідальність за державну зраду в умовах воєнного стану (ч. 2 ст. 111 КК України) та запроваджено статтю 114-2 КК України, яка передбачила покарання за несанкціоноване поширення критичної інформації про переміщення озброєння та дислокацію українських військових формувань [6, с. 119–120; 13, с. 10–15; 15, с. 50; 31].

2. Догматико-правова характеристика складів кримінальних правопорушень (ст.ст. 109–114-2 КК України)

Родовим об'єктом злочинів, передбачених Розділом I Особливої частини КК України, виступають суспільні відносини, які забезпечують національну безпеку України у її ключових вимірах: політологічному, територіальному, обороноздатному, економічному та інформаційному [30].

Охорона політичних та конституційних основ держави забезпечується статтею 109 КК України, яка зазіхає на порядок формування й функціонування законних органів влади. Об'єктивна сторона цього правопорушення виражається у діях, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також у змові про вчинення таких дій (ч. 1 ст. 109). Частинами 2 та 3 даної статті криміналізовано публічні заклики до зазначених дій та розповсюдження матеріалів із відповідними закликами. З суб'єктивної сторони даний злочин вимагає наявності виключно прямого умислові та обов'язкової спеціальної мети – насильницької зміни конституційного устрою [30; 14, с. 132–135].

Територіальна недоторканність держави перебуває під захистом статті 110 КК України. Об'єктивна сторона включає умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, або публічні

заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до таких дій. Кваліфіковані склади (ч. 2 та ч. 3 ст. 110 КК України) охоплюють діяння, вчинені представниками влади, або за попередньою змовою групою осіб, або такі, що призвели до загибелі людей чи інших тяжких наслідків [9, с. 153–197].

З метою блокування каналів забезпечення сепаратизму та протиправної зміни кордонів застосовується стаття 110-2 КК України. Вона криміналізує надання або збір будь-яких активів, майна, а також здійснення фінансових операцій для забезпечення дій, передбачених статтями 109 чи 110 КК України. Конструкція складу даного злочину є формальною: правопорушення вважається закінченим з моменту вчинення дій із збору чи надання ресурсів, незалежно від фактичного настання підривного результату [6, с. 67–90].

Стаття 111 КК України («Державна зрада») посідає центральне місце в системі злочинів проти національної безпеки [4]. Вона характеризується наявністю спеціального суб'єкта – виключно громадянина України, який досяг 16-річного віку [2]. Об'єктивна сторона виражається у трьох альтернативних формах діяння, вчиненого на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності, обороноздатності чи інформаційній безпеці [4]:

1. Перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту [31];

2. Шпигунство, тобто надання іноземній державі чи її представникам відомостей, що становлять державну таємницю, вчинене громадянином України [4];

3. Надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України [4].

Запроваджена у 2022 році стаття 111-1 КК України («Колабораційна діяльність») являє собою деталізовану норму, що описує 8 частин самостійних складів правопорушень [28]. Вона охоплює широку палітру діянь: від публічного заперечення збройної агресії (ч. 1) та здійснення пропаганди в закладах освіти (ч. 3) до добровільного зайняття посад у незаконних органах влади, правоохоронних чи судових органах (ч.ч. 2, 5, 7), передачі матеріальних ресурсів окупаційним військам або провадження господарської діяльності у взаємодії з агресором (ч. 4) та організації засобів інформаційно-політичного характеру (ч. 6) [31].

Паралельно функціонує стаття 111-2 КК України («Пособництво державі-агресору»), ухвалена для криміналізації послідовної підтримки рішень та дій окупаційної адміністрації або її збройних формувань [28]. Об'єктивна сторона включає добровільний збір, підготовку або передачу матеріальних ресурсів чи майна окупантам [2]. На відміну від колабораційної діяльності, суб'єктом цього злочину може бути не лише громадянин України, а й іноземець або особа без громадянства, за винятком громадян самої держави-агресора [3].

Захист найвищих посадових осіб та керівництва держави реалізується через статтю 112 КК України, яка передбачає відповідальність за посягання на життя (убивство або замах на убивство) Президента України, Голови Верховної Ради, народних депутатів, Прем'єр-міністра, членів Кабінету Міністрів, голів вищих судів, Генерального прокурора та інших керівних діячів у зв'язку з їхньою державною чи громадською діяльністю.

Захист економічного та об'єктово-критичного потенціалу покладено на статтю 113 КК України («Диверсія»). Об'єктивна сторона цього злочину полягає у вчиненні з метою ослаблення держави вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на масове знищення людей, заподіяння шкоди їхньому здоров'ю, зруйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення.

Збір та передача державної таємниці іноземними суб'єктами охоплюється статтею 114 КК України («Шпигунство»). Суб'єктом цього злочину є виключно іноземець або особа без громадянства. Якщо аналогічні дії вчиняються громадянином України, кваліфікація здійснюється за нормою про державну зраду (ст. 111 КК).

Охорона оборонного сектору та порядку комплектування військ здійснюється на підставі статті 114-1 КК України, яка карає за перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань в особливий період. Суб'єктивна сторона цього злочину вимагає наявності виключно прямого умислу: особа повинна чітко усвідомлювати, що її дії перешкоджають функціонуванню оборонних структур, і бажати настання відповідних перешкод [27].

Захист оперативно-тактичної інформації забезпечує стаття 114-2 КК України, яка криміналізує несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну (ч. 1), а також про рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших військових формувань за можливості їх ідентифікації на місцевості в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2). Частина 3 цієї статті передбачає підвищену відповідальність за

вчинення даних дій за попередньою змовою групою осіб, з корисливих мотивів або з метою надання інформації державі-агресору [25; 17, с. 74].

3. Доктринальне розмежування та судово-практичні критерії кваліфікації

Паралельне існування норм зі схожими елементами об›єктивної сторони обумовило виникнення правозастосовних колізій. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду (ККС ВС) сформував ряд правових позицій щодо розмежування суміжних складів кримінальних правопорушень.

У разі співвідношення державної зради (ст. 111 КК України) та колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК України) норми співвідносяться як загальна та спеціальна [2]. Стаття 111 КК України вимагає обов'язкового доведення прямого умислу та спеціальної мети – завдання шкоди суверенітету, територіальній цілісності чи обороноздатності України. Якщо перехід на біг ворога у період воєнного стану супроводжується реалізацією конкретної форми співпраці (наприклад, зайняттям посади в окупаційних органах влади), діяння підлягає кваліфікації за відповідною частиною спеціальної норми – ст. 111-1 КК України. Проте, якщо діяльність особи має масштабний характер підривної роботи, що виходить за межі конкретних частин ст. 111-1 КК України, вона охоплюється ч. 2 ст. 111 КК України [31].

Аналіз правових позицій щодо розмежування передачі матеріальних ресурсів за ч. 4 ст. 111-1 КК України та пособництва державі-агресору за ч. 1 ст. 111-2 КК України показує важливу роль критерію належності майна. У постанові ККС ВС від 31 липня 2024 року у справі № 646/3927/23 роз'яснено: вирішальне значення має те, кому саме належали матеріальні ресурси, що передавалися. Передача власних матеріальних ресурсів або провадження власної господарської діяльності у взаємодії з окупаційними структурами кваліфікується за ч. 4 ст. 111-1. Натомість передача окупантам чужого майна (майна інших громадян, приватних компаній або комунальної чи державної власності), як і загальне ресурсно-технічне сприяння ворогу без інтеграції в його окупаційну адміністрацію, утворює склад пособництва державі-агресору за ч. 1 ст. 111-2 КК України [23].

При розмежуванні державної зради (ст. 111 КК України) та несанкціонованого поширення інформації військового характеру (ст. 114-2 КК України) ключова розмежувальна лінія проходить по суб'єктивній стороні та наявності доведеного зв'язку з ворожим суб'єктом. Згідно з позицією ККС ВС (постанова від 22 липня 2024 року у справі № 682/2254/22 та справа № 712/10477/22), сам факт публікації або пересилання фото чи відео з переміщенням військової техніки без доведеного контакту чи координації з представниками держави-агресора не може кваліфікуватися як державна зрада і тягне відповідальність виключно за ст. 114-2 КК України. Якщо ж слідство доводить наявність комунікації, отримання завдань або прямої передачі даних спецслужбам ворога з метою завдання шкоди обороноздатності, вчинене охоплюється ст. 111 КК України [25].

4. Судово-статистична динаміка та актуальні колізійні проблеми правозастосування

Правозастосовна практика останніх років показує різке зростання кількості кримінальних проваджень у сфері охорони основ національної безпеки. Запровадження спеціальних норм дозволило розподілити навантаження на слідчі та судові органи, забезпечивши більш точну індивідуалізацію покарання [28].

За даними Державної судової адміністрації та аналітичних узагальнень судової практики, навантаження на судову систему за розглянутими статтями у 2024–2025 роки виражається у наступних показниках.

Так, за даними Єдиного державного реєстру судових рішень, Державної судової адміністрації України та аналітичних звітів платформи «Опендатабот» і міжнародної організації Global Rights Compliance, найбільший обсяг судової практики серед злочинів проти основ національної безпеки припадає на колабораційну діяльність (ст. 111-1 КК України), за якою винесено 3 131 вирок, а у провадженні судів протягом 2024 року перебувало 4 327 справ. За статтею про державну зраду (ст. 111 КК України) судами ухвалено 1 880 вироків при 2 784 справах на розгляді. Протягом 2025 року спостерігалося певне зниження інтенсивності реєстрації нових проваджень за колабораціонізм (1 714 нових справ порівняно з 2 435 у 2024 році), однак загальний масив ухвалених вироків інтенсивно зростав за рахунок фіналізації справ, відкритих у 2022–2024 роках.

Своєю чергою, за виправдовування, визнання правомірною чи заперечення збройної агресії РФ проти України (ст. 436-2 КК України[1]) ухвалено 1 528 вироків, хоча дані про справи

[1] Статтю 436-2 КК України наведено у зв'язку з тим, що вона утворює суміжний склад злочину із ч. 1 та ч. 6 ст. 111-1 КК України в частині кваліфікації інформаційних правопорушень.

у провадженні окремо не виокремлювалися й обліковувалися в межах загальної статистики Розділу XX КК України. За пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України) зафіксовано 724 вироки при непублікованих узагальнених показниках щодо кількості справ у судочинстві. Згідно з офіційною звітністю Офісу Генерального прокурора та Служби безпеки України, у 2025 році ці статті залишалися ключовими у правоохоронній та судовій практиці для притягнення до відповідальності осіб, які вчинили посягання на суверенітет і територіальну цілісність держави [21; 22; 24; 26; 28].

Складна судова практика виявила декілька прогалин та нормативних колізій, які потребують подальшого доктринального розв'язання.

Перша колізія стосується притягнення неповнолітніх осіб до відповідальності за частини 1 та 2 статті 111-1 КК України. Санкції цих частин передбачають покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Проте за загальними правилами кримінального права (ст. 55 та ст. 98 КК України) вказане покарання може застосовуватися до неповнолітніх осіб (у віці від 16 до 18 років) виключно як додаткове. Внаслідок цього виникає ситуація, коли за вчинення кримінального проступку, передбаченого ч. 1 або ч. 2 ст. 111-1 КК України, суд не має нормативної змоги призначити неповнолітньому жодного виду основного покарання, що змушує застосовувати процедуру звільнення від покарання або примусові заходи виховного характеру [29].

Друга проблема пов'язана із розмежуванням господарської діяльності у взаємодії з окупаційною адміністрацією (ч. 4 ст. 111-1 КК України) та станом крайньої необхідності (ст. 39 КК України). На тимчасово окупованих територіях цивільні особи та суб'єкти господарювання нерідко змушені здійснювати комунальні чи торговельні операції під загрозою позбавлення майна чи фізичного насильства. Практика вимагає від органів досудового розслідування чітко розрізняти добровольно обраний колабораціонізм від дій, вчинених для забезпечення життєдіяльності власної родини чи цивільного населення в умовах окупаційного тиску [1].

Третя проблема охоплює процес збирання та легітимації електронних доказів у справах про інформаційну співпрацю з ворогом (ч. 6 ст. 111-1, ст. 114-2 КК України). Доказова база у таких провадженнях базується на матеріалах месенджерів, геокартах, знімках екрана та мережевих логах. Суди вимагають від правоохоронних органів суворого дотримання процедури фіксації цифрових слідів (вилучення первинних носіїв, засвідчення цифрових підписів, перевірка хеш-сум), оскільки недотримання цих вимог призводить до визнання доказів недопустимими [3].

Висновки. Початкова система кримінально-правової охорони основ національної безпеки України (ст.ст. 109–114-2 КК України) базувалася на застарілій пострадянській концепції, де захист суверенітету мав здебільшого теоретичний характер. Вирішальним історичним зламом став початок російської агресії у 2014 році, який викрив невідповідність класичних норм КК України загрозам гібридного протистояння та запустив процес тривалої трансформації всієї системи. Сучасні воєнні реалії зумовили найінтенсивніший та найстрімкіший період еволюції Розділу I Особливої частини КК України за весь час існування вітчизняного кримінального права.

Унаслідок цієї динамічної еволюції охорона суверенітету, територіальної цілісності та конституційного ладу остаточно перетворилася на фундаментальну умову збереження української державності. Оперативна реакція на нові безпекові виклики змусила законодавця формувати нормативні механізми у прискореному режимі, завдяки чому кримінальний закон збагатився новими складами злочинів. Зокрема, було впроваджено норми щодо колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК), пособництва державі-агресору (ст. 111-2 КК) та несанкціонованого поширення військово-значущої інформації (ст. 114-2 КК).

Водночас поспішність реактивного нормотворення в умовах війни створила низку колізій та практичних ускладнень. Серед них чітко виокремлюються проблеми дотримання принципу правової визначеності (*lex certa*), загострення конкуренції між суміжними складами злочинів (зокрема державною зрадою, колабораціонізмом і пособництвом), а також труднощі у розмежуванні правомірної та протиправної поведінки. Практичне правозастосування додатково зіштовхнулося з викликами щодо збору доказів на тимчасово окупованих територіях, визначення мотивів суб'єкта та необхідністю гармонізації національних норм із міжнародним гуманітарним правом.

Осмислення цього історичного шляху – від пострадянської моделі через події 2014 року до сучасної воєнної нормотворчості – має важливе прогностичне значення. Системний аналіз накопиченого досвіду дає змогу об'єктивно оцінити ефективність нових юридичних механізмів та застерегти від повторення помилок під час подальшої реформи кримінального законодавства України.

Список літератури:

1. Доказування злочинів про колаборaційну діяльність: проблемні питання закону. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/dokazuvannia-zlochyniv-pro-kolaboratsiynu-diialnist-problemni-pytannia-zakonu/.

2. Кваліфікація кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки та злочинів, пов'язаних із війною. URL: https://ptcu.gp.gov.ua/uk/czentr-znan/intervyu-z-treneramy/kvalifikacziya-kryminalnyh-pravoporushen-proty-osnov-naczionalnoyi-bezpeky-ta-zlochyniv-povyazanyh-iz-vijnoyu/.

3. Колаборaційна діяльність та пособництво державі-агресору: розмежування кримінальних правопорушень і доказова база. URL: https://court.gov.ua/archive/1298545/.

4. Лозинська К. Злочини проти основ національної безпеки України у вимирі кримінального права. URL: https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/d8fc4562-74a1-47e6-9452-89e02be8c025/content.

5. Луценко Ю. В. Доктринальні положення кримінально-правової політики держави у сфері забезпечення воєнної безпеки України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип*. 138. 2019. С. 84−96. DOI http://dx.doi.org/10.17721/apmv.2018.138.0.

6. Луценко Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України: монографія. Харків. Право. 2015. 200 с.

7. Луценко Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму в Україні. Право.ua. 2016. № 1. С. 118–121.

8. Луценко Ю. В. Кримінальні та кримінальні процесуальні аспекти звільнення від кримінальної відповідальності за злочини, підслідні органам безпеки. Наше право. 2018. № 2. С. 96–104.

9. Луценко Ю. В. Кримінально-правове забезпечення державної безпеки України у воєнній сфері в контексті сучасних викликів та загроз: монографія. Київ: НА СБ України, 2021. 348 с.

10. Луценко Ю. В. Основні складові національної безпеки України в контексті суспільних відносин. Актуальні проблеми захисту національних інтересів України від загроз: тези наук.-практ. конф. (Київ, 26 черв. 2020 р.). Київ : Інститут УДО України КНУ ім. Тараса Шевченка, 2020. С. 146–148.

11. Луценко Ю. В. Поняття та зміст воєнної безпеки України як важливої складової державної політики. Україна в умовах трансформації міжнародної системи безпеки: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (Львів, 4–5 квіт. 2019 р.). Львів, 2019. С. 85–90.

12. Луценко Ю. В. Поняття, система та класифікація видів безпеки в контексті міжнародного правопорядку. Соціально-правові студії. 2019. Випуск 4 (6). С. 31–39. DOI 10.32518/2617-4162-2019-4-31-39.

13. Луценко Ю. В. Правові аспекти класифікації злочинів проти воєнної безпеки України, які віднесені до Розділу I Особливої частини КК України (Злочини проти основ національної безпеки України) (Частина 1). Соціально-правові студії. 2020. Випуск 3 (9). С. 8–17. DOI https://doi.org/10.32518/2617-4162-2020-3-8-17.

14. Луценко Ю. В. Правові засади формування та реалізації воєнної політики України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 4. С. 130−136. URL: https://instzak.com/index.php/journal/article/view/1736.

15. Луценко Ю. В. Теоретико-правові аспекти воєнної сфери в системі державної безпеки України. Прикарпатський юридичний вісник. 2020. Випуск 3(32). С. 49–53. DOI https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i3(32).602.

16. Луценко Ю. В. Щодо протидії організованим злочинним угрупованням, які загрожують державній безпеці України. *СБУ в умовах війни в Україні: сучасні реалії та інноваційні стратегії забезпечення національної безпеки*: матер. міжнарод. наук.-практ. конф. (Київ, 4−5 лип. 2024 р.). Київ: Алерта, 2024. С. 121–124.

17. Луценко Ю. В., Денисенко М. М. Протидія злочинності в умовах воєнного стану: теоретико-правові проблеми. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. Випуск 3(44). С. 70–75. DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2022.16.

18. Луценко Ю. В., Мозговий В. В. Генезис розвитку кримінальної відповідальності за державну зраду в Україні. Європейські перспективи. 2016. № 2. С. 75–80.

19. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В. Щодо окремих напрямів забезпечення державної безпеки в контексті міжнародного правопорядку. Нова архітектура безпекового середовища України: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 22 груд. 2022 р.). Харків: Право, 2022. С. 109−113.

20. Луценко Ю. В., Тарасюк А. В., Горелкіна К. Г. Проблеми протидії кримінальним правопорушенням в умовах надзвичайного чи воєнного стану. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2025. Том 36 (75) № 3. С. 102−110. DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/17.

21. Оперативно-статистична інформація щодо досудового розслідування злочинів проти основ національної безпеки. URL: kilky-skilky.info/zlochyny-proty-natsbezpeky-kilkist-kryminalnykh-sprav-za-pereshkodzhannia-zsu-zrosla-na-36/

22. Платформа аналітики відкритих даних – аналітичні зведення та динаміка кримінальних проваджень. URL: https://opendatabot.ua.

23. При розмежування колабораційної діяльності (ч. 4 ст. 111-1 КК) та пособництва державі-агресору (ч. 1 ст. 111-2 КК) має значення, кому належали матеріальні ресурси, що передавалися: в першому випадку це власні ресурси, в другому - інших осіб. (ВС ККС № 646/3927/23 від 31.07.2025 р.). URL: https://protocol.ua/ua/pri_rozmeguvannya_kolaboratsiynoi_diyalnosti_(ch_4_st_111_1_kk)_ta_posobnitstva_dergavi_agresoru_(ch_1_st_111_2_kk)_mae_znachennya_komu_nalegali_materialni_resursi_shcho_peredavalisya_v_pershomu_vipadku_tse_vlasni_resursi_v_drugomu_inshim_osobam_(vs_kks_646_3927_23_vid_31_07_2025_r_)/.

24. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2.

25. Проблеми кримінальної відповідальності за несанкціоноване поширення військово значущої інформації за ст. 114-2 КК. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/problemi-kriminalnoyi-vidpovidalnosti-za-nesankcionovane-posirennia-viiskovo-znacushhoyi-informaciyi-za-st-114-2-kk.

26. Статистичні дані ДСАУ щорічна статистична звітність щодо кількості справ, що перебувають у провадженні судів першої та апеляційної інстанцій. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/analitychni_tablytsi_shchodo.

27. Стаття 114–1 КК України у фокусі війни: як змінюється зміст і практика застосування. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/stattya-1141-kk-ukrayini-u-fokusi-viyni-yak-zminyuetsya-zmist-i-praktika-zastosuvannya.html.

28. Судова практика у справах про колабораційну діяльність: Загальнонаціональний реєстр судових рішень за 2022–2025 роки. URL: https://globalrightscompliance.org/uk/судова-практика-у-справах-про-колабор/.

29. Хавронюк М. І. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм. URL: https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-nova-stattya-kryminalnogo-kodeksu/

30. Характеристика злочинів проти основ національної безпеки: поняття і види. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/law/10429/.

31. Як розмежовувати колабораційну діяльність і суміжні склади кримінальних правопорушень. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1299973/.

Lutsenko Yu.V. EVOLUTION OF THE INSTITUTE OF CRIMINAL LAW PROTECTION OF THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE: HISTORICAL-LEGAL, DOCTRINAL, AND JUDICIAL-PRACTICAL ANALYSIS (ARTICLES 109–114-2 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE)

The study is dedicated to a comprehensive analysis of the evolution of the institute of criminal law protection of the foundations of Ukraine's national security across historical-legal, doctrinal, and judicial-practical dimensions. The primary focus is placed on the historical trajectory of the formation and transformation of the normative body of Section I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine (Articles 109–114-2), which has undergone the most intensive changes in the entire history of domestic criminal law.

The work highlights the historical background, origins, and phased development of domestic criminal legislation norms aimed at protecting the sovereignty, territorial integrity, and constitutional order of Ukraine. It traces how, under the influence of historical events, armed conflicts, and external aggression, criminal law protection evolved from a theoretical category into a fundamental tool for state defense. Based on a historical-legal analysis, the study demonstrates the adaptation of legislation to changing warfare formats–from classic military threats to hybrid and conventional warfare.

Special emphasis is placed on the chronological dynamics of criminalizing new socially dangerous acts under martial law. The historical causes and normative process of implementing provisions on collaborative activities (Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine), assistance to the aggressor state (Art. 111-2 of the Criminal Code of Ukraine), and unauthorized dissemination of militarily significant information (Art. 114-2 of the Criminal Code of Ukraine) are examined. The interplay between traditional offenses (high treason, espionage, sabotage) and newer legal formations is revealed.

The study analyzes the transformation of judicial and investigative practice, the specifics of investigating crimes in absentia, the evaluation of electronic evidence, and the interaction of domestic law with international humanitarian law under the conditions of temporary occupation of territories.

Particular attention is given to practical and theoretical issues in distinguishing adjacent elements of crimes (specifically, Art. 111 and Art. 111-1; Part 4 of Art. 111-1 and Part 1 of Art. 111-2; Art. 111 and Art. 114-2 of the

Criminal Code of Ukraine). Judicial and investigative practice for 2024–2025 is analyzed, revealing a number of normative conflicts and legislative gaps. In particular, it highlights issues regarding compliance with the principle of legal certainty (lex certa), the specifics of applying penalties under Parts 1–2 of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine to minors, conflicts of norms with labor law, and the delineation of informational and economic activities benefiting the enemy.

Based on the research findings, proposals are substantiated for improving the regulatory framework, eliminating legal uncertainty, and synchronizing the provisions of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: *national security, martial law, armed conflict, defense capability, Armed Forces of Ukraine, crimes against the foundations of national security, criminal law protection, high treason, espionage, sabotage, collaborationist/separatist activity, assistance to the aggressor state, unauthorized dissemination of militarily sensitive information, temporarily occupied territory, state sovereignty, territorial integrity, qualification of crimes, judicial and investigative practice, pre-trial investigation, electronic evidence, international humanitarian law, hybrid/conventional warfare.*

Дата першого надходження статті до видання: 20.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

УДК 001.12:93+32
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.11

Чеканов В.Ю.
https://orcid.org/0000-0003-0651-4267
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

КОНЦЕПТ «ЗНАЧЕННЯ ПОДІЙ» В ІСТОРИЧНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ НАУКАХ

У статті представлений аналіз концепту "значення подій", який постійно використовується в текстах з історичних і політичних наук як засіб підсумовування викладу, багатого на фактичні дані. У статті розглядається специфіка його застосування в текстах з історичних та політичних наук. В українській історіографії ця проблема практично не піднімається і не висвітлюється. Дана публікація є доробком, в якому піднімаються питання, дотичні до писання як вітчизняної, так і всесвітньої історії. Тематично стаття відноситься до досліджень з теоретичної історії в частині, котра вивчає лінгвістичний протокол, проблематика якого впроваджена американським істориком Х. Уайтом і нідерландським істориком Ф.Р. Анкерсмітом. Даний концепт аналізується у статті як дієвий складник будови історичних і політологічних текстів як номотетичного, так і ідіографічного характеру.

В ході дослідження автором зроблені висновки щодо доцільності застосування даного концепту в таких текстах, а саме, про те, що він дозволяє встановити стратиграфію історичного знання в текстах. Він уможливлює перехід з рівня опису подій на рівень утворення наукових фактів в текстах з історичних наук, і він же відкриває перспективу застосування прогностичної функції політичних досліджень в текстах з політології. Оскільки в гуманітаристиці єдиним засобом узагальнення досліджень є вербальний опис, це робить застосування даного концепту несуворим, довільним. Характер його визначається не точністю отриманих результатів, а драматургією опису, доречною щодо певного сюжету, чим виправдовується віднесення його до лінгвістичних протоколів.

Ключові слова: *подія, факт, лінгвістичний протокол, історія, політологія, номотетичний, ідіографічний.*

Постановка проблеми. В гуманітарних науках основною стратегією викладу матеріалу є розповідна. На відміну від точних наук, в яких розповідні стратегії доповнюються включенням математичного апарату, в принципі не підвладного вербальним засобам, в гуманітаристиці вербальний виклад є єдиним можливим. Це може бути пов'язано з тим, що в гуманітарних дисциплінах фактичний матеріал не розташовується по передвизначених локаціях (що уможливлює застосування невербальних композицій – формул, рівнянь) і взагалі не потребує чіткої стартової локалізації. Впорядкування матеріалу в них припадає на завершальну стадію. Скажімо, проведення історичного чи політичного дослідження за методами певної теорії може не виправдатися, якщо виходить з некоректного присвоєння його об'єкту властивостей, якими той не володіє. Визначення стартової позиції із застосуванням готових методів можливе (як *парадигма дослідження*), але воно апріорі звужує простір, де оперує автор. Політичну реальність можна і на старті визначити як "велику шахівницю" (за З. Бжезінським), але тоді автор потрапляє в парадигму гри, що може виявитися непридатною для опису феноменів, що до гри непричетні.

Способи викладу впливають на параметри репрезентації результатів дослідження в різних галузях науки. У точних науках результати можуть виражатися формулами, доказ яких сам по собі означає досягнення дослідної мети, і вербальне підсумовування результатів може бути навіть зайвим. Відкриття подальших перспектив дослідження залежить від можливості застосування таких формул в наступних розробках. Тобто, точні науки, в цілому, не потребують вербалізації результатів: в них результатом є досягнення стану відкритості дослідження у перспективний простір, в якому отримані результати можуть бути

© Чеканов В.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

використані надалі. Формула в них існує буквально, а не як парадигма. Вона стає *формулою подальших досліджень*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематично розвідка, присвячена цим питанням, належить до досліджень з теоретичної історії, має справу з вербальними описами і розташовується серед праць, присвячених "лінгвістичному протоколу" – перспективному напряму студій, започаткованому в кінці XX ст. Х. Уайтом та Ф. Анкерсмітом. В Україні цей напрям розроблявся у 2005 – 2017 рр. колом авторів, що публікувалися в альманаху "Ейдос" [10, с. 41], хоча проблема, порушена нами, піднімається вперше. Вона є своєрідним розвитком ідей, викладених у нашій монографії 2025 р. [1, p. 30; 6, p. 5–11; 10, с. 30–31].

Постановка завдання. Оригінальність нашого підходу полягає в тому, що завданням розвідки є дослідження не парадигм в гуманітарних науках, а засобів фіналізації досліджень, їх місця в структурі текстів і впливу на отримані результати через специфіку їх формулювання. Цей аспект історіографічних і політологічних студій в гуманітаристиці практично не розроблений. До нього відносяться засоби обробки результатів дослідження, визначення доцільності їх застосування і точності досягнутих результатів, відкритості в перспективу продовження досліджень, а також зворотній вплив, який вони чинять на їх перебіг.

Виклад основного матеріалу. В гуманітаринх науах, зокрема, в історії, опис прикінцевої ситуації дослідження визначається тим, що автор відповідає не лише за отриманий новий результат, а й за його *завершення*. Формою цього завершення є вербальне підсумовування отриманих результатів, а засобом – встановлення *значення* досліджуваної події, факту чи процесу.

В гуманітаристиці неминучим є саме вербальне підсумовування, адже воно випливає з вербальної фіксації результатів. Воно є не формальним, додатковим прийомом, а формує прикінцеву ситуацію дослідження у протилежний математичним наукам спосіб: воно не залишає її відкритою для майбутнього застосування, а навпаки, логічно замикає в рамки, визначені на початку дослідження як хронологічні і географічні, котрі протягом його уточнюються як логічні, сюжетні [10, с. 453–454]. Події всередині цих рамок утворюють своєрідний контур взаємозв'язків, самодостатній і не обов'язково відкритий у майбутнє. Так, розповідь про зниклі цивілізації минулого зовсім не завжди вимагає знаходження в них виходу в перспективний простір, аналогічний точним наукам. Сам характер сюжету про зниклу цивілізацію допускає його виклад в парадигмах, де діють принципи трагічної драматургії (трагедія зникнення).

Однак тут теж починаються розбіжності. Якщо певні сюжети (припустимо, про цивілізацію інків) достатньо розповісти за цими принципами як достатніми для досягнення стану обізнаності читача, і просто перейти до інших аспектів проблеми [4], то більшість подібних сюжетів вимагають більш складного підходу.

Наприклад, розповіді історії Київської Русі традиційно завершуються описами монголо-татарської навали, але вона не стала тотально руйнівним чинником в історії країни і залишила відкритими деякі перспективи розвитку, Відповідно, трагічна драматургія, доречна при описі руйнування Києва у грудні 1240 р., буде недостатньою при описі, скажімо, походу монголів у Галицько-Волинське князівство у 1241 р., тому що він супроводжувався не лише руйнуваннями, але й політичними діями переможених, відкритими у майбутнє, скерованими на збереження перспектив розвитку [7]. Опис їх вимагає іншої драматургії, менш емоційної і більш раціональної.

Така драматургія в описі історичних подій будується за загальними принципами наукового дискурсу, що передбачають виділення в підсумку *значення подій*.

Значення подій у працях з історичних та політичних наук фіксується задля логічного замикання інформаційного контуру, створеного викладом подій у тексті. В історичних науках цей концепт визначається як *історичне значення*, тоді як в політичних він залежить від характеру текстів – номотетичних чи ідіографічних (в термінології Г. Ріккерта [5, S. 7]). У *номотетичних* ("законоутворюючих") він сполучає в компактний вузол матеріал, пристосований для вироблення нормативних формулювань, для узагальнення, типологізації та відкриття закономірностей. В *ідіографічних* (подієвих) текстах він, навпаки, фіксує певний стан розвитку складників ситуації, іноді розпорошених, але завжди відкритих у перспективу подальшого розвитку.

Отже, ідіографічні описи політичних подій структуруються подібно до текстів у точних науках, тоді як номотетичний виклад матеріалу більш подібний до історичних досліджень. Розташування історичних подій в минулому неминуче веде до замкнення їх у контур, хронологічні межі якого відомі за визначенням. Часова рамка, в якій перебувають події минулого, і логічний контур, що

застосовується для організації матеріалу в номотетичних дослідженнях з політології, подібні між собою.

Ідіографічні описи політичних подій, навпаки, не можуть організовуватися таким же чином, оскільки сенс їх – у відкритості, в аналізі та у порівнянні перспектив. Тобто, в політичних науках велику роль відіграє прогнозування [11, с. 303] і це обумовлює практичну значущість ідіографічних описів. Для того, щоб зберігати актуальність, вони мають бути незамкненими, постійно готовими до розвитку ситуації в майбутньому. Водночас, історичний текст, зведений до ідіографічного опису, не є повноцінним науковим текстом – йому бракує підсумків, що вводять матеріал тексту в номотетичний контекст шляхом присвоєння описаним подіям *історичного значення*.

Проте, у політичних науках незамкненість ідіографічних описів веде до ситуації, відомої усім споживачам політичних прогнозів – вони часто не реалізуються. Замкнені же контури історичних описів подібні до контурів логічного мислення: в них застосування логіки не стільки виключає випадковість, скільки перетлумачує її в один з елементів будови тексту. Наприклад, випадкові події битви при Ватерлоо у 1815 р. (помилка маршала Груші) не впливають на формулювання причин поразки Наполеона в узагальненнях до опису "Ста днів" як закономірних. У сучасних текстах вони навіть подаються через цитування джерел (з істориків наче знімається відповідальність за випадковість дій Груші) [2]. Тобто, випадковості можуть репрезентуватися в описах, але вилучаються з узагальнень. В результаті основним чинником формування концепту історичного значення стає *закономірність*.

В ідіографічних описах політичних подій випадковості не вилучаються з побудови узагальнень, тому що можуть надалі чинити довготривалий вплив і завжди повинні враховуватися у прогнозах. Але вони можуть не враховуватися в номотетичних, нормативних узагальненнях як суперечливі щодо логіки. Критерієм, що відрізняє ідіографічні від номотетичних текстів у політології, є практична і перспективна застосовність перших і використання у других мисленевих контурів, що подібні до часових контурів історичних текстів.

Раціональні побудови в наукових працях є не лише результатом логічного підсумовування викладеного матеріалу, але і містять в собі організаційні принципи цього викладу, парадигми. А вони відмінні, бо у них виражаються здебільшого неусвідомлені авторами стандарти мислення. Ці стандарти проявляються підсвідомо, але можуть бути відстежені засобами контент-аналізу.

В історичних і політичних науках різні стандарти мислення діють в номотетичних та ідіографічних текстах. Ключове значення для формулювання їхньої розбіжності якраз і має концепт "значення подій", котрим маркуються як замкнені, так і розімкнені часові контури, утворені викладом. Наприклад, сучасні політологічні тексти, в яких широко представлені події російсько-української війни, уже в силу цього "широкого представлення" тяжіють до стандарту ідіографічного опису, пов'язаного з виконанням прогностичної функції політичних наук – автори текстів наводять масу фактів з метою використати їх як аргументи на користь певного сценарію подальшого розвитку ситуації.

Номотетичне мислення виходить з іншого стандарту – з маси фактів (на "дереві сценаріїв") обирається певна кількість їх, що корелюються між собою і можуть бути організовані як *кластер* подібних чи, в кращому випадку, як *маршрут*. Він прокладається між ними залежно від логіки автора [8]. Маршрут передбачає не тільки визначення подібності відібраних фактів, але і встановлення їх послідовності [10, с. 445]. Воно якраз і робить можливим передбачення розвитку ситуації і, відповідно, виконання прогностичної функції політичних наук. І ідіографічний опис, і номотетичне регулювання масиву фактів пов'язані з виконанням цієї функції. Проте, в політичних науках вона розпорошена між двома протилежними стандартами мислення, один з яких вимагає якнайповнішого врахування фактичної бази, а другий – відбору частини фактів за критерієм, введення якого уже суперечить принципу якнайповнішого врахування.

Ця суперечність виступає джерелом апріорної неточності прогнозів в політичних науках. Власне, на Заході ці науки тому і прийнято називати "теоріями", що невиконання тієї функції, якої від них очікують практикуючі політики, заважає їх дисциплінарному оформленню. Навіть у мирний час прогностична потужність передбачення у роботах великих дослідних колективів, очолених, зокрема, такими корифеями у дослідженні міжнародних відносин, як К. Дойч, не виходила за межі трьох років [3, p. 214, 230]. У воєнний же час розгубленим політологам доводиться погодитися з нав'язаним ззовні стандартом мислення, прихильники якого взагалі виключають досяжність бодай якоїсь точності.

В історії концепт "значення події" пов'язаний з низкою понять, що використовуються при узагальненнях. Зокрема, це концепти "історичної справедливості", "виправданості", "ролі" чи "правоти", якими підсумкові параметри об'єкту маркуються із застосуванням оцінних категорій, взагалі не властивих історії. Скажімо, в описах наслідків війн розташування *історичної виправданості* визначається по-різному залежно від часової відстані. Так, геноцидні практики ассирійського царя Тиглатпаласара III (745–727 рр. до н.е.) у короткостроковій перспективі сприяли посиленню його держави внаслідок переселення або вбивства населення окупованих територій. У довгостроковій же – саме вони сприяли знищенню Ассирії, репутація якої серед сусідніх націй була зруйнована цими практиками. Відтоді сусідні нації вважали згубним будь-який компроміс з Ассирією.

Так само суперечливим є концепт "історичної ролі": практично всі персоналії історичних описів міняють свої ролі залежно від перспективи розгляду. Наприклад, у фігурі Леніна у першій половині XX ст. домінантою вважалася роль "вождя світового пролетаріату", тоді як у довготривалій перспективі на перше місце встала його тактика, оформлена в теорії "побудови соціалізму в одній окремо взятій країні".

Іноді часова відстань взагалі не сприяє досягненню номотетичної якості дослідження. Наприклад, в концепції "Української національної революції (1648–1676)", яка переповідається в українській Вікіпедії за О.Д. Бойком, висновки зведені до переліку локальних чинників, що унеможливили успіх цієї революції: тут і "відсутність в еліти досвіду державного будівництва", і "переважання у свідомості… групових, станових інтересів над національними та державними", "розгортання міжусобної боротьби за булаву" і навіть "деструктивна політична роль, яку відігравала наприкінці 1650-х – у 1-й пол. 1670-х рр. Запорізька Січ" [9]. Ясно, що всі вони були дієвими, але залишається незрозумілим, чому еліта так і не набула досвіду державного будівництва, чому національні та державні інтереси не подолали групових та станових і, врешті-решт, чому конструктивна роль Запоріжжя на початку Хмельниччини згодом перетворилася на деструктивну.

В цитованому тексті немає узагальнення на рівні, на якому перемінні чинники набувають якості *значення*: не показане втілення сталих тенденцій розвитку, єдиних у контексті Європи. Тому виглядають необґрунтованими пасажі, де доводиться, що "національна революція становила важливу і невід'ємну складову європейського революційного руху раннього нового часу" [9]. Вона навіть порівнюється з т.зв. Нідерландською революцією 1566–1609 рр. (хоча ця остання є витвором пізнішої марксистської історіографії СРСР, тоді як у самих Нідерландах цей період визначається як "Вісімдесятилітня війна (1568–1648)" [10, с. 179–180]). Якщо складова невід'ємна, неясно, чому в одній країні утвердилася міцна незалежна держава, а в другій настала Руїна.

Отже, зазначені концепти не є стабільними елементами історичного опису: вони змінні в часовій перспективі і не завжди придатні для формулювання обґрунтованих висновків. Це знижує їхню "номотетичну вартість", змушуючи порушити питання про те, що підсумок в історичному описі часто не несе номотетичного навантаження: він є складником "лінгвістичного протоколу" (в термінології Ф. Анкерсміта) і використовується як елемент драматургії. У своїй творчості історики виступають митцями [1, p. 71], тоді підсумки – це ще один їхній пензель. А у такій якості підсумки навіть до наукових праць не можуть бути суворо науковими.

Які ще аспекти помітні в концепті "значення події"? По-перше, використання терміну *подія* вказує, що для формування концепту придатні не будь-які складники реальності (що складається і з *подій*, і з *фактів*). Терміну "подія" властивий певний набір ознак. *Події* (явища) відсилають до широкого, нефахового кола *свідків події*; в ній помітне проявлення доступної для спостереження зовнішньої сторони і спонтанність настання, а передумови приховані. *Факти* же відбивають іншу стадію освоєння реальності. Вона слідує за проникненням під зовнішність подій і пов'язана з відкриттям передумов та чинників [10, с. 78]. Невипадково у слововжитку наявне сполучення *науковий факт*. Факти, як правило, не *помічаються* випадковими спостерігачами, а *встановлюються* в результаті фахової діяльності. Факти можуть бути зв'язані з подіями органічно і генетично: події виступають як їх зовнішність і як наслідок виходу на поверхню прихованого процесу, що описується із застосуванням поняття *факт*. Факти і події не чергуються між собою в картині реальності; вони перебувають на різних її рівнях – рівні *сприйняття* та рівні *аналізу*.

Таким чином, можна підняти питання про *стратиграфію дослідження*. Ми виділили його рівні – спостереження і аналізу. Концепт "значення події" явно властивий першому. Можна зробити

припущення, що цей концепт є у дійсності засобом переходу з рівня сприйняття на рівень аналізу, фахового мислення і слововжитку.

Тому що *значення події* і *факт* є, в цілому, тотожними поняттями. Вибір того чи іншого термінологічного конструкту відображає не стільки малопомітні і неістотні відмінності між ними, скільки те, що дослідження вимушено перебуває на рівні, котрий вимагає від автора призупинити проникнення вглиб *події*. Це робить концепт "значення події" суперечливим: він широко використовується, але пов'язаний з неповнотою заглиблення автора всередину досліджуваного об'єкту (яке привело б його до встановлення *факту*). Поняття факту взагалі складніше застосовувати: це вимагає не лише його постулювання, але й використання спільнотою – складно апелювати до фактів, невизнаних колегами. Концепт "значення події" більш придатний для встановлення згоди з ними.

Висновки. Отже, в гуманітарних науках діє стратегія вербального опису, крайні варіанти якої представлені історичними і політичними науками. Різні варіанти стратегії – номотетичні та ідеографічні описи – спрацьовують в обох галузях по-різному. Якщо в історичних науках ця стратегія служить підсумовуванню матеріалу, то в політичних (через відкритість описів у майбутнє) вона надає можливість обрати з маси подій ті, чия значущість робить їх перспективними і виправдовує їх відбір з ідіографічного опису з метою прогнозу. Концептом, який допомагає знайти певну середню лінію вербального опису, є "значення подій", що використовується як засіб підсумовування: в історичних науках він служить сполучником події і факту, в політичних – сприяє відкриттю можливостей прогнозування політичної ситуації і виконанню однієї з провідних функцій політології.

Досліджений концепт є не стільки елементом логічної побудови, скільки складником драматургії опису. Він відноситься до лінгвістичного протоколу, застосовного при описі події: встановлення "значення події" не створює точного знання про подію, але в структурі тексту, яку відтепер можна розглядати *стратиграфічно*, поділеною на рівні спостереження і аналізу, розташовується так, що (залежно від галузі науки) воно може сприяти і переходу на наступний рівень дослідження, і відкриттю перспектив прогнозування її розвитку.

Література

1. Ankersmit F.R. Historical Representation. Stanford: Stanford University Press, 2001. 317 p.
2. Battle of Waterloo. https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Waterloo
3. Deutsch Karl W., Edinger Lewis J., Macridis Roy C., Merrit Richard L. France, Germany and the Western Alliance. New York: Charles Scribner's Sons, 1967. 324 p.
4. Inca Empire. https://en.wikipedia.org/wiki/Inca_Empire#History
5. Rickert Heinrich. Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. Tuebingen: Verlag von J.C.B. Mohr, 1926. 144 S.
6. White Hayden. Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore–London: The John Hopkins University Press, 1975. 448 p.
7. Історія України в історіях: Лекція 4. Галицько-Волинська держава. Монгольська навала. https://ed-era.com/projects/znohistory/m1/l4
8. Пекар Валерій. Ми стоїмо на межі між минулим та майбутнім, вдивляючись в туман попереду… https://espreso.tv/poglyad-mi-stoimo-na-mezhi-mizh-minulim-i-maybutnim-vdivlyayuchis-v-tuman-poperedu
9. Українська національна революція (1648–1676). https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F_(1648%E2%80%941676)
10. Чеканов Всеволод. Просторово-часовий вимір історієписання: методологія і дослідницькі практики. Вінниця: ТВОРИ, 2025. 488 с.
11. Чеканов В.Ю. Функції теорії міжнародних відносин. *Гілея: науковий вісник.* Вип. 79 (№ 12). 2013. с. 303–305.

Chekanov V.Yu. THE CONCEPT 'SIGNIFICANCE OF THE EVENT' IN HISTORICAL AND POLITICAL SCIENCES

The article is representing the analysis of concept 'significance of the event' which is commonplace in humanitarian texts mainly in history and political sciences as a mean to summarize the material rich with facts. It deals with the specifics of its usage in the texts in historical and political sciences. Ukrainian national historiography mostly omits this problem. Thes publication deals with issue of writing both national and world

history. Thematically this article is concerning to researches in theoretical history, particularly to the part exploring so called 'linguistic protocol' initialized by H. White from the USA and especially by F.R. Ankersmit, celebrated historian from the Netherlands. The concept in this article is under exploration as the acting factor building nomothetic texts along with idiographic ones in both historical and political sciences.

While doing this research author managed to make some perspective conclusions concerning expedience of using this concept in such texts; the most valuable conclusion is that usage of this concept makes possible the definition of stratigraphy of historical knowledge in appropriate texts. It enables transition from the level of event description onto the level of scientific fact generating (in history) and opens the prognosis function usage (in political sciences). Because of exclusive role of verbalization as a way of conclusion in humanitarian sciences, it makes the concept of "meaning of the event" voluntary and non-strict. Its character is never defined with the severity of the results achieved but with the dramaturgy of description applicable to the certain subject. It justifies the locating this topic among the researches of various linguistic protocols.

Keywords: *event, fact, linguistic protocol, history, political science, nomothetic, idiographic.*

Конфлікт інтересів: автор **є** членом редакційн**ої** колег**ії** журналу. Для забезпечення незалежності редакційного процесу рукопис розглядався редактором, який не мав конфлікту інтересів з автором. Автор не брав участі у відборі рецензентів, процесі рецензування та прийнятті рішення щодо публікації статті. Рукопис пройшов стандартну процедуру подвійного сліпого рецензування.

Дата першого надходження статті до видання: 14.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

УДК 930.2:94(477)(=411.16)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.12

Черноіваненко В.В.
https://orcid.org/0000-0001-9121-9953
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

ЄВРЕЇ ТА ЄВРЕЙСЬКА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА НА ПОШТОВИХ МАРКАХ УКРАЇНИ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ[1]

Статтю присвячено єврейській тематиці в українській філателії. У ній показано як відображено єврейську історичну та культурну спадщину України на прикладі діячів культури, науки, підприємців, а також як представлено євреїв як етнос України та їхні національні традиції на українських землях.

Мета статті – показати, як юдаїка представлена в українських поштових випусках. Розглянуто серію «Національні меншини в Україні», де 2016 року в межах другого випуску з'явилися марки «Євреї», а також випуски, присвячені Шолом-Алейхему, Голокосту (трагедії Бабиного Яру і Тетяні Маркус), нобелівським лауреатам – євреям українського походження та ін. Показано, що Шолом-Алейхем був представлений у серії видатних українських діячів, а марки про Бабин Яр вийшли до 70-ї і 75-ї роковин трагедії. Також зазначено, що окремо відзначено Тетяну Маркус, учасницю київського антинацистського підпілля. Встановлено, що серія українських поштових марок, присвячених нобелівським лауреатам, репрезентує українсько-єврейський вимір нобелівської спадщини та підкреслює зв'язок цих постатей з Україною.

Висновки засвідчують, що єврейська історико-культурна спадщина України доволі широко відображена на офіційних поштових марках. Водночас ця тематика представлена переважно лише протягом останніх понад півтора десятиліття і не охоплює всього потенціалу, але її наявність свідчить про прагнення подати єврейську спадщину як невід'ємну частину полікультурної історії України.

Ключові слова: *єврейські студії, юдаїка, євреї, українські євреї, Бабин Яр, поштові марки, філателія, незалежна Україна.*

Постановка проблеми. В умовах утвердження полікультурної моделі української національної ідентичності особливого значення набуває переосмислення історичного шляху національних спільнот, які століттями творили соціокультурний простір України. Серед них вагоме місце посідає єврейська громада, чия спадщина – від пам'яток духовної та матеріальної культури до трагічних сторінок Голокосту – є невід'ємною частиною загальноукраїнського минулого. Водночас процес конструювання національної історичної пам'яті потребує залучення не лише традиційних писемних та археологічних джерел, а й альтернативних наративів візуальної та семіотичної культури. Одним із таких специфічних, але надзвичайно інформативних джерел є поштова мініатюра, яка слугує «візитною карткою» держави, інструментом офіційної політики пам'яті та одночасно дзеркалом суспільних пріоритетів.

Попри те, що українська філателія за роки незалежності пройшла стрімкий шлях становлення, набувши високої естетичної та міжнародної оцінки, проблематика репрезентації етнонаціональних меншин, і зокрема єврейської історико-культурної спадщини, залишається фрагментарною та недостатньо системно осмисленою в академічному дискурсі. У науковій літературі переважно досліджуються загальні тенденції розвитку

[1] Автор статті щиро висловлює вдячність Memorial Foundation for Jewish Culture за надану стипендію для проведення дослідження, а також за підтримку українських науковців у галузі єврейських студій під час російської повномасштабної війни проти України.

© Черноіваненко В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

національної емісії або окремі біографії видатних постатей, тоді як цілісний аналіз того, як, коли і з якими ідеологічними акцентами держава та видавці поштових знаків інкорпорують єврейську тему в поштовий обіг, практично відсутній. Поза увагою дослідників часто лишається питання еволюції від радянського замовчування юдаїки до сучасних практик ушанування пам'яті жертв Голокосту (зокрема трагедії Бабиного Яру) та видатних діячів науки, літератури й мистецтва єврейського походження.

Таким чином, виникає гостра наукова суперечність між величезним обсягом збереженої єврейської історико-культурної спадщини в Україні та надзвичайною лаконічністю і вибірковістю її відображення у філателістичному просторі. Це зумовлює потребу в проведенні спеціального історико-критичного дослідження. Постановка цієї проблеми передбачає з'ясування того, яким чином українська поштова марка виконує репрезентативну, просвітницьку та інтегрувальну функцію у висвітленні єврейської матеріальної і нематеріальної спадщини й українсько-єврейських історичних взаємин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні роки характеризуються помітним зростанням наукового зацікавлення до міждисциплінарних досліджень українсько-єврейських взаємин, де візуальні та документальні джерела посідають окреме місце. Зокрема, у працях сучасних істориків і культурологів, зосереджених на концептах історичної пам'яті, підкреслюється потреба переосмислення національного наративу через включення до нього етнічних меншин [10, с. 409]. У цьому контексті поштова мініатюра розглядається не просто як знак поштової оплати, а як інструмент офіційної історичної політики держави, що візуалізує значущість постатей та подій спільного минулого.

Аналіз філателістичного матеріалу доби незалежності України свідчить про поступову еволюцію тематичного наповнення марок, конвертів і штемпелів. Якщо на початку 1990-х років українська філателія фокусувалася переважно на загальнодержавній українській та формуванні власної геральдики, то згодом у каталогах Укрпошти з'являються серії, присвячені видатним діячам науки, літератури, мистецтва та меценатам єврейського походження, чиє життя було пов'язане з українськими землями. Дослідники (В. Черноіваненко, В. Бернштам, Ш. Бріман) звертають увагу на те, як через портрети письменників, художників чи архітекторів конструюється образ поліетнічної української культури.

Окремим і надзвичайно чутливим напрямом сучасних публікацій є філателістична репрезентація трагічних сторінок єврейської історії, насамперед Голокосту та пам'яті про Бабин Яр. Науковці досліджують те, як у графічних рішеннях поштових блоків і пам'ятних спеціальних погашень поєднуються мотиви скорботи, історичної травми та загальнолюдського гуманізму. Водночас зазначається наявність лакун: значна частина локальної єврейської спадщини, синагогальної архітектури та мікроісторій окремих штетлів поки що залишаються недостатньо висвітленими в офіційному емісійному дискурсі, поступаючись місцем широко відомим подіям і біографіям.

У 2018 році в Санкт-Петербурзі в часописі «Народ Книги в мире книг» вийшла стаття дослідника О. Іванова, присвячена філателістичній юдаїці Росії, Білорусі, України та Литви. У цій статті простежується певна тенденційність і, як видається, виражена надмірна критичність автора до всіх названих країн походження поштових марок на тему юдаїки, крім власної (Росії). Українські марки (насамперед серію «Євреї» та марку, присвячену Шолом-Алейхему) автор критикує насамперед за мистецькими критеріями [7].

Постановка завдання. Джерельно-типологічний аспект дослідження полягає в тому, щоб виявити, систематизувати та ввести до наукового обігу корпус вітчизняних філателістичних матеріалів (передусім поштових марок), що репрезентують єврейську історико-культурну спадщину в Україні; здійснити типологізацію зазначених матеріалів за хронологічним і тематичним критеріями; проаналізувати імагологічний і текстуальний контент поштових емісій з погляду візуальної репрезентації етнічної спільноти.

Історико-контекстуальний і меморіальний аспекти дослідження зумовлюють такі завдання: охарактеризувати особливості відображення трагічних сторінок української історії, зокрема Голокосту та пам'яті про Бабин Яр, у знаках поштової оплати; визначити роль філателії як специфічного джерела формування історичної пам'яті та інструменту конструювання полікультурного простору незалежної України.

Виклад основного матеріалу. 1991 року Україна проголосила свою незалежність, а вже в наступному році почала випуск власних поштових марок. Українська філателія в першу чергу була сконцентрована на українці – історії та культурі України і українців (в тому числі за межами держави). На поштових марок першого десятиліття незалежності відображено постаті Михайла Грушевського

і Агатангела Кримського, Миколи Лисенка і Миколи Костомарова, Йосифа Сліпого і Петра Могили, Тараса Шевченка та Лесі Українки, українських гетьманів та ін.

Не одразу, але з часом в Україні, зокрема в українській філателії, відбувається поступове усвідомлення багатоетнічності та різноманіття історико-культурної спадщини країни, важливості висвітлення на поштовій продукції різних етносів, культур і релігій, які існували і існують на українських землях [10, с. 409].

Не стали винятком і євреї як етнічна група, що проживає на теренах сучасної України протягом майже двох тисячоліть. Хоч як етносу євреям присвячено серію марок лише 2016 року, що стало можливим після започаткування серії «Національні меншини в Україні». Першими в серії 2015 року вийшли «Кримські татари», а після «Євреїв» (другий випуск) ще виходили «Роми» (2017), «Греки» (2019) і «Німці» (2020). Кожен випуск включає чотири марки, які покликані відобразити різні аспекти історії та культури вибраного етносу. До малюнків цих марок, як, власне, і всієї серії, доклався відомий художник Миколай Кочубей. Тираж кожної з чотирьох марок склав по 130 тис. [5, с. 111; 9, с. 232–233].

На марках серії «Євреї» зображені:

• фрейлехс – веселий єврейський народний танець, який у східноєвропейських євреїв супроводжує весілля та інші урочисті події життя юдейської громади,

• синагога в Жовкві (Львівська обл.), збудована наприкінці XVII століття, є яскравим зразком ренесансно-барокової архітектури й історично важливим осередком єврейської освіти та релігійного життя (цій синагозі також було присвячено у 2012 р. офіційну пам'ятну монету Національного банку України [2, с. 160],

• свято Рош Га-Шана (єврейський Новий Рік);

• кравець як традиційна і поширена серед євреїв Східної Європи професія, яку важко було не зустріти чи не в кожному штетлі [6].

У 2009 році, до 150-річчя з дня народження, вийшла поштова марка з зображенням видатного єврейського письменника, драматурга, уродженця Переяслава Шолом-Алейхема (С. Н. Рабиновича), 1859–1916. До цього офіційні державні марки, присвячені Шолом-Алейхему, виходили в Ізраїлі, СРСР і Румунії в 1959 році з нагоди 100-річчя письменника [11, с. 551]. Що прикметно, ця марка з'явилася в серії видатних українських діячів (поряд з Іваном Франком, Марком Вовчком, Іваном Огієнком, Ігорем Стравинським, Сержем Лифарем та ін.), а це свідчило про визнання літературної спадщини Шолом-Алейхема важливою частиною культури, створеної на землях України. Наклад марки становив 200 тис. [5, с. 75; 9, с. 166].

Голокосту як геноциду єврейського народу присвячено два випуски марок і обидва з них приурочено роковинам трагедії Бабиного Яру, а саме масових розстрілів євреїв, що відбулися в Києві восени 1941 року [1, с. 1].

Уперше трагедію Бабиного Яру було відзначено у філателії ще на першому році незалежності. До 29 вересня 1991 року було випущено поштовий конверт (формально вже в незалежній Україні, але ще радянський по суті) і спеціальний штемпель «50 років пам'яті жертвам фашизму в Бабиному Яру» з погашенням у Києві, однак поштова марка тоді випущена не була. У статті Ш. Брімана [3, с. 64] стверджується, що цей конверт «мав шестикутні зірки та напис "Бабин Яр" єврейськими літерами». Насправді офіційна версія конверта не мала жодних із цих складових, цілком відповідаючи радянській політиці пам'яті, яка виключала подібні елементи. Натомість приватні особи та громадські організації (зокрема, Радянський громадський історико-освітній центр «Бабин Яр») наносили на ці конверти власні наддруки чи штемпелі.

2011 року вийшла марка до 70-ї роковини (тираж: 150 тис.), а 2016-го – до 75-ї (тираж: 125 тис.). На першій марці зображено менору (семисвічник) на тлі криваво-червоної цифри «70» [5, с. 84; 9, с. 182]. На другій марці – шестикутну зірку (т. зв. маґен Давид) і невелику менору разом із цифрою «75» і написом «Трагедія Бабиного Яру – біль української землі» [5, с. 111; 9, с. 233]. Крім того, 2011 року вийшла марка, присвячена учасниці київського антинацистського підпілля єврейського походження Тетяні Маркус (нар. 1921), розстріляній нацистами 1943 року. 2006 року Т. Маркус отримала звання Герой України посмертно. Тираж марки – 150 тис. [5, с. 84; 9, с. 181].

У 2015 році започатковано серію поштових марок «Лауреати Нобелівської премії». Перша марка присвячена одному з основоположників порівняльної патології, еволюційної ембріології, імунології і мікробіології Іллі Мечникову (1845–1916). І. Мечников отримав Нобелівську премію в галузі фізіології або медицини 1908 року. Тираж марки – 130 тис. [5, с. 105; 9, с. 221].

2017 року вийшла друга марка серії з зображенням Роалда Хоффмана (Сафрана), нар. 1937, хіміка, поета, драматурга і філософа, якого ще

дитиною під час Голокосту врятувала українська родина на Львівщині [4, с. 44]. 1981 року він здобув Нобелівську премію з хімії. Тираж марки – 140 тис. [5, с. 115; 9, с. 242].

У 2018 році було випущено третю марку серії, на якій представлено Зельмана Ваксмана (1888–1973), біохіміка, лауреата Нобелівської премії в галузі фізіології або медицини 1952 року. Тираж марки – 130 тис. [9, с. 252].

Нарешті, 2021 року світло побачила четверта (і поки остання) марка серії, присвячена письменникові, лауреатові Нобелівської премії з літератури 1966 року Шмуелю Йосефу Аґнону (Чачкесу), 1888–1970. Ш. Й. Аґнон став першим письменником, який писав єврейською мовою (та наразі єдиним, хто писав мовою іврит), хто удостоївся цієї премії. Ця марка вийшла в межах спільного випуску «Україна-Ізраїль», а отже, аналогічну марку було випущено і в Державі Ізраїль. Тираж в Україні – 130 тис. [8, с. 15].

Між іншим, ще 1998 року, до ювілею Ш. Й. Аґнона, відомий художник Юрій Логвин пропонував свої ескізи марок, але випуску, присвяченого письменникові, того року і до 2021 року так і не сталося. Хоча в 1998 і 2008 роках Укрпошта випускала офіційні конверти, приурочені ювілеям Ш. Й. Аґнона.

Таким чином, на всіх чотирьох зазначених вище поштових марках, присвячених нобеліатам, представлено персоналії, які народились на сучасних українських теренах і які мали єврейське походження.

Окремі випуски марок України опосередковано пов'язані з юдаїкою, але пов'язані з персоналіями єврейського походження. Так, приміром, у межах серії «Київ очима художників» 2004 року вийшла марка з роботою «Весна на Куренівці» живописця і графіка, діяча художньої секції Культур-Ліги Абрама Маневича (1881–1942) [5, с. 50; 9, с. 120]. А 2012 року світло побачила марка «Хмарочос Гінзбурга», приурочена до 100-річчя відкриття в Києві першого хмарочоса на території України та найвищого в Російській імперії [5, с. 91; 9, с. 196]. Його власником був відомий будівельник-підрядник, купець першої гільдії Лев Борисович Гінзбург (1868–1926).

Крім того, варто відзначити, що представлення єврейської тематики на поштових марках України не обмежується лише офіційними випусками. З 2007 року існує проєкт Укрпошти «Власна марка», у рамках якого фізична або юридична особа в Україні має право на платній основі замовити марку з тим чи тим зображенням, що не суперечить етичним нормам і законодавству. Так, наприклад, у 2021 році, коли постановою Верховної Ради України було започатковано День пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни (14 травня), Укрпошта випустила офіційний спеціальний поштовий штемпель для погашення [8, с. 81], проте не випустила відповідних цій темі офіційних марок, конвертів тощо. У той же час Всеукраїнський благодійний фонд «Заради тебе» на чолі з Юлією Гольденберг замовив виготовлення «власної марки» на тему цього пам'ятного дня, яку, зокрема, було використано під час погашення 14 травня.

Висновки. Таким чином єврейська історико-культурна спадщина України (яка є надзвичайно великою) представлена, головно за останні лише понад півтора десятиліття, в українській філателії різними темами, але важко сказати, що на достатньому рівні. Багато тем ще чекають на свої поштові випуски в Україні. У той самий час наявність юдаїки в українській філателії та прагнення подати її невід'ємною частиною спільної полікультурної історії України свідчить про високий сучасний рівень самої української філателії. Єврейська тематика у філателії України не обмежується своїм представленням лише на поштових марках, вона відображена також на художніх маркованих і немаркованих конвертах, поштових листівках та презентаційних аркушах, проте це потребує наступного окремого дослідження.

Список літератури:

1. Бернштам В. Память о жертвах Бабьего Яра. Страницы филателистической летописи. *Тхия (Возрождение): ежемесячная газета Черниговской еврейской общины*. 2021. 14 сентября. С. 1.

2. Бріман Ш. Євреї і єврейська тематика на монетах і банкнотах України. *Українсько-єврейські переплетення* / Ш. Бріман. Чернівці: Книги – ХХІ, 2–23. С. 160–161.

3. Бріман Ш. Монета Бабиного Яру, чи Голокост без євреїв? *Українсько-єврейські переплетення* / Ш. Бріман. Чернівці: Книги – ХХІ, 2–23. С. 64–72.

4. Бріман Ш. Нобелівський лауреат, врятований в Україні під час Голокосту. *Українсько-єврейські переплетення* / Ш. Бріман. Чернівці: Книги – ХХІ, 2–23. С. 44–50.

5. Гонцарюк І. В., Рипела Д. В. Каталог поштових марок України 1918–2017. Братислава: DIVARI, 2017. 416 с.

6. Євреї на українських поштових марках. URL: https://jewishheritage.org.ua/novyny/evreji-na-ukrajinskyh-poshtovyh-markah (дата звернення: 08.10.2026).

7. Иванов А. Филателистическая иудаика: почтовые марки и еврейская культура. *Народ Книги в мире книг*. № 137. Декабрь 2018. URL: http://narodknigi.ru/journals/137/filatelisticheskaya_iudaika_pochtovye_marki_i_evreyskaya_kultura/?sphrase_id=3052 (дата звернення: 07.10.2026).

8. Каталог знаків поштової оплати та філателістичної продукції України 2021. Київ: АТ «Укрпошта», 2022. 96 с.

9. Мулик Я. П. Каталог поштових марок України 1918–2019. Видання 5-те. Дрогобич: Коло, 2020. 368 с.

10. Черноіваненко В. В. Єврейська історико-культурна спадщина в українських філателістичних матеріалах. Бібліотека. Наука. Комунікація. Пріоритети сьогодення та перспективи: матеріали Міжнар. наук. конф. (1–3 жовт. 2025 р.): у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України; відп. ред. О. М. Василенко. Київ, 2025. Т. 2. С. 409–411.

11. Черноіваненко В. В. Шолом-Алейхем в українській і світовій філателії (до 165-річчя письменника). *Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір*: Том 2: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.): у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України; ред. О. М. Василенко, відп. секр. М. В. Іванова. Київ, 2024. С. 550–553.

Chernoivanenko V.V. JEWS AND JEWISH HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE ON THE POSTAGE STAMPS OF INDEPENDENT UKRAINE

This article examines Jewish-related themes within Ukrainian philately. It explores how Ukraine's Jewish historical and cultural heritage is reflected–through the depiction of prominent figures in culture, science, and business–and how Jews, as an ethnic group, and their national traditions within Ukrainian lands are represented.

The article aims to demonstrate how Judaica is featured in Ukrainian postal issues. It discusses the "National Minorities in Ukraine" series, which included a "Jews" issue in 2016 as part of its second installment. Also covered are issues dedicated to Sholem Aleichem, the Holocaust (specifically the tragedy of Babyn Yar and the figure of Tetiana Markus), and Nobel laureates of Jewish origin from Ukraine, among others. The article notes that Sholem Aleichem was featured in a series dedicated to prominent Ukrainian figures, while stamps commemorating Babyn Yar were released for the 70th and 75th anniversaries of the tragedy. It also highlights the specific recognition of Tetiana Markus, a member of the anti-Nazi underground in Kyiv. It has been observed that a series of Ukrainian postage stamps dedicated to Nobel laureates represents the Ukrainian-Jewish dimension of the Nobel legacy and highlights the connection these figures have with Ukraine.

The conclusions indicate that the Jewish historical and cultural heritage of Ukraine is quite extensively reflected on official postage stamps. At the same time, this subject matter has appeared predominantly over the last fifteen-plus years and does not fully realize its potential. Nevertheless, its presence demonstrates a commitment to presenting Jewish heritage as an integral component of Ukraine's multicultural history.

Keywords: *Jewish Studies, Judaica, Jews, Ukrainian Jews, postage stamps, philately, independent Ukraine.*

Дата першого надходження статті до видання: 18.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 621.039(091)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.13

Барановська Н.М.
https://orcid.org/0000-0002-9902-9625
Національний університет «Львівська політехніка»

ІСТОРИЧНІ ВІХИ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ АТОМНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ УКРАЇНИ

У статті досліджено історичні обставини виникнення, формування та поступового розвитку української атомної енергетики, проаналізовано наукові розробки та технічні рішення, що сприяли її становленню, розглянуто діяльність науково-дослідних установ, на фундаментальних і прикладних дослідженням яких базувалося створення та еволюція атомної енергетики України.

Визначено, що фундаментом для розвитку атомної енергетики в Україні, її науковою і технічною базою став розвиток ядерної фізики, зародження якої припадає на кінець 20-х – 30-і рр. XX ст. З'ясовано, що початки досліджень у галузі ядерної фізики пов'язані з діяльністю вчених Українського фізико-технічного інституту у Харкові (УФТІ), які провели перший успішний експеримент зі штучного розщеплення ядра літію, відкривши шлях до вивільнення ядерної енергії та можливості керувати ядерними процесами. Акцентовано, що після того як у 1940 р. група вчених УФТІ під керівництвом фізика-експериментатора О. І. Лейпунського досягла успіхів у встановленні умов здійснення ланцюгової реакції поділу ядер урану та оцінила енергію, яка при цьому виділяється, прийшло усвідомлення, що для контрольованого виробництва енергії необхідний ядерний реактор. Згодом спеціальний відділ інституту фізики АН УСРР, створений у 1944 р., розпочав фундаментальні дослідження з проблем практичного використання атомної енергії.

Автор підкреслює, що визначною подією у процесі становлення української атомної енергетики було створення у 1960 р. в Інституті фізики АН УСРР першого в Україні ядерного дослідницького реактора ВВР-М потужністю 10 МВт з активною зоною у центрі, де відбувалася ядерна реакція, та спеціальними паливними збірками з розміщеним там ядерним паливом (ураном-235). Поступово стало зрозуміло, що ядерний реактор може працювати або як самостійна дослідницька установка, або у складі атомної електростанції (АЕС) з метою генерації електроенергії у промислових масштабах.

Наголошено, що будівництво в Україні першої АЕС, як основного об'єкта атомної енергетики, було ініційоване радянським керівництвом через необхідність прискореного нарощування виробництва дешевої електроенергії для економіки УРСР та економії дорогого органічного палива в експортних цілях.

Робиться висновок, що запуск першого енергоблока Чорнобильської АЕС 26 вересня 1977 р. став початком ери практичної атомної енергетики в Україні, яка забезпечувала перетворення енергії атомних ядер на промисловий струм. Ці події, з одного боку, стали певним технологічним проривом для української енергетики, але водночас заклали підґрунтя для глобальної техногенної катастрофи 1986 р., детальний аналіз причин і наслідків якої сприяв формуванню більш безпечної сучасної атомної енергетики.

Ключові слова: *Україна, атомна енергетика, історичні віхи становлення, ядерна фізика, ядерний реактор, атомна електростанція, промисловий струм.*

Постановка проблеми. Сьогодні атомна енергетика України – це стратегічно важлива промислова галузь, яка використовує ядерну енергію для виробництва електричної та теплової енергії. Це водночас передова, базова галузь української енергетики, основа енергетичної системи держави та

© Барановська Н.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

головний чинник її виживання. Забезпечуючи понад половину потреб України в електричній енергії, атомна енергетика слугує важливим стабілізаційним чинником в умовах пошкодження та руйнування об'єктів теплової та гідравлічної генерації у країні, рятує українську енергосистему від повного занепаду та є реальним фундаментом збереження національної енергонезалежності як запоруки майбутнього держави. Атомна енергетика України є також невіддільною та важливою частиною європейського енергетичного простору, покриваючи значний обсяг виробництва електроенергії в об'єднаній енергосистемі Євросоюзу, яка з 16 березня 2022 р. синхронізована з українською мережею.

Атомна енергетика України – це також окрема галузь науки і техніки, яка базується на фундаментальних та інноваційних наукових досягненнях, високих технологіях, складних технічних, фізичних та інженерних рішеннях.

Виходячи з рівня значущості галузі на сучасному етапі її розвитку, варто більш детально розглянути історичні та науково-технічні передумови та події, які заклали основи для виникнення атомної енергетики України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж останнього часу в українській історіографії не з'явилося наукових публікацій, які б демонстрували комплексне висвітлення процесів історичного становлення атомної енергетики України. Більшість наукових праць останніх років присвячені аналізу її сучасного стану, основним аспектам інноваційної діяльності в атомно-енергетичній сфері, а також проблемам та перспективам подальшого розвитку галузі. Це, зокрема, стосується праць К. Копішинської та І. Широкової [1], В. Борисенка [2], Г. Іванової [3], В. Конюшина і Б. Квятковського [4]. Окремих аспектів з питань сутності, особливостей та витоків атомної енергетики торкаються у своїх роботах М. Воєводін [6], О. Гончар [7], І. Гірка [9]. Крім того, проблеми науково-технічних та історичних передумов виникнення української атомної енергетики знайшли своє відображення на офіційних вебсайтах наукових, профільних та освітніх установ: Інституту ядерних досліджень Національної академії наук України [10], Інституту фізики НАН України [11], Українського інституту національної пам'яті [16], Державного спеціалізованого підприємства «Чорнобильська атомна електростанція» (ДСП ЧАЕС) [20], Київського науково-дослідного та проєктно-конструкторського інституту «Енергопроєкт» [22], Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [13] офіційного інформаційного вебсайту з питань ядерної безпеки, радіаційного захисту та нерозповсюдження ядерної зброї в Україні [15], а також на офіційних вебсторінках Ужгородського національного університету [18; 19].

Постановка завдання. Мета статті – дослідити історичні обставини виникнення, формування та поступового розвитку української атомної енергетики, проаналізувати наукові розробки та технічні рішення, що сприяли її становленню, а також діяльність науково-дослідних установ, на фундаментальних і прикладних дослідженням яких базувалося створення та еволюція атомної галузі України.

Виклад основного матеріалу. «Енциклопедія сучасної України» визначає «атомну енергетику» як «галузь промисловості, що базується на перетворенні ядерної енергії в теплову для використання її у виробництві електричної енергії чи з іншою метою» [5]. Визначення пояснює, що джерелом енергії у цій галузі є процеси, які відбуваються всередині атома, зокрема, поділ або синтез. Тобто атомна енергетика використовує енергію, яка виділяється під час поділу атомних ядер (зазвичай урану або плутонію). Ядра діляться внаслідок потрапляння у них нейтрона, при цьому утворюються нові нейтрони та уламки поділу. Нейтрони ділення й уламки поділу мають високе значення кінетичної енергії [6]. Для того, щоб запускати та контролювати керовану ланцюгову реакцію поділу атомних ядер, потрібен ядерний реактор, який використовує процес ланцюгової реакції, що називається ядерним розщепленням. Під час цього процесу атоми в паливних стрижнях реактора розщеплюються, і вивільняється накопичена в них енергія. Теплова енергія, що виділяється, нагріває воду до стану пари, яка приводить у рух турбіну для вироблення електроенергії [7]. Виходячи з цього, як галузь науки і техніки, атомна енергетика включає різні стадії складних науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт. Вона поєднує ядерну фізику, теплоенергетику, матеріалознавство, радіаційну безпеку та інженерне проєктування реакторних установок.

Хоча історія розвитку практичної атомної енергетики України розпочалася 26 вересня 1977 р. із введенням в експлуатацію першого енергоблоку з реактором РБМК-1000 на Чорнобильській АЕС, про атомну енергетику, її значущість та застереження щодо практичного використання українські науковці заговорили ще в першій половині XX ст. Зокрема, видатний вчений Володимир Вернадський, який став першим президентом Української академії наук, заснованої у Києві 27 листопада 1918 р. відповідно до закону, затвердженого 14 листопада 1918 р. Гетьманом Української Держави

Павлом Скоропадським, передбачив, що «недалекий той час, коли людина одержить у свої руки атомну енергію, таке джерело сили, яка дасть їй можливість будувати своє життя як вона захоче. Чи зуміє людина скористатися цією силою, спрямувати її на добро, а не на самознищення? Чи доросла вона до вміння використати ту силу, яку неминуче мусить дати їй наука?» [8].

Фундаментом атомної енергетики, її науковою і технічною базою став розвиток ядерної фізики, зародження якої в Україні припадає на кінець 20-х – 30-х рр. XX ст. Центром розвитку ядерної фізики був створений 1928 р. у Харкові Український фізико-технічний інститут (тепер – Національний науковий центр «Харківського фізико-технічного інституту»). Саме його фахівці почали проводити роботи щодо створення високовольтних установок, які прискорюють заряджені частинки для дослідження атомного ядра, розробляли імпульсні й електростатичні прискорювачі для вивчення атомних ядер. 10 жовтня 1932 р. науковці Українського фізико-технічного інституту вперше в Україні здійснили штучне розщеплення ядра атома. На прискорювачі Ван-Граафа ядро літію бомбардували протонами молоді вчені з так званої високовольтної бригади: Кирило Синельников, Антон Вальтер, Олександр Лейпунський і Георгій Латишев [9]. Успішний експеримент зі штучного розщеплення ядра літію, здійснений українськими науковцями, прославив Україну та українську науку, вивів її на передовий рубіж світової ядерної фізики, сприяв розширенню уявлення про складність внутрішньої структури ядра атома, відкрив шлях до вивільнення ядерної енергії, можливості керувати ядерними процесами та сприяв розвитку у майбутньому української атомної енергетики з використанням досягнень ядерної фізики.

У 1940 р. група вчених УФТІ під керівництвом фізика-експериментатора Олександра Лейпунського досягла успіхів у встановленні умов здійснення ланцюгової реакції поділу ядер урану та оцінила енергію, яка при цьому виділяється [10]. Тоді стало зрозуміло, що для контрольованого виробництва енергії необхідний ядерний реактор.

Закладали основи для розвитку ядерної фізики та становлення атомної енергетики в Україні й учені Науково-дослідного інституту фізики Наркомосу УРСР, заснованого у Києві 1 січня 1929 р. У 1932 р. він був включений до структури ВУАН, а у 1936 р. – перейменований в Інститут фізики, що перебував у системі АН УСРР (тепер – НАН України) [11]. У 1944 р. у цій установі був створений спеціальний відділ з питань ядерної фізики та використання атомної енергії, який розпочав фундаментальні дослідження з проблем практичного використання атомної енергії [10].

Перша в Україні кафедра фізики атомного ядра була створена у 1937 р. на фізико-математичному факультеті Харківського університету (тепер – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) з ініціативи українського фізика-ядерника Антона Вальтера, якому за успішні наукові розробки у галузі ядерної фізики, прискорювачів заряджених частинок було присвоєно науковий ступінь кандидата фізико-математичних наук без захисту дисертації [12]. У 1944/1945 навчальному році вона змінила назву на «кафедру електронних процесів і ядерної фізики». Під керівництвом А. Вальтера, як її завідувача, і на той час вже доктора фізико-математичних наук, професора, проводилися дослідження ядерних реакцій, з проблем ядерної спектроскопії, вивчалося розсіювання протонів ядрами, поляризація нуклонів у ядерних реакціях. Кафедра електронних процесів і ядерної фізики стала центром навчання фізиків-ядерників в Україні. У 1947 р. кафедра провела перший у Харківському університеті випуск дев'яти фізиків-ядерників. Паралельно А. Вальтер заснував у Харківському університеті (1946 р.), а пізніше очолив першу в Україні кафедру експериментальної ядерної фізики [13].

Власне ядерна фізика стала науковою базою робіт з атомної енергетики. Через те у сучасній науковій літературі та документації як синонім «атомної енергетики» часто використовують термін «ядерна енергетика». Цей термін є більш точним з погляду ядерної фізики, бо енергія вивільняється саме з ядра атома, а не з його електронної оболонки.

Наприкінці 40-х – у 50-х рр. XX ст. у ХФТІ (у 30-х рр. УФТІ) почалася розробка реакторних матеріалів. Було створено серію потужних на той час прискорювачів заряджених частинок: електростатичні генератори, лінійні прискорювачі на різні енергії аж до 2000 МВ, циклотрони. У 1955 р. ХФТІ «здійснив поворот до вивчення фізики плазми і термоядерних реакцій» [14].

Це відбувалося у той період, коли у світі акцент у сфері ядерних досліджень змістився з військових озброєнь на мирне виробництво електроенергії і термін «атомна енергетика» почав усе активніше входити у вжиток. 8 грудня 1953 р., виступаючи на сесії Генеральної Асамблеї ООН, президент США Дуайт Девід Ейзенхауер представив програму «Атом заради миру». Цей виступ вважається вихідною точкою розвитку цивільної ядерної енергетики, технологій мирного використання енергії атому. Основна ідея полягала у тому, щоб надати усім зацікавленим державам

можливість використовувати атомну енергію у мирних, а не військових цілях. Прозвучала й пропозиція стосовно заснування Органу з атомної енергії, яким стала створена у 1957 р. МАГАТЕ (Міжнародна агенція з атомної енергії у рамках ООН) [15].

У червні 1957 р. відбулася визначна подія – в Інституті фізики АН УСРР розпочалися роботи зі створення першого в Україні ядерного реактора. Групою фізиків, які працювали над цим завданням, керував один із видатних організаторів атомної науки і техніки Ігор Курчатов. Роботи увінчалася успіхом 12 лютого 1960 р., коли у Києві на базі Інституту фізики був введений в експлуатацію перший в Україні ядерний дослідницький реактор ВВР-М (водо-водяний реактор басейнового типу модифікований) потужністю 10 МВт. Це поклало початок розбудові вітчизняної атомної енергетики [16]. У центрі реактора була розташована активна зона – частина, де відбувалася ядерна реакція. У спеціальних паливних збірках там було розміщене ядерне паливо (уран-235). Також у реакторі було встановлено дві так звані нейтронні пастки – спеціальні водяні порожнини для досліджень [17].

У 60-х рр. ХХ ст. до проведення фахових досліджень з ядерної фізики долучилися вчені Ужгородського державного університету (нині – Ужгородського національного університету). З вересня 1966 р. тут почав функціонувати як самостійний підрозділ фізичний факультет. У 1969 р. кафедра будови речовини університету була перейменована на кафедру ядерної фізики. Її завідувачем став доцент Володимир Шкода-Ульянов (з 1968 р. – професор з науковим ступенем доктора фізико-математичних наук). З його ініціативи було побудовано спеціальний корпус кафедри ядерної фізики, а трохи пізніше – експериментальний корпус, де у 1963 р. було встановлено прискорювач електронів «Бетатрон Б-25» (із енергією до 25 МеВ), а в 1968 р. – «Мікротрон М-10» до 10 МеВ. [18]. Завдяки цьому проводилися експериментальні дослідження фундаментального характеру, пов'язані з визначенням інтегральних перерізів фотонейтронних реакцій [19]. Вченими Ужгородського університету було зроблено вагомий внесок у розвиток атомної фізики, дослідження взаємодій у плазмі ядерного походження, вивчення елементарних процесів, що супроводжують ядерну енергетику, а також у сфері радіаційної безпеки та екології стосовно оцінки радіаційних і техногенно-екологічних ризиків, пов'язаних із функціонуванням об'єктів атомної енергетики.

У другій половині 60 – х рр. ХХ ст. радянське керівництво поставило завдання перед вченими та інженерами щодо прискореного нарощування виробництва дешевої електроенергії для потреб економіки УРСР та економії дорогого органічного палива, яке збиралося експортувати. Ці завдання значною мірою пов'язували із розвитком атомної енергетики. А так як її основним об'єктом є атомна електростанція з використанням керованих реакцій у ядерних реакторах, то 29 вересня 1966 р. постановою Ради Міністрів СРСР було ухвалено рішення про будівництво першої атомної електростанції в Україні – Чорнобильської, яка мала забезпечити електроенергією Центральний енергетичний район, що включав 27 областей Української РСР та Ростовської області з населенням 53 млн осіб. Відповідно до наказу міністра енергетики і електрифікації СРСР № 297 від 11 грудня 1969 р. з 1 січня 1970 р. було організовано Дирекцію станції з підпорядкуванням її «Головатоменерго» [20].

Майбутнє будівництво атомної електростанції в Україні зумовило зростання потреб у розвитку досліджень в галузі атомної енергетики. З цією метою 26 березня 1970 р. на базі відділу ядерної фізики Інституту фізики АН Української РСР у Києві було створено Інститут ядерних досліджень АН УРСР (нині – Інститут ядерних досліджень НАН України (ІЯД)). Серед основних напрямків фундаментальних і прикладних досліджень цієї установи були визначені: ядерна фізика середніх та низьких енергій, перспективні проблеми атомної енергетики, фізика реакторів, радіаційна фізика твердого тіла, радіаційне матеріалознавство, фізика плазми та керований термоядерний синтез. Працівники установи ІЯД розробили унікальну методику вимірювання параметрів ядерної безпеки об'єктів ядерної енергетики та внесли вклад у теоретичні розробки фізики атомного ядра [10].

Чорнобильська АЕС будувалася упродовж 1970–1971 рр. за 4 км від с. Копачі Чорнобильського району, на правому березі ріки Прип'ять, за 15 км від м. Чорнобиля Київської області. Вона запрацювала 26 вересня 1977 р., коли о 20 год. 19 хв. був включений у мережу турбогенератор її першого енергоблока. На Чорнобильську станцію було поставлено новітній графіто-водний реактор РВПК-1000 (реактор великої потужності канальний). Це енергетичний ядерний реактор, який використовує як сповільнювач графіт, а як теплоносій – звичайну воду. Електрична потужність блоку – 1000 МВт. [21]. Зі встановленням у 1978, 1981 р. і 1983 рр. ще трьох енергоблоків потужність ЧАЕС досягла 4000 МВт. [22].

Початок роботи Чорнобильської АЕС, як першої атомної станції в Україні, ознаменував народження української практичної атомної енергетики, оскільки розпочалося використання керованої

ядерної реакції для виробництва електроенергії у промислових масштабах.

Висновки. Таким чином, атомна енергетика – це комплексне поняття. Вона є галуззю промисловості та енергетики, але разом з тим спирається на досягнення науки і техніки. Фундаментом для розвитку атомної енергетики в Україні, її науковою та технічною базою став розвиток ядерної фізики, численні дослідження й експерименти у галузі якої відкрили шлях до вивільнення ядерної енергії та можливості керувати ядерними процесами. Важливою подією на шляху до становлення української атомної енергетики був запуск першого ядерного реактора у Києві 1960 р. після усвідомлення його необхідності для контрольованого виробництва енергії.

Розуміння, що тільки у складі атомної електростанції ядерний реактор можна використовувати з метою генерації дешевої електроенергії для економіки сприяло будівництву в Україні першої атомної електростанції – Чорнобильської АЕС. Запуск її першого енергоблока 26 вересня 1977 р. став початком епохи практичної атомної енергетики в Україні, забезпечивши перетворення енергії атомних ядер на промисловий струм. Ці події, з одного боку, були певним технологічним проривом для української енергетики, але водночас заклали підґрунтя для масштабної техногенної катастрофи XX ст. через недосконаліть конструкції реактора РМБК-1000, низьку ефективність його захисту, суттєві порушення регламенту безпеки та ігнорування проєктних помилок. Проте завдяки аналізу та врахуванню уроків аварії на Чорнобильській АЕС сформувалася більш безпечна атомна енергетика XXI сторіччя, що заклала фундамент національної енергетичної незалежності України.

Список літератури:

1. Копішинська К. О., Широкова І. С. Сучасний стан та перспективи інноваційного розвитку атомної енергетики України. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2019. № 16. С. 350–359.
2. Борисенко В. І. Перспективні напрями розвитку атомної енергетики України. За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 8 лютого 2023 року. *Вісник НАН України*. 2023. No 4. С. 51–61. DOI: https://doi.org/10.15407/visn2023.04.051.
3. Іванова Г. Т. Аналіз розвитку атомної енергетики як соціотехнічної системи. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки.* 2024. Том 33. № 1. С. 121-131. DOI: https://doi.org/10.15421/272413.
4. Коньшин В., Квятковський Б. Майбутнє атомної енергетики України з позиції розвитку низьковуглецевої економіки. *Енергетика: економіка, технологія, екологія.* 2023. № 2 (2023). DOI: https://doi.org/10.20535/1813-5420.2.2023.279706.
5. Вишневський І. М. Атомна енергетика. *Енциклопедія сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]. НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. URL: https://esu.com.ua/article-44608. DOI: 10.5281/zenodo.19847906. (дата звернення: 12.08.2026).
6. Воєводін В. М. Атомна енергетика. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Атомна енергетика (дата звернення: 12.08.2026).
7. Гончар О. Атомна енергетика – одна з найбільш суперечливих: для чого потрібен ядерний реактор і як він функціонує. 17.07.2026. *Loafer: Life.* URL: https://loafer.net.ua/tsikave/atomna-energetika-odna-z-naibilsh-syperechlivih-dlia-chogo-potriben-iadernii-reaktor-i-iak-vin-fynkcionyye/ (дата звернення: 12.08.2026).
8. Апанович О. Україна в духовному світі Вернадського. *Українське життя в Севастополі.* URL: http://ukrlife.org/main/apan/apan.html (дата звернення: 12.08.2026).
9. Гірка І. Науковий подвиг українців, про який мало хто знає. *Дзеркало тижня.* 15 жовтня, 2022. URL: https://zn.ua/ukr/personalities/naukovij-podvih-ukrajintsiv-pro-jakij-malo-khto-znaje.html (дата звернення: 12.08.2026).
10. Коротка історія та основні досягнення**.** URL: https://kinr.kyiv.ua/kinr_history_ua.html (дата звернення: 12.08. 2026.).
11. До історії теоретичних досліджень в Інституті фізики України. 31 травня 2021. *Інститут фізики. Національна академія наук України.* URL: iop.kiev.ua/ua/vidomi-vcheni/ (дата звернення: 13.08.2026).
12. Вони прославили Україну. Вальтер Антон Карлович. 24 січня 1918. URL: https://sites.google.com/site/physicsinformatics/fizika/valterantonkarlovic (дата звернення: 19.08.2026).
13. Наукові обрії Каразінського: Ярослав Гречко про Харків як центр української ядерної освіти. 26 серпня 2024 року. *Каразінський університет.* URL: https://karazin.ua/news/naukovi-obrii-karazinskoho-iaroslav-hrechko-pro-nbsp-kharki/ (дата звернення: 13.08.2026).
14. Вишневський І., Ворона П. Дещо про секрети людської та атомної енергії. *Голос України.* 11 січня 2003 р. URL: https://www.golos.com.ua/article/247597 (дата звернення: 17.08. 2026).
15. До 60-річчя промови «Атом заради миру». 08.12.2013. URL: Uatom https://uatom.org/2013/12/08/do-60-richchya-promovi-atom-zaradi-miru.html (дата звернення: 18.08. 2026).

16. 1960 – запуск першого вітчизняного дослідницького ядерного реактора. Український інститут національної пам'яті. URL: https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lyutyy/12/1960-zapusk-pershogo-vitchyznyanogo-doslidnyckogo-yadernogo-reaktora (дата звернення: 17.08. 2026).

17. Яворська Т. Лікування онкології, 5 тисяч чайників і готовність до роботи ще й сьогодні: 66 років тому в Україні запрацював перший ядерний реактор. URL: https://espreso.tv/suspilstvo-likuvannya-onkologii-5-tisyach-chaynikiv-i-gotovnist-do-roboti-shche-y-sogodni-66-rokiv-tomu-v-ukraini-zapratsyuvav-pershiy-yaderniy-reaktor (дата звернення: 19.08. 2026).

18. Навчально-наукова мікротронна лабораторія Ужгородського національного університету. 22.11.2022. *80th anniversary. Ужгородський національний університет.* URL: https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/navchalno-naukova-mikrotronna-laboratoriya-uzhnu.htm (дата звернення: 12.08. 2026).

19. Фізичний факультет. Передісторія. *80th anniversary. Ужгородський національний університет.* URL: https://www.uzhnu.edu.ua/uk/cat/faculty-fphysics/history (дата звернення: 12.08. 2026).

20. ДСП Чорнобильська АЕС. Вибір майданчика. *ChNPP.* URL: https://chnpp.gov.ua/ua/?option=com_content&view=article&id=9&Itemid=16&lang=uk (дата звернення: 20.08. 2026).

21. 47 років тому запустили Чорнобильську АЕС. Згадуємо, як будували першу в Україні атомну електростанцію і її місто-супутник Прип'ять, яке стало привидом. Вісті Черкащини. URL: https://viche.ck.ua/region/47-rokiv-tomu-zapustyly-chornobylsku-aes-zgaduyemo-yak-buduvaly-pershu-v-ukrayini-atomnu-elektrostancziyu-i-yiyi-misto-suputnyk-pryp%CA%BCyat-yake-stalo-pryvydom/ (дата звернення: 20.08. 2026.).

22. Атомні електростанції. Чорнобильська АЕС в Україні. *KIEP.* URL: https://kiep.ua/eng-projects/cornobilska-aes-v-ukraini.html (дата звернення: 20.08. 2026).

Baranovska N.M. HISTORICAL MILESTONES AND SCIENTIFIC AND TECHNICAL BASIS OF THE NUCLEAR POWER FORMATION IN UKRAINE

The article examines the historical circumstances of emergence, formation and gradual Ukrainian nuclear power development, analyzes scientific developments and technical solutions that contributed to its formation, and considers the activities of research institutions, the fundamental and applied research of which were the basis for the creation and evolution of nuclear power in Ukraine.

It is determined that the foundation for the development of nuclear power in Ukraine, its scientific and technical basis was the development of nuclear physics, the origin of which dates back to the late 1920s and 1930s. XX century. It is found that the beginnings of research in the field of nuclear physics are associated with the activities of scientists at the Ukrainian Institute of Physics and Technology in Kharkiv (UPTI), who conducted the first successful experiment on the artificial fission of a lithium nucleus, opening the way to release nuclear energy and the possibility of controlling nuclear processes. It is emphasized that in 1940 , after a group of UPTI scientists under the leadership of experimental physicist O.I. Leipunskyi achieved success in establishing the conditions for the chain reaction of uranium nuclear fission and estimated the energy released, it was realized that a nuclear reactor was necessary for controlled energy production. Subsequently, a special department of the Institute of Physics of AS UkrSSR, established in 1944, began fundamental research on the problems of the atomic energy practical use.

The author emphasizes that a significant event in the process of the formation of Ukrainian nuclear energy was the creation in 1960 at the Institute of Physics of AS UkrSSR of the first nuclear research reactor in Ukraine, the VVR-M, with a capacity of 10 MW, with an active zone in the center, where the nuclear reaction took place, and special fuel assemblies with nuclear fuel (uranium-235) placed there. Gradually, it became clear that nuclear reactor could operate either as an independent research facility or as part of a nuclear power plant (NPP) for the purpose of generating electricity on an industrial scale.

It is emphasized that the construction of the first NPP in Ukraine, as the main object of nuclear energy, was initiated by the Soviet leadership due to the need to accelerate the increase in the production of cheap electricity for the economy of the USSR and save of expensive organic fuel for export purposes.

It is concluded that the launch of the first power unit of the Chernobyl NPP on September 26, 1977 marked the beginning of the era of practical nuclear power in Ukraine, which ensured the conversion of nuclear energy into industrial electricity. These events, on the one hand, were a certain technological breakthrough for the Ukrainian energy industry, but at the same time laid the foundation for the global technogenic catastrophe of 1986, a detailed analysis of the causes and consequences of which contributed to the formation of safer modern nuclear power.

Keywords: *Ukraine, nuclear power, historical milestones of formation, nuclear physics, nuclear reactor, nuclear power plant, industrial current.*

Дата першого надходження статті до видання: 21.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

УДК 001.89:631.3(477)(092)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.14

Будник С.М.
https://orcid.org/0009-0006-7515-1454
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ДОРОБОК ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА УАСГН В. Б. БАБУКА (1910–1978), ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО В ГАЛУЗІ МЕХАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

Наукова спадщина українських учених-технологів радянської доби залишається малодослідженою ділянкою аграрної біографістики. Статтю присвячено реконструкції наукового доробку члена-кореспондента УАСГН і ВАСГНІЛ, кандидата технічних наук Володимира Борисовича Бабука (1910–1978), який упродовж сімнадцяти років очолював Український науково-дослідний інститут механізації та електрифікації сільського господарства. На основі архівних матеріалів ЦДАВО України та прижиттєвих публікацій ученого встановлено три ключові напрями його дослідницької роботи. Перший напрям, що охоплює другу половину 1940-х рр., стосується вивчення зношування і відновлення деталей тракторів: у лабораторії ремонту машин інституту розроблено робочі креслення пристроїв для ремонту базисних деталей тракторів СХТЗ-15/30 та «Універсал-2», досліджено поверхневе гартування частково зношених колінчастих валів під час нагріву шийок ацетиленово-кисневим полум'ям, вивчено питання зношування деталей із модифікованих чавунів. Ці роботи були прямою технологічною відповіддю на потребу повоєнного відновлення машинно-тракторного парку. Другий і найвагоміший за практичними наслідками напрям пов'язаний із розробленням типової технології ремонту тракторів ДТ-54, «Універсал-1» та «Універсал-2» вузловим методом: комплект технологічних карт охоплював 160 деталей інтенсивного зношування, а наказом Міністерства сільського господарства СРСР № 384 від 24 березня 1951 р. цю технологію запроваджено як обов'язкову в майстернях МТС. У 1955 р. аналогічну роботу виконано для трактора ХТЗ-7. Значення цього доробку посилила реформа МТС 1958 р., яка передала обслуговування техніки колгоспам і зробила детально задокументовану методику ремонту потрібною для значно ширшого кола виконавців. Третій напрям, комплексна механізація вирощування кукурудзи, розгортався синхронно з кукурудзяною кампанією М. С. Хрущова, що формувала масовий інституційний запит на технічні рішення для всього виробничого циклу культури. Обґрунтовано висновок, що доробок ученого становив реальні технологічні відповіді на конкретні виклики радянського аграрного розвитку і залишив вимірний слід у практиці вітчизняного сільськогосподарського машинобудування та ремонтної справи.

Ключові слова: *В. Б. Бабук, УНДІМЕСГ, комплексна механізація сільського господарства, вузловий метод ремонту тракторів, машинно-тракторні станції, типова технологія ремонту тракторів, реформа МТС 1958 р., кукурудзяна кампанія М. С. Хрущова, історія механізації сільського господарства УРСР.*

Постановка проблеми. Вивчення наукової спадщини вчених, що стояли біля витоків вітчизняної аграрної техніки, є одним із пріоритетів сучасної науково-біографічної та інституційної історіографії. Особливу цінність таких досліджень становить можливість через вивчення конкретних біографій вчених реконструювати механізми взаємодії між державними пріоритетами і напрямками наукових галузевих розробок. Ці механізми особливо характерні в умовах радянської планової науки, де вибір теми наукового дослідження перебував у прямій залежності не тільки від актуальних господарських потреб, а й від адміністративних рішень правлячої партійної еліти. Реконструкція таких взаємовідносин скрізь призму вивчення біографії конкретної особистості дає змогу перевірити науковий доробок ученого в контексті самостійних наукових і технологічних напрацювань, або реакції на політичні кампанії та командно-адміністративні директиви.

© Будник С.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Серед постатей, які досі не отримали окремої біографічної уваги, є член-кореспондент УАСГН і ВАСГНІЛ, кандидат технічних наук Володимир Борисович Бабук (1910–1978), який протягом сімнадцяти років очолював Український науково-дослідний інститут механізації та електрифікації сільського господарства (далі – УНДІМЕСГ).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певні відомості про діяльність В. Б. Бабука містяться в довідкових публікаціях А. І. Чекалова, а саме у біографічній статті, розміщеній на сайті «Енциклопедії сучасної України» [25], та в аналогічній довідці на сайті Національного наукового центру «Інститут механіки та автоматики агропромислового виробництва» Національної академії аграрних наук України (далі – ННЦ ІМА АПВ), а також на сторінках збірника «Вчені у галузях механізації, електрифікації та меліорації» [24, с. 9–12]. В історико-бібліографічній праці В. А. Вергунова і Н. Б. Щебетюк «Історія Української академії сільськогосподарських наук (1956–1962 рр.)» висвітлено діяльність В. Б. Бабука у складі УАСГН та подано його біографічну довідку [9, с. 67, 96, 166, 243–244]. Окремі аспекти наукової діяльності вченого відображені у праці С. В. Вечурко, присвяченій загальноінституційній динаміці УНДІМ у 1940–1960-х рр. [10, с. 202–206].

Ширший контекст, у якому розгорталася наукова робота вченого, реконструйовано у студіях, присвячених реорганізації машинно-тракторних станцій та кукурудзяній кампанії ініційованих М. С. Хрущовим. А. О. Кириленко проаналізував перебіг кукурудзяної епопеї у період «хрущовської відлиги» на Півдні України [13, с. 82–85] та реорганізацію МТС 1950-х рр. і зміни, спричинені в цей період у Південному регіоні УРСР [14, с. 154–157], а також. О. Ф. Нікілєв розглянув результати трансформацій у сфері машинно-тракторного обслуговування колгоспного виробництва кінця 1950-х – початку 1960-х рр. [16, с. 218–220]. Проблематику комплексної механізації як умови зміцнення матеріально-технічної бази села дослідила О. В. Лісовська [15, с. 307–309].

Наявні праці або обмежуються стислою біографічною довідкою, або розглядають інституційні чи регіональні аспекти, за яких персональний внесок конкретних учених-механізаторів залишається поза розглядом. Невирішеною частиною загальної проблеми є відсутність цілісної реконструкції наукового доробку В. Б. Бабука на основі верифікованих першоджерел і встановлення зв'язку між тематикою його праць та господарською політикою відповідної доби. Заповнення цієї лакуни становить дослідницьке завдання пропонованої статті.

Постановка завдання. Метою статті є реконструкція наукового доробку В. Б. Бабука та з'ясування характеру його детермінованості суспільно-економічними умовами. Для досягнення мети поставлено такі завдання: реконструювати напрями науково-дослідницької роботи вченого на основі верифікованих джерел; з'ясувати кореляцію між тематикою його праць і ключовими подіями аграрної та технічної політики радянської України середини XX ст.; оцінити практичне значення здобутих результатів для галузі.

Джерельну базу статті становлять архівні матеріали УНДІМЕСГ, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), передусім фонд 25 «Український науково-дослідний інститут механізації та електрифікації сільського господарства», описи 1–3. Окрему групу джерел становлять прижиттєві публікації В. Б. Бабука та підготовлені за його науковою редакцією видання: «Годинний графік на тракторних роботах» (1951) [1], «Вузловий метод ремонту тракторів», написаний у співавторстві з П. Л. Максимчуком (1952) [6], монографія О. Г. Калашникова «Ремонт двигателя трактора ХТЗ-7» за редакцією В. Б. Бабука (1957) [12], «Опыт комплексной механизации возделывания кукурузы» (рос.: «Досвід комплексної механізації обробітку кукурудзи») у співавторстві з Н. М. Весною (1959) [3] та колективна праця «Комплексна механізація виробництва кукурудзи» за його редакцією (1962) [11]. Для контекстуального аналізу залучено монографію В. А. Вергунова про організаційний розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні [8].

Методологічну основу дослідження становить комплекс загальноісторичних та спеціальних методів. Біографічний метод уможливив реконструкцію наукового доробку В. Б. Бабука на основі верифікованих першоджерел. Хронологічний метод забезпечив послідовне простеження дослідницьких фаз ученого у взаємозв'язку з ключовими подіями аграрної та технічної політики УРСР. Системний підхід виявив внутрішню цілісність трьох напрямів його наукового доробку. Метод контекстуального аналізу застосовано для встановлення кореляцій між конкретними науковими розробками та суспільно-економічними трансформаціями відповідної доби.

Виклад основного матеріалу. Щоб правильно оцінити науковий внесок В. Б. Бабука, необхідно врахувати інституційну рамку його наукової та

Рис. 1. Бабук Володимир Борисович (1910–1978)

Джерело: фотодокумент ННЦ «Інститут механіки та автоматики агропромислового виробництва» НААН України

організаційної діяльності. Він очолив Український науково-дослідний інститут механізації сільського господарства (далі – УНДІМ) згідно з наказом № 23-06 по Народному комісаріату землеробства УРСР від 23 червня 1943 р. [23, арк. 74–77]. Сам інститут був створений відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 3 квітня 1930 р. та наказів Народного комісаріяту земельних справ УСРР (далі – НКЗС УСРР) № 192/2880 від 18 червня і № 222/2910 від 12 липня того ж року у складі НКЗС УСРР як одна з перших в Україні спеціалізованих установ такого профілю [22, арк. 34, 39]. Його завданням були науково-технологічне забезпечення механізації колгоспного виробництва, розробка, випробування й упровадження сільськогосподарських машин, підвищення ефективності машинно-тракторного парку (далі – МТП). У вересні 1941 р. через нацистську інтервенцію та окупацію територій інститут евакуювали спочатку до м. Саратова, потім до сел. Стройгаз Дергачевського району Саратовської обл. Після звільнення України УНДІМ було реевакуйовано до м. Києва за постановою РНК УРСР № 354 від 14 квітня 1944 р.

В. Б. Бабук під час свого навчання ретельно набував науково-інженерних навичок. Після завершення навчання в технічній профшколі у м. Пирятин Полтавської обл. у 1926 р. він вступив до Київського політехнічного інституту (далі – КПІ), де у 1927–1931 рр. здобував фах інженера-механіка. У цей період КПІ перебував у складних умовах масштабної перебудови системи вищої технічної освіти, спричиненої політикою «культурної революції» та індустріалізації. Студентські роки В. Б. Бабука припали на добу інтенсивної індустріалізації, коли техніка й машинобудування стали символами модернізації суспільства, а професія інженера асоціювалася з утвердженням нової науково-технічної культури та активною участю у створенні промислового потенціалу країни.

Після закінчення КПІ у 1931 р. В. Б. Бабук працював інженером в Українському науково-дослідному авіадизельному інституті (далі – УНІАДІ) в Харкові, одному з провідних науково-промислових центрів України того часу. Важливий вплив на його професійне становлення мав творчий колектив, очолюваний директором УНІАДІ професором Я. М. Майєром, який займався питаннями розробки, серійного виробництва і застосування швидкісного дизельного двигуна, демпфування крутильних коливань колінчастих валів та створення паливної апаратури.

У 1933 р. В. Б. Бабук був направлений працювати в сільськогосподарську галузь, де обіймав посади технічного керівника, а згодом директора Ізюмської машинно-тракторної майстерні. У 1941–1942 рр. він очолював Старобільський автотрактороремонтний завод, а у 1942–1943 рр. керував Александрівською МТС в Оренбурзькій області. У роки Другої світової війни забезпечував ремонт і технічну готовність сільськогосподарської техніки в умовах евакуації, дефіциту ресурсів і кадрів, упроваджуючи інженерні рішення, які згодом стали основою його наукових розробок.

Один з перших задокументованих напрямів наукової діяльності В. Б. Бабука, дослідження зносу та реставрації деталей тракторів, безпосередньо відповідав на виклики повоєнної відбудови. Масштаби руйнування МТП на окупованих територіях України були колосальними: переважну більшість тракторів і машин, що перебували у розпорядженні МТС та колгоспів, було знищено або вивезено. У лабораторії ремонту машин УНДІМ у 1948 р. під керівництвом В. Б. Бабука були розроблені робочі креслення пристроїв для ремонту базисних деталей тракторів СХТЗ-15/30 та «Універсал-2», досліджені поверхневе гартування частково

зношених колінчастих валів під час нагріву шийок ацетиленово-кисневим полум'ям, а також питання зношування деталей із модифікованих чавунів [20, арк. 1–69]. Тематика цієї роботи формувала єдину науково-технологічну відповідь на потребу часу: як продовжити ресурс агрегатів, що вже вичерпали нормативний термін служби, не очікуючи на постачання нових запчастин.

Метод поверхневого гартування колінчастих валів в ацетиленово-кисневому полум'ї мав виразну практичну перевагу, оскільки міг виконуватися безпосередньо в майстернях МТС. Дослідження зносостійкості деталей із модифікованих чавунів, своєю чергою, підпорядковувалося завданню раціонального вибракування і відновлення: необхідно було встановити граничні допуски, за яких деталь ще придатна до відновлення, а не підлягає заміні.

У 1951 р. В. Б. Бабук опублікував працю «Годинний графік на тракторних роботах», присвячену впровадженню в машинно-тракторних станціях України методу погодинного планування тракторних робіт. Ця організаційна новація була ініційована машиністом Березнянської МТС Чернігівської області, лауреатом Сталінської премії М. Н. Бредюком, який ще 1949 р. вперше застосував такий графік під час обмолоту в колгоспі «Праця» [1, с. 3]. Публікація засвідчувала, що дослідницькі інтереси В. Б. Бабука на початку 1950-х рр. не обмежувалися суто ремонтною тематикою, а поширювалися й на суміжну проблематику наукової організації праці механізаторів і підвищення продуктивності використання МТП, що згодом органічно доповнило його внесок у розробку і стандартизацію ремонтного циклу.

Праця В. Б. Бабука документувала конкретні результати впровадження годинного графіка, які пояснюють, чому цей метод набув такого поширення. Найпоказовіші дані стосуються Зіньківської МТС Полтавської області, де після запровадження графіка в усіх тракторних, комбайнових і молотильних агрегатах 1950 р. порівняно з 1949 р. закриття вологи скоротилося з 2,5 до 1,5 дня, сівба ранніх зернових з 5 до 3 днів, сівба цукрових буряків з 6 до 4 днів, оранка чистих парів з 22 до 13 днів; середньозмінний виробіток на 15-сильний трактор зріс із 5,8 до 9,6 га, а врожайність озимої пшениці з 12,4 до 20,3 ц/га [1, с. 12]. В аналогічний спосіб механізатори Новобасанського району Чернігівської області, застосувавши графік, засіяли озимину в колгоспі ім. Литвинова за один день замість запланованих п'яти [1, с. 11]. На другий рік застосування методу передові механізатори перейшли до вищої форми його використання, так званих стахановських маршрутів, що передбачали комплексне, узгоджене з точністю до хвилини виконання робіт усіма тракторними агрегатами бригади; ініціатором цієї новації В. Б. Бабук називає бригадира Котівської МТС Чернігівської області Іллю Півня [1, с. 12].

Другий і найвагоміший за практичними наслідками напрям пов'язаний зі стандартизацією повного ремонтного циклу МТП. Відповідно до розпорядження Міністерства сільського господарства СРСР від 15 квітня 1949 р. № 270 та Міністерства сільського господарства УРСР від 20 грудня 1950 р. № 272-10б на УНДІМ було покладено відповідальність за розробку типової технології ремонту тракторів ДТ-54, «Універсал-1» та «Універсал-2» у майстернях МТС вузловим методом [10, с. 203]. В. Б. Бабук увійшов до авторського колективу разом із кандидатами технічних наук О. Калашниковим, Ф. Максимчуком, Г. Самсоненком, В. Зазимком, Б. Вовченком та іншими [17, арк. 1–423; 21, арк. 1–21]. Розроблена технологія охоплювала ремонт 160 головних деталей інтенсивного зношування і складалася з технологічних карт на вибракування деталей. Паралельно з підготовкою типової технології цей самий колектив опублікував у журналі «Техсоветы МТС» (рос.: «Техпоради МТС») практичну методику ремонту й складання кривошипно-шатунного механізму двигуна трактора ДТ-54, найбільш навантаженого й технологічно складного вузла.

Сутність вузлового методу, викладена в самій брошурі, варта окремого пояснення, оскільки саме вона визначала його переваги над альтернативними формами організації ремонту. У практиці МТС на початок 1950-х рр. співіснували три методи: бригадний, за якого всі операції виконувала одна тракторна бригада, закріплена за «своїми» машинами; бригадно-вузловий, проміжний, за якого лише ремонт основних вузлів двигуна доручали постійним спеціалізованим працівникам, тоді як розбирання, монтаж і ремонт решти вузлів і далі виконувала тракторна бригада; і власне вузловий, за якого спеціально виділені працівники постійно, протягом усього ремонтного сезону й незалежно від закріплення трактора за бригадою, виконували розбирання, ремонт усіх вузлів і складання машин [6, с. 6–8]. Автори прямо вказували, що вузловий метод дає змогу широко контролювати виконання завдань за годинним графіком. Отже, нормативна розробка 1952 р. безпосередньо спиралася на організаційний інструментарій, випробуваний і рекомендований до впровадження В. Б. Бабуком роком раніше [6, с. 8].

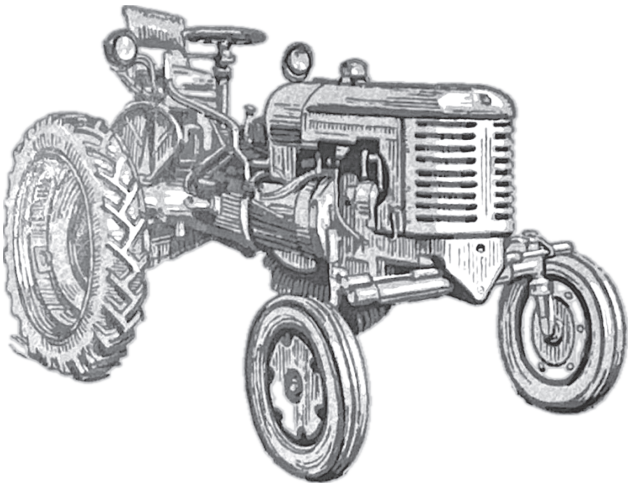

Рис. 2. Трактор ХТЗ-7

Джерело: Калашников А. Г. Ремонт двигателя трактора ХТЗ-7. Київ, 1957

Наукова вага цього доробку підтверджується нормативним статусом: наказом Міністерства сільського господарства СРСР № 384 від 24 березня 1951 р. типову технологію введено як обов'язкову в усіх майстернях МТС [18, арк. 1–166]. Ідеться про перетворення результатів науково-прикладної роботи УНДІМ на загальнодержавний регуляторний документ. Це стало можливим саме завдяки тому, що технологічні карти, розроблені авторським колективом, були достатньо деталізованими й практично верифікованими, тобто придатними для застосування у будь-якій майстерні, незалежно від кваліфікації місцевого персоналу. У 1952 р. публікації про ефективність нової технології з'явилися в центральних аграрних виданнях, зокрема в газеті «Радянська Україна» та журналі «Механізація сільського господарства» [10, с. 204], що свідчить про визнання результатів на загальносоюзному рівні. Показовим є те, що вже в осінньозимовий ремонтний сезон 1951–1952 рр., тобто ще до виходу друком спільного з П. Л. Максимчуком видання, типову технологію вузлового методу тією чи іншою мірою освоїли 800 МТС України, а як зразковий, детально описаний об'єкт впровадження у самому виданні фігурує майстерня Катеринопільської МТС Київської області [6, с. 3].

Результативність нового методу підтверджують наведені у виданні порівняльні показники роботи самої Катеринопільської МТС. За бригадного й бригадно-вузлового методів у майстерні одночасно перебувало до 20 тракторів, до ремонту залучалися понад 50 трактористів, бригадирів і їхніх помічників, а ремонт затягувався до березня; після переходу на вузловий метод у майстерні одночасно перебувало лише 7 тракторів, у ремонті було зайнято 30–32 робітники, а весь ремонт завершувався вже в січні [6, с. 69]. Готуючись до осінньозимового сезону 1951–1952 рр., Катеринопільська МТС стала ініціатором соціалістичного змагання машинно-тракторних станцій Київської області, взявши зобов'язання завершити ремонт до 20 січня; це зобов'язання було виконано, а роботу станції відзначено в доповіді Міністра сільського господарства УРСР на республіканській нараді директорів МТС 1951 і 1952 рр. [6, с. 73]. Високоякісний ремонт позначився і на виробничих показниках: 1951 року станція виконала річний план тракторних робіт на 121 %, посіявши ранні ярі культури за 5 днів, а цукрові буряки за 4, і посіла одне з перших місць серед МТС області за результатами збирання врожаю комбайнами [6, с. 73–74]. Подібний досвід впровадження вузлового методу автори фіксували також у Бобринецькій та Оріхівській МТС [6, с. 69].

Розвиваючи цей напрям, В. Б. Бабук разом з колегами у 1955 р. провадив дослідження й упровадження типової технології ремонту тракторів ХТЗ-7 [19, арк. 1–77].

Цей трактор представляв новіший технологічний тип з іншими конструктивними рішеннями у трансмісії та ходовій частині, що вимагало самостійного опрацювання номенклатури вузлів і технологічних нормативів.

Результатом цієї праці стало видання підготовленої під науковою редакцією В. Б. Бабука монографії кандидата технічних наук О. Г. Калашникова, присвяченої ремонту чотиритактних двоциліндрових карбюраторних двигунів ХТЗ-Б7, що застосовувалися на тракторах ХТЗ-7 випуску 1950–1955 рр. і широко використовувалися зокрема при вирощуванні кукурудзи, буряків і соняшнику; нормативи ремонту було узгоджено з профільними галузевими інститутами [12, с. 3]. На титульному аркуші цього видання В. Б. Бабук зазначений уже як член-кореспондент ВАСГНІЛ, що доповнює наявні відомості про його академічний статус.

Важливість цього напряму найкраще видно у ретроспекції, через призму реформи МТС 1958 р. Після вересневого 1953 р. Пленуму ЦК КПРС науково-дослідна робота УНДІМЕСГ скеровувалася на комплексну механізацію і підвищення ефективності МТП [10, с. 203]. Проте вже у червні 1958 р. партійно-державне керівництво ухвалило рішення про розформування МТС. Техніка продавалася колгоспам, а на базі майстерень МТС створювалися ремонтно-технічні станції. Як зазначила О. В. Лісовська, у 1963 р. добре обладнані майстерні мала лише понад тисяча колгоспів із тих,

що потребували ремонту, а 6705 господарств були забезпечені лише на 6–7 % від необхідного обсягу ремонтних потужностей [15, с. 308]. У цих умовах типова технологія, розроблена за участю В. Б. Бабука ще в першій половині 1950-х рр., набувала нової стратегічної актуальності: зі спеціалізованого документа для кваліфікованих механіків МТС вона перетворювалася на потенційний регламент для значно ширшого кола менш кваліфікованих і досвідчених виконавців ремонтних робіт. Таким чином, наукова розробка, написана до реформи, випереджала адміністративне рішення в технологічному вимірі й забезпечувала для нього готовий методичний інструментарій.

Третій напрям наукової діяльності В. Б. Бабука, дослідження з комплексної механізації вирощування кукурудзи, є найбільш виразним прикладом прямої залежності дослідницького порядку денного від конкретного політичного рішення. Кукурудзяна кампанія, розгорнута за ініціативи М. С. Хрущова після відвідин США у 1953–1954 рр., стала одним із визначальних явищ радянської аграрної політики другої половини 1950-х і початку 1960-х рр. Її мета полягала у намаганнях наздогнати та перегнати Америку у виробництві м'яса, молока й масла через масоване впровадження кукурудзи як кормової культури [15, с. 307]. Попит на науково обґрунтовані рішення з механізації всіх ланок кукурудзівництва зростав відповідно до темпів розширення посівних площ. У своїй праці О. В. Лісовська зафіксувала, що вже 1960 р. в Україні за методом механізатора, двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Гіталова, діяло 12 тисяч ланок комплексної механізації вирощування кукурудзи, а наступного року близько 40 тисяч [15, с. 309].

Безпосередню участь В. Б. Бабука в узагальненні цього досвіду засвідчує підготовлена ним у співавторстві з Н. М. Весною праця «Опыт комплексной механизации возделывания кукурузы» (рос.: «Досвід комплексної механізації обробітку кукурудзи») (1959). Згідно з нею, трудівники колгоспів і радгоспів України зобов'язалися 1959 р. довести площу посівів кукурудзи в республіці до 7 млн га і одержувати з кожного гектара по 30–40 ц зерна або по 300–700 ц силосної маси [3, с. 3]. У цьому виданні також задокументовано первинне джерело ініціативи, на яку спирався подальший розвиток комплексної механізації: навесні 1958 р. тракторна бригада колгоспу ім. XX з'їзду КПРС Ново-Українського району Кіровоградської області під керівництвом двічі Героя Соціалістичної Праці, депутата Верховної Ради СРСР О. В. Гіталова виступила ініціатором створення комплексно механізованих ланок з вирощування просапних культур із найменшими затратами ручної праці [3, с. 3].

Видання 1959 р. дає змогу простежити механізм поширення досвіду бригади О. В. Гіталова: через республіканську пресу трактористи звернулися до всіх механізаторів України із закликом позмагатися за високий врожай кукурудзи, узявши зобов'язання вирощувати 500 га кукурудзи без застосування ручної праці. На цей заклик відгукнулися десятки тисяч механізаторів, і вже 1958 р. в Україні було створено понад 12 тисяч комплексно механізованих ланок, які обробляли кукурудзу на площі понад 1,5 млн га [3, с. 4]. Сама бригада О. В. Гіталова 1958 р. для вирощування 952 га кукурудзи створила шість механізованих ланок, закріпивши за кожною окремий просапний трактор МТЗ-2 або КДП-35 і додатково ділянки соняшнику та цукрових буряків [3, с. 5].

Науковий інтерес ученого до цієї проблематики не вичерпався. За його редакцією, як члена-кореспондента УАСГН і ВАСГНІЛ, 1962 р. вийшла узагальнювальна колективна праця «Комплексна механізація виробництва кукурудзи», підготовлена авторським колективом у складі С. Ю. Данилевича, М. К. Діденка, В. І. Ковальчука, Ф. А. Кудлая та А. Л. Гриня. Вона фіксує подальше розгортання кампанії: у контексті рішень березневого 1962 р. Пленуму ЦК КПРС про рішучий перехід до просапної системи землеробства площа посівів кукурудзи в Україні 1962 р. досягла близько 10 млн га [11, с. 3].

Показово, що дослідницький інтерес В. Б. Бабука до кукурудзяної тематики виходив за межі суто українського досвіду й прямо перегукувався з риторикою наздоганяння США. Серед його публікацій цього періоду монографія «Тракторы и сельскохозяйственные машины Англии, США и Канады» [2] (рос.: «Трактори і сільськогосподарські машини Англії, США і Канади») (1959), а також статті «Шляхи зниження затрат праці при вирощуванні кукурудзи» (1956), «Про комплексну механізацію збирання кукурудзи» (1956) і «Наукові основи механізації збирання кукурудзи» (1959) [11, с. 199]. Ці публікації засвідчують, що В. Б. Бабук паралельно з організаційно-узагальнювальними виданнями провадив і вузькоспеціалізовані інженерні дослідження, зокрема разом із М. В. Тудель удосконалював початковідокремлювальний апарат і зерновловлювач кукурудзозбирального комбайна КУ-2А [11, с. 199].

Дослідницька робота вченого у сфері нормування ремонтних операцій та механізації просапних культур тривала й у наступне десятиліття. Досвід

комбайнового збирання кукурудзи на зерно узагальнено у праці, підготовленій спільно з В. І. Ковальчуком (1963) [5], а нормативно-технологічний напрям продовжено в альбомах технологічних карт на розбирання, складання та регулювання механізмів тракторів ДТ-14 і ДТ-20 (1964) [4] та ходової частини трактора ДТ-75 (1967) [7]. Ці видання показують, що напрацьована на початку 1950-х рр. форма подання ремонтної технології у вигляді комплекту технологічних карт залишалася робочим інструментом і для нового покоління машин.

Слід зазначити, що провал кукурудзяної кампанії як господарського проєкту, зумовлений насамперед вирощуванням культури в агрокліматичних умовах, для неї непридатних, не знецінював технологічного змісту відповідних наукових досліджень В. Б. Бабука. Розробки у сфері механізації сівби, міжрядного обробітку та збирання врожаю зберігали самостійне методичне значення й залишалися придатними для застосування в тих зонах, де кукурудза культивувалася обґрунтовано. Крім того, значна частина цих рішень була придатна до адаптації для інших просапних культур.

Три розглянуті напрями утворюють послідовну й внутрішньо цілісну дослідницьку траєкторію: від відновлення ресурсу деталей до стандартизації повного ремонтного циклу та підвищення ефективності використання техніки у виробничому процесі. Ця логіка свідчить про системне мислення В. Б. Бабука, а не про ситуативне реагування на адміністративні директиви. Характерною рисою доробку вченого є колективний характер усіх зафіксованих робіт, що було нормою радянської галузевої науки, де індивідуальне авторство поступалося лабораторній та інституційній атрибуції. Проте факт постійної присутності В. Б. Бабука в авторських колективах ключових науково-технічних документів переконливо свідчить про його реальний науковий авторитет і провідну роль.

Висновки. Наукова та творча спадщина В. Б. Бабука є переконливим прикладом того, як досягнення наукової діяльності радянського вченого-технолога поєднували реальний дослідницький зміст із чіткою соціально-економічною детермінованістю. Три ключові напрями його науково-дослідницької діяльності, а саме дослідження зносостійкості деталей і методів їх реставрації наприкінці 1940-х рр., розробка й упровадження типової технології ремонту МТП вузловим методом у 1951–1955 рр. та комплексна механізація вирощування кукурудзи наприкінці 1950-х і в 1960-х рр., хронологічно і функціонально корелюють з трьома суспільно-економічними викликами: повоєнною відбудовою аграрного виробництва, реформою МТС 1958 р. та кукурудзяною кампанією М. С. Хрущова.

Особливо показовим є взаємозв'язок між стандартизованою технологією ремонту, сформованою В. Б. Бабуком та його колегами в першій половині 1950-х рр., і реформою МТС 1958 р.: науковий продукт передував адміністративному рішенню і забезпечив для нього готову методичну базу в умовах, коли ремонт техніки перейшов до недостатньо оснащених колгоспних майстерень. Це свідчить про здатність наукової діяльності особисто В. Б. Бабука та очолюваного ним інституту формувати методичний доробок, що випереджав час і відповідав практичним потребам виробництва.

Введення постаті В. Б. Бабука до вітчизняного науково-біографічного дискурсу важливе як для відновлення об'єктивної оцінки конкретних дослідників, так і для глибшого розуміння функціонування галузевої науки в Україні у 1940–1970-х рр. Результати дослідження дають підстави розглядати В. Б. Бабука як талановитого організатора галузевої науки та одного з провідних фахівців у сфері механізації ремонту і експлуатації сільськогосподарської техніки, чий науковий доробок істотно вплинув на розвиток вітчизняної інженерної думки середини XX ст.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з систематичним опрацюванням матеріалів фонду 25 ЦДАВО України та пошуком і аналізом опублікованих праць ученого у фондах спеціалізованих бібліотек. Перспективним також є порівняльний інституційний аналіз діяльності УНДІМЕСГ у контексті споріднених галузевих науково-дослідних установ. Такий аналіз дав би змогу з'ясувати, якою мірою напрями досліджень В. Б. Бабука та очолюваного ним інституту були типовими для галузевої науки того часу, а якою відображали специфічно українську інституційну традицію.

Список літератури:

1. Бабук В. Б. Годинний графік на тракторних роботах. Київ : Держсільгоспвидав УРСР, 1951. 96 с.
2. Бабук В. Б. Тракторы и сельскохозяйственные машины Англии, США и Канады. Київ : Держсільгоспвидав УРСР, 1959. 326 с.
3. Бабук В. Б., Весна Н. М. Опыт комплексной механизации возделывания кукурузы. Київ : Держсільгоспвидав УРСР, 1959. 20 с.

4. Бабук В. Б., Зозуля А. И. та ін. Альбом технологических карт на разборку, сборку и регулировку механизмов тракторов ДТ-14 и ДТ-20 (ДТ-14, ДТ-14А, ДТ-14Б, ДТ-20). Москва : Всесоюз. объед. «Союзсельхозтехника», 1964. 295 с.

5. Бабук В. Б., Ковальчук В. І. Досвід комбайнового збирання кукурудзи на зерно. Київ : Держсільгоспвидав УРСР, 1963. 47 с.

6. Бабук В. Б., Максимчук П. Л. Вузловий метод ремонту тракторів. Київ : Держсільгоспвидав УРСР, 1952. 92 с.

7. Бабук В. Б., Самсоненко Г. С. та ін. Альбом технологических карт на разборку, сборку и регулировку механизмов шасси трактора ДТ-75. Москва : Всесоюз. объед. «Союзсельхозтехника», 1967. 307 с.

8. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект. Київ : Аграрна наука, 2012. 416 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 68).

9. Вергунов В. А., Щебетюк Н. Б. Історія Української академії сільськогосподарських наук (1956–1962 рр.) / за заг. ред. В. А. Вергунова. Київ : Аграрна наука, 2008. 304 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 26).

10. Вечурко С. В. Розвиток експериментальних досліджень з ремонту та обслуговування сільськогосподарської техніки при Українському науково-дослідному інституті механізації в 40–60-х рр. XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.* Серія : Історія. 2014. № 2, т. 3. С. 202–206.

11. Данилевич С. Ю., Діденко М. К., Ковальчук В. І., Кудлай Ф. А., Гринь А. Л. Комплексна механізація виробництва кукурудзи / за ред. В. Б. Бабука. Київ : Вид-во Укр. акад. с.-г. наук, 1962. 196 с.

12. Калашников А. Г. Ремонт двигателя трактора ХТЗ-7 / під ред. чл.-кор. ВАСГНІЛ В. Б. Бабука. Київ : Держсільгоспвидав УРСР, 1957. 66 с.

13. Кириленко А. О. Кукурудзяна епопея на Півдні України в період хрущовських реформ. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія : Історичні науки. 2014. Вип. 3.37 (105). С. 82–85.

14. Кириленко А. О. Реорганізація МТС в період хрущовської «відлиги» та зміни в Південному регіоні УРСР. *Наукові записки Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія : Історичні науки. Миколаїв, 2013. Вип. 251. С. 154–157.

15. Лісовська О. В. Комплексна механізація та автоматизація сільського господарства як одна з основних умов зміцнення матеріально-технічної бази села (1960-ті роки). Український селянин. 2008. Вип. 11. С. 307–309.

16. Нікілєв О. Ф. Результати трансформацій у сфері машинно-тракторного обслуговування колгоспного виробництва кінця 1950-х – початку 1960-х рр. *Український селянин*. 2014. № 14. С. 218–220.

17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 25. Оп. 2. Спр. 429. Науковий звіт за темою «Технологія ремонту деталей тракторів «Універсал-1» і «Універсал-2». 423 арк.

18. ЦДАВО України. Ф. 25. Оп. 2. Спр. 533. Науковий звіт за темою «Розробка типової технології ремонту тракторів ДТ-54». 166 арк.

19. ЦДАВО України. Ф. 25. Оп. 2. Спр. 728. Науковий звіт за темою «Впровадження типової технології ремонту тракторів ХТЗ-7». 77 арк.

20. ЦДАВО України. Ф. 25. Оп. 3. Спр. 88. Короткий звіт інституту про науково-дослідну роботу за 1948 р. 69 арк.

21. ЦДАВО України. Ф. 25. Оп. 3. Спр. 191. Документи про подання до Сталінської премії робіт інституту «Типова технологія ремонту тракторів ДТ-54, «Універсал-1» і «Універсал-2» в майстернях вузловим методом» (протокол, анотація, довідки, відгуки). 21 арк.

22. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 11. Спр. 119. Накази Народного комісаріяту земельних справ УСРР № 192/2880 від 18 червня 1930 р. та № 222/2910 від 12 липня 1930 р. Арк. 34, 39.

23. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1045. Наказ № 23-06 по Народному комісаріату землеробства УРСР від 23 червня 1943 р. «Про роботу Українського науково-дослідного інституту механізації сільського господарства». Арк. 74–77.

24. Чекалов А. І. Бабук Володимир Борисович. Вчені у галузях механізації, електрифікації та меліорації / наук. ред. М. К. Лінник. Київ : Аграрна наука, 2000. С. 9–12. (Серія «Українські вчені-аграрії XX століття» ; кн. 3).

25. Чекалов А. І. Бабук Володимир Борисович. Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. URL: https://esu.com.ua/article-38666 (дата звернення: 10.09.2026).

Budnyk S.M. THE INTELLECTUAL LEGACY OF CORRESPONDING MEMBER OF THE UKRAINIAN ACADEMY OF AGRICULTURAL SCIENCES V. B. BABUK (1910–1978), AN OUTSTANDING SCHOLAR IN THE FIELD OF AGRICULTURAL MECHANIZATION OF UKRAINE

The article investigates the scholarly legacy of V. B. Babuk (1910–1978), Corresponding Member of the Ukrainian Academy of Agricultural Sciences, candidate of technical sciences and long-serving director of the Ukrainian Scientific Research Institute of Agricultural Mechanization and Electrification (UNDIMESH). Three principal directions of his work are identified and analysed in chronological and contextual perspective. The first direction concerns post-war research of the late 1940s on tractor part wear and restoration: V. B. Babuk developed repair drawings for SKhTZ-15/30 and Universal-2 tractor components, investigated surface hardening of worn crankshafts by acetylene-oxygen flame heating, and studied wear mechanisms in parts made of modified cast iron. These studies constituted a direct technological response to the urgent challenge of rebuilding the machine and tractor fleet devastated by the Second World War. The second and most consequential direction was the development of the standard repair technology for the DT-54, Universal-1 and Universal-2 tractors using the nodal or assembly-unit method, a set of technological process cards covering 160 high-wear components, declared mandatory for all MTS workshops by Ministry Order No. 384 of March 1951. V. B. Babuk subsequently extended this work to the KhTZ-7 tractor in 1955. The significance of this output was amplified by the MTS reform of 1958, which transferred machinery maintenance to collective farms and made a well-documented repair methodology indispensable for a far wider base of personnel. The third direction, complex mechanization of maize cultivation, coincided with Khrushchev's corn campaign of 1953–1963, which generated massive institutional demand for technical solutions across the entire maize production cycle. The article concludes that Babuk's output represented genuine technological responses to concrete challenges of Soviet agrarian development and left a measurable legacy in Ukrainian agricultural machinery practice.

Keywords: *V. B. Babuk; UNDIMESH, agricultural mechanization, nodal (assembly-unit) repair method, Machine and Tractor Stations, standard tractor repair technology, MTS reform of 1958, Khrushchev's corn campaign, history of agricultural mechanization in the Ukrainian SSR.*

Дата першого надходження статті до видання: 10.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 94:75.052](477.44)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.15

Пятницькова І.В.
https://orcid.org/0000-0003-0684-6106
Донецький національний університет імені Василя Стуса

МУРАЛИ ЯК ІНСТРУМЕНТ МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

У статті в проаналізовано розвиток муралізму як інструменту міжнародної співпраці та міжкультурної взаємодії України з кінця 1990-х рр. до 2025 р. Методологія дослідження має міждисциплінарний характер та побудована на застосуванні історико-хронологічного, історико-типологічного та художньо-композиційного методів наукового пізнання. Наукова новизна визначається відсутністю спеціальних досліджень із вивчення значення муралізму в міжнародних відносинах та кроскультурних взаємодіях України на початку XXI ст. В роботі простежено розвиток муралізму в Україні від 1990-х рр. до сучасності. Визначено, що на сьогодні український муралізм є невід'ємною складовою світового стріт-арту. Проведення в Україні міжнародних фестивалів зі створення муралів, участь українських митців у подібних проєктах в різних країнах світу сприяли набуттю муралами функцій каналу міжкультурної комунікації. Встановлено, що стінописи використовували в культурній дипломатії, ілюструючи через візуальні образи важливість співпраці між Україною та країнами-партнерами. Після розв'язання Росією повномасштабної війни проти України значення муралів як інструменту культурної дипломатії та міжкультурної взаємодії посилилося. Митці фактично в усьому світі створювали мурали на підтримку України у боротьбі проти російської агресії. Через трансляцію української проблематики в публічні простори інших країн мурали відкривали нашу країну для іноземців, детермінували інтерес до її історії, культури, сучасності, актуалізували необхідність підтримки українського суспільства в умовах війни. Водночас використання стінописів у культурній дипломатії потребує врахування їхньої недовговічності та вимагає від авторів глибокого розуміння суспільно-політичного контексту.

Ключові слова: *мурали, міжнародні відносини, кроскультурні взаємодії, культурна дипломатія, Україна початку XXI ст.*

Постановка проблеми. На сьогодні мурали є звичним елементом публічного простору міст у всьому світі. Їхнє значення не обмежується виключно естетичною функцією. Завдяки доступності для споглядання вони є своєрідним каналом комунікації, засобом артикуляції в публічному просторі важливих суспільно-політичних проблем. При цьому реципієнтами цієї комунікації можуть бути представники іншої культурної спільноти, що визначає муралізм інструментом міжкультурної взаємодії та культурної дипломатії. Потенціал стінописів у крос-культурному діалозі полягає в ознайомленні широких мас населення через візуальні образи з культурою та історією іншого народу, культурному взаємообміні між митцями, підтримці та розвитку міжкультурного діалогу. Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну спостерігався процес масового створення за кордоном муралів на знак солідарності та підтримки українського народу. Водночас значення та потенціал українського муралізму як форми міжнародної співпраці залишаються однією з найменш досліджених проблем культурної дипломатії та сучасного мистецтвознавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження розвитку муралізму має міждисциплінарний характер, оскільки охоплює широкий

© Пятницькова І.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

спектр питань мистецтвознавчого, урбаністичного та соціально-політичного характеру. Умовно науковий доробок з цієї проблеми можна розділити на декілька дослідницьких оптик: праці, що висвітлюють історію мистецтва муралів в Україні; дослідження композиційно-образної специфіки українських стінописів; роботи про їхнє значення у транскультурному діалозі, а також дослідження політичної агентності стріт-арту.

У сучасній українській науці переважають дослідження з історії мистецтва муралів в Україні, їхніх художніх особливостей. У контексті цих тематичних напрямів працюють Г. Бітаєва, І. Гаврилаш, Ю. Шеньова [2; 5; 20] Дослідниці розглядають український муралізм як невід'ємну складову світового стріт-арту з властивими йому національними художніми елементами та образами. На прикладі київських муралів значення стінописів у транскультурному діалозі вивчала М. Лубинська [6].

Найменш дослідженим є питання політичної агентності муралів, їхньої здатності впливати на формування суспільно-політичної думки та виступати засобом культурної дипломатії. Важливою для розуміння механізмів дії візуальних образів є праця американського дослідника П. Лестера, присвячена візуальній комунікації [23]. В українському дискурсі стріт-арт як прояв політичної дії досліджувала Н. Хома [18]. Науковиця доводить, що в сучасному суспільстві усталені форми політичної діяльності поступаються новим, креативним, як-от стріт-арт, перформанс, флешмоб, що через візуалізацію з елементами гри досягають максимальної ефективності політичної дії.

З огляду на фрагментарність висвітлення проблеми значення муралів як інструменту міжнародної співпраці України дослідження побудоване на аналізі розміщених у відкритому доступі зображень муралів, створених в Україні у період з кінця 1990-х рр. до 2025 р., а також стінописів з українською тематикою, які намалювали за кордоном у цей же період. У роботі використані матеріали онлайн-платформ «Навігатор по муралах» та «Мистецтво перемоги» [9; 10].

Під час дослідження використано інформацію про створення муралів, факти вандалізму з інформаційних інтернет-видань: «Детектор медіа», «Місто Кия», «СільМедіа», «Попасна.City», «Рубрика все по поличках», «Суспільне культура», «Укрінформ», «Хмарочос», «BBC News Україна», «CREDO. Україна», «Funtime», «ProUkrainu», «Texty.org.ua», «Village, Visit Ukraine», «Zaxid.net».

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в аналізі розвитку муралізму в Україні та стінописів з українською тематикою в оптиці міжнародної співпраці, визначенні потенціалу цього мистецького напряму у міжкультурних взаємодіях та дипломатії у період з кінця 1990-х рр. до 2025 р.

Виклад основного матеріалу. Зародження стінопис-арту в Україні відбулося ще у 1990-ті роках. Проте, інтенсивніше цей напрям вуличного мистецтва почав розвиватися на початку 2000-х рр. [2, с. 218]. В цей час в Україні сформувалися творчі колективи та працювали окремі митці, які здобули світове визнання у техніці муралу. Одним з них був творчий колектив «Interesni Kazki», який складався з художників Володимира Манжоса та Олексія Бордусова. Гурт діяв до 2016 р., після чого митці продовжили самостійну творчу діяльність [2, с. 222–223]. Вже на 2014 р. художники входили до рейтингу найкращих райтерів світу [22].

Революція Гідності, анексія Росією Криму та початок війни проти України стали поштовхом до створення стінописів. Вони стали швидкою мистецькою реакцією на політичні події й транслювали суспільний запит на зміни.

Розвитку муралізму в Україні сприяла також державна підтримка ініціатив щодо проведення міжнародних фестивалів стінописів. Після 2014 р. в Україні відбувалися масштабні міжнародні стріт-арт проєкти. Їхніми учасниками були як українські, так і знані іноземні митці. У 2015 р. в Києві були реалізовані проєкти «City Art», «Dynamic Urban Culture Kyiv». Наступного року проведені фестивалі муралів «Art United Us», «Mural Social Club». Під час цих фестивалів понад 100 нових стінописів з'явилися в різних містах України: Києві, Авдіївці, Львові, Маріуполі, Одесі, Харкові, Чорнобилі. Над їхнім створенням працювали художники з Австралії, Аргентини, Бельгії, Іспанії, Канади, ПАР, США [2, с. 222].

Співпраця в межах цих проєктів сприяла ознайомленню іноземних митців з українською культурою, створенню унікальних муралів, що є результатом переосмислення українського культурного спадку. Однією з таких робіт став мурал «Берегиня» відомого художника із Коста-Рики Мата Руда (Mata Ruda) [9]. Для того, щоб створити роботу, що поєднувала традиції української культури і водночас артикулювала важливі суспільні проблеми, митець вивчав слов'янську міфологію. На його стінописі зображена жінка у квітчастій хустці. Вираз

її обличчя дуже глибокий, спокійний і задумливий. Заплющені очі додають образу особливої сили та відчуття визначеності. Вона є втіленням міфологічного образу жіночого божества, що стоїть на захисті родини та дому. Навколо жінки художник зобразив квіти соняшника, що є символом сонця, добра, процвітання та протидії всьому лихому. Свій мурал автор присвятив проблемі вимушеної втечі з дому через війну.

Подібне переосмислення властиве муралу «Портали» іспанського художника Гонзало Борондо (Borondo). Натхненням для його роботи слугував Софійвський собор. Цей стінопис є справжнім витвором мистецтва і має глибокий символізм, апелюючи через візуальні образи до тяглості культури та історії українського народу [9]. Симбіозом символів, властивих українській та бразильській культурам став мурал із зображенням козака всесвітньо відомого бразильського художника Франциско Родріго да Сільва (Nunca) [9].

Певним продовженням фестивалю «Mural Social Club» стала реалізація у 2017 р. арт-проєкту «Back to school! Ukraine». Його мета полягала в тому, щоб оновити будівлі навчальних закладів, зробивши їх привабливішими для дітей та підлітків, сприяти розвитку їхнього творчого потенціалу. Кураторами проєкту були Жюл`єн Маллан та Олег Соснов. Проєкт був реалізований за підтримки UNICEF, посольств Португалії, Франції та Ізраїлю. Результатом «Back to school! Ukraine» стала поява 11 яскравих, змістовно наповнених та глибоко символічних муралів на фасадах шкіл, дитячих садочків у Попасній, Черкасах, Чернігові, Києві та навіть виховній колонії для неповнолітніх у Кременчуці. У їх створені, окрім Жул'єна Маллана, брали участь ще сім художників з Аргентини, Італії, Португалії, Ізраїлю, Чилі [8].

Інтенсифікація міжнародної співпраці в сфері муралізму мала важливе значення для розвитку міжкультурного діалогу, відкриття України для світу засобами сучасного мистецтва. За підрахунками М. Лубинської, серед створених до 2020 р. 100 муралів у Києві переважна більшість (53) була присвячена тематиці взаємодії культур Україна–Захід [6, с. 161].

Проведення міжнародних фестивалів, розширення співпраці з іноземними митцями мали важливе значення для міжнародного позиціонування України, формування образу її як країни, відкритої до нових ідей та сприятливої для розвитку сучасних видів мистецтва. Напередодні 2020-х років за Україною закріплюється міжнародний авторитет розвиненої країни у напрямі стріт-арту. Створені на українських будівлях стінописи входили до міжнародних рейтингів. Зокрема, інтернет-платформа «I Support Street Art» у 2017 р. включила три об'єкти, створені на території України, до свого рейтингу найкращих зразків вуличного мистецтва [21].

Роботи українських муралістів, зокрема Володимира Манжоса (Waone), Олексія Бордусова, а також Олександра Корбана, здобули світове визнання у напрямі стріт-арту. Митці брали участь у міжнародних проєктах, створювали стінописи в різних країнах світу. Вражаючою є географія муралів Володимира Манжоса (Waone), який працював у Франції, Німеччині, Данії, Фінляндії, Румунії, Хорватії, Канаді, США, Бразилії, Чилі, Мексиці, Австралії, Індії, Марокко [27].

Усвідомлюючи здатність муралів через візуальні образи транслювати певні меседжі, українська влада також почала використовувати їх потенціал в публічній дипломатії. Дипломатичні служби різного рівня виступали ініціаторами створення муралів із зображенням політичних та культурних діячів інших країн, демонструючи значущість цих зв'язків та важливість співпраці. Так, у 2017 р. з нагоди 25-річчя дипломатичних відносин між Україною та Польщею у Києві було створено мурал із зображенням папи Римського Іоанна Павла II [4]. Він був першим понтифіком, який відвідав Україну. В 2005 р. за сприяння Іоанна Павла II було прийнято акт примирення між польським та українським єпископатами за кривду здійснену народами один одному впродовж XX ст., який став важливим документом в налагодженні діалогу між країнами.

Іншим прикладом публічного акценту на важливості україно-польських культурних зв'язків та проявом дипломатичної співпраці стало створення одночасно у Львові та Катовіце муралів, присвячених Станіславу Лему [15]. У 2021 р. на стінах посольства Німеччини в Києві з'явився мурал у кольорах українського та німецького прапорів. Він був присвячений 30-й річниці встановлення дипломатичних відносин між державами [8].

На знак підтримки та розвитку дипломатичних відносин між Україною та Державою Ізраїль у 2021 – 2023 рр. був реалізований спільний проєкт «Art Speaks History». Результатом цієї співпраці стало створення муралів видатним діячам Ізраїлю, життєвий та творчий шлях яких був пов'язаний з Україною: поетесі Зельді Шнеєрон-Мішковській у Дніпрі, публіцисту Володимиру Жаботинському в Одесі, автору національного гімну Ізраїлю Нафталі Герцу Імберу у Львові [11].

Повномасштабного вторгнення Росії в Україну призвело до формування нового етапу розвитку муралізму, що відрізнявся від попереднього кількісним збільшенням стінописів, зміною тематики їх зображень. Художники на муралах візуалізували властиві українському суспільству переживання, закарбовували окремі події, загиблих героїв. Через образи, символіку вони транслювали в публічний простір ідеї незламності, мужності, єдності українського народу, відчуваючи необхідність у підтримці та мобілізації суспільства шляхом візуальної комунікації.

Після початку повномасштабної війни Росії проти України більш виразно проявився потенціал муралу як інструменту культурної дипломатії та комунікативного каналу, що апелює до світової спільноти. Іноземні художники використовували стінописи як інструмент публічного прояву підтримки України, засіб привернення суспільної уваги до злочинів Росії проти українського народу.

Особливим виявом підтримки стало створення знаними іноземними художниками стінописів в Україні. Показовим є роботи всесвітньовідомого вуличного художника Бенксі. У 2022 р. він створив малюнки на стінах зруйнованих російською армією будинках Бородянки «Гімнастка на руїнах», «Хлопчик, який кидає дорослого дзюдоїста на підлогу»; «Гімнастку зі стрічкою» в Ірпені; «Чоловіка у ванній» в Горенці; «Жінку в протигазі» в Гостомелі. У Києві художник зобразив вантажівки з ядерною боєголовкою та дітей, які гойдаються на протитанковому їжаку. Його образи досить прості, але на фоні понівечених міст вони спонукають глядача до цілого спектру думок про крихкість життя в умовах війни [19].

Американські художники Джонні Ешбоу (Джоні) та Трістан Джордж (Bandit) у межах благодійного проєкту «Стійки кольори» створили низку муралів в Ірпені, Бучі, Дмитрівці, Харкові, Ізюмі, Костянтинівці, Одесі [1].

Під час повномасштабного вторгнення українські державні інституції почали використовувати мурали як один із засобів міжнародної комунікації та формування суспільної думки світової спільноти щодо російської війни проти України. У листопаді 2022 р. Українським інститутом був реалізований арт-проєкт «The Wall». Назва проєкту є аналогією одного із альбомів британського рок-гурту Pink Floyd. Вона символізує подолання кордонів між Україною та демократичним світом. Його мета полягала не лише у привернені уваги до країни в умовах війни, а й в тому, щоб через візуальні образи стінописів розказати про Україну. Результатом цього арт-проєкту стало створення українськими та зарубіжними митцями муралів у Відні, Берліні, Брюсселі, Марселі, Найробі [26].

В Україні на місцевому рівні мурали також створювали на знак вдячності іноземним партнерам за допомогу. Так, у Кривому Розі та Одесі з'явилися зображення прем'єр-міністра Великої Британії Бориса Джонсона**,** який підтримував та неодноразово відвідував Україну [7; 14]. В Ірпені був створений мурал «Україно, Європа з Тобою!» із зображенням президентки Європарламенту Роберти Мецоли. Політикиня послідовно підтримувала надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС [3].

За кордоном мурали стали засобом солідарності з Україною у її боротьбі з російською воєнною агресією. Фактично в кожній європейській країні (за виключенням Андори, Боснії і Герцоговини, Ліхтенштейну, Монако, Північної Македонії, Сан-Марино), Грузії, Канаді, США, Бразилії, Мексиці, Аргентині, Перу, Камбоджі, Таїланді, Чилі, Індонезії, Кенії, Австралії були створені мурали про Україну [10].

Найбільше стінописів з українською тематикою з'явилося у Польщі. Фактично в кожному великому місті цієї держави знаходилися подібні мурали: Варшаві, Лодзі, Любліні, Познані, Катовіце, Кракові, Щецині, Вроцлаві, Гданську [10]. У столиці Німеччини було створено сім стінописів на підтримку України. Мурали з українською тематикою також знаходяться в інших містах цієї країни: Адорфі, Дюсельдорфі, Зігені, Лейпцигу, Кілі, Кельні, Франкфурті, Карлсруе [10].

За матеріали онлайн платформи «Мистецтво перемоги» в різних містах США було створено 18 муралів присвячених Україні [10]. У місті Форт-Маєрс, що в штаті Флорида, у 2022 р. був проведений фестиваль «Українські мурали». Під час нього місцевими художниками було створено 20 зображень про Україну та її опір у війні [25].

Створені за кордоном мурали містять зображення української символіки. Для них характерним є використання кольорів українського прапору, елементів вишиванки, соняшників. Часто художники вдаються до використання образів дітей, жінок, через які апелюють до страху, небезпеки, втрат, які щодня відчуває українське населення. На зображеннях зустрічаються й українські військові, які символізують стійкість та боротьбу проти російської агресії.

Присутність у публічному просторі міст різних країн світу муралів з українською тематикою актуалізують питання російської війни проти

України, стимулюють інтерес до історії, культури країни, рефлексії на тему суспільства у війні. Вони здатні сприяти формуванню та підтримці суспільної думки про необхідність підтримки України та її населення. Мурали, що візуалізують війну є також інструментом протидії російським наративам та здатні впливати на переосмислення ролі російської держави в світовій історії та сучасних міжнародних відносинах.

Водночас визначення ефективності муралів в адвокації України за кордоном є досить складним дослідницьким завданням, оскільки процес інтерпретації зображень має індивідуальний характер. При цьому деякі мурали мають нейтральний, антивоєнний характер. Так, наприклад в Італії навесні 2022 р. були створені мурали «No war», «Мир виграє партію» із загальним закликом до припинення війни та використанням символічного знаку миру – пацифік [10]. Їх зображення не дають прямого розуміння хто є агресором у російсько-українській війні та не акцентують увагу на злочинах росіян, що може спрощувати в очах іноземців українську дійсність.

У міжнародній практиці є приклади того, як не розуміння авторами стінописів справжніх мотивів російської агресії та тяглості історії боротьби України проти російського поневолення, призводило до того, що в публічному просторі закордонних міст з'являлися мурали відкрито шкідливого для України змісту, які легалізували російський міф про братні народи. Так, в Сіднеї у 2022 р. був створений мурал із зображенням українського та російського військових, які обіймали один одного. Після суспільного осуду його замалювали [13]. У березні 2022 р. в Римі художниця, яка працює під псевдонімом «Laika», створила мурал із зображенням двох жінок в обіймах. Одна була одягнена в кофтину кольорів українського прапору, інша – російського [24].

Мурали про Україну стають місцями протистояння різних наративів та політичних поглядів, що існують в тій чи іншій країні. Випадки вандалізму щодо муралів з українською тематикою були зафіксовані в Канаді, Польщі, Сербії, США [17; 12; 16]. Проте, ці факти варто сприймати радше як провокацію, недолугістю окремих мешканців цих країн, а не державну політику чи домінуючу суспільно-політичну позицію населення.

Мурали можуть бути використані як канал транскультурної комунікації та міжнародної співпраці. Водночас їх використання як засобу культурної дипломатії потребує врахування недовговічності стінописів. Під впливом природних факторів вони втрачають свій початковий вигляд. Вибір місця створення муралу потребує ретельної підготовки. Під час створення стінописів в Україні мали місце випадки, коли їх малювали на стінах будівель, які належали до об'єктів культурної спадщини. Для ефективної медіації суспільного діалогу зміст роботи має бути зрозумілим, але не спрощеним, відповідати суспільно-політичному контексту, що вимагає від авторів муралів особливого творчого підходу та фаховості. На жаль, окремі автори використовували тему війни, для того, щоб підтримувати свою популярність.

Висновки. Таким чином можна зробити висновок, що мурали в сучасних умовах є одним із інструментів культурної дипломатії та міжкультурного діалогу. Український муралізм розвивався під впливом зарубіжного стріт-арту і вже на початку XXI ст. став важливою складовою світового вуличного мистецтва. Розвиток муразіму в Україні мав важливе значення у налагодженні міжкультурного діалогу. Він відбувався шляхом співпраці українських та зарубіжних митці, що за посередництва своїх робіт знайомили широкі маси населення із важливими для своїх культур символами та меседжами. На початку XXI ст. мурали стали одним із засобів культурної дипломатії, їх використовують у дипломатичному діалозі для демонстрації важливості зв'язків між країнами.

Після початку повномасштабної війни мурали стали одним із каналів відкриття України для світу, інструментів публічної підтримки та солідарності з українським народом, засобом формування суспільної думки про необхідність його підтримки в боротьбі з російською агресією. Водночас акти вандалізму, підміна понять та образів свідчать про те, що стінописи можуть бути лише одним із інструментів української дипломатії, ефективність якої потребує системної та послідовного підходу.

Список літератури:

1. Американські художники намалювали мурал на місці розстрілу в Бучі. Раніше там був меморіал (фото). *Хмарочос*. 2024. 16 квітня. URL: https://hmarochos.kiev.ua/2024/04/16/amerykanski-hudozhnyky-namalyuvaly-mural-na-misczi-rozstrilu-v-buchi-foto/.

2. Бітаєва Г. Український мурал: імплементація світового художнього досвіду та національна специфіка втілення. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2025. № 21. Ч. 1. С. 217–226. DOI: https://doi.org/10.31500/1992-5514.21(1).2025.333505

3. В Ірпені створили мурал з Президенткою Європарламенту Робертою Мецолою [відео] *ITV*. 2023. 28 червня. URL: https://itvua.tv/news/v-irpeni-stvoryly-mural-z-prezydentkoiu-yevroparlamentu-robertoiu-metsoloiu-video/.

4. Вулиця і мурал св. Йоана Павла II в Києві. *CREDO. Україна.* 2017. 16 жовтня. URL: https://credo.pro/2017/10/191770.

5. Гаврилаш І. Мурали та графіті в сучасній Україні: особливості та відмінності. *Культура України*. 2018. № 62. С. 235–244. https://doi.org/10.31516/2410-5325.062.23.

6. . Лубинська М. Київські мурали XXI століття як практика транскультурного діалогу у контексті впливу світових глобалізаційних процесів на візуальну культуру (Дис. PhD). Інститут проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України, Київ, 2023.190 с.

7. Май О. В Одесі з'явився мурал із Борисом Джонсоном. *Культурометр*. 2022. 18 грудня. URL: https://culturemeter.od.ua/uk/v-odesi-zyavyvsya-mural-iz-borysom-dzhonsonom-178644/.

8. Мороз О. Посольство Німеччини в Києві розмалювали на знак дружби з Україною. *Village.* 2021. 19 жовтня. URL: https://www.village.com.ua/village/city/city-news/317643-posolstvo-nimechchini-u-kievi-rozmalyuvali-na-znak-druzhbi-dvoh-krayin.

9. Навігатор по муралах: Київ. *Рубрика все по поличках*. 2018. 23 травня. URL: https://rubryka.com/photo/navigator-po-muralam-kyyiv/.

10. Мурали боротьби. Мистецтво перемоги. Український культурний фонд. URL: https://milart.ucf.in.ua/murals/bez-vijny/.

11. Мурали на честь видатних євреїв прикрасять міста України (2021, 29. 04). *Українсько Єврейська Зустріч*. 2019. 29 квітня. URL: https://short-url.cc/1uHi2.

12. Пиріг О. Четверо вандалів знищили проукраїнські мурали у Ґданську. *Zaxid.net*. 2022. 19 липня. URL: https://zaxid.net/chetvero_vandaliv_znishhili_proukrayinski_murali_u_dansku_n1546476.

13. Турнбулл Т. Обійми українського й російського солдатів. Художника змусили прибрати мурал в Австралії. *BBC News Україна*. 2022. 5 вересня. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-62793031.

14. У Кривому Розі можна зробити селфі з Борисом Джонсоном: за ініціативи Гончаренко центру у місті створили патріотичний мурал. 2022. 12 серпня. *Експресо*. URL: https://espreso.tv/u-krivomu-rozi-mozhna-zrobiti-selfi-z-borisom-dzhonsonom-za-initsiativi-goncharenko-tsentru-u-misti-stvorili-patriotichniy-mural/.

15. У Львові та Катовіце відкрили мурали, присвячені сторіччю Станіслава Лема. *Укрінформ*. 2021. 13 вересня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3314571-u-lvovi-ta-katovice-vidkrili-murali-prisvaceni-storiccu-stanislava-lema.html.

16. У Сербії мурал із Лесею Українкою розмалювали літерами Z. *Детектор медіа. Media sapiens*. 2022. 27 грудня. URL: https://ms.detector.media/withoutsection/post/30904/2022-12-27-u-serbii-mural-iz-leseyu-ukrainkoyu-rozmalyuvaly-literamy-z/.

17. У Торонто відновили пошкоджені вандалами українські мурали. 2024. 5 грудня. *Укрінформ,*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3934886-u-toronto-vidnovili-poskodzeni-vandalami-ukrainski-murali.html.

18. Хома Н. Візуалізація як характеристика постмодерної політичної дії. *Гілея.* 2014. № 89. С. 405–408.

19. Хто такий Бенксі та де побачити його роботи в Україні: нове розслідування і феномен митця. *Visit Ukraine.* URL: https://short-url.cc/1uHiv.

20. Шеменьова Ю. *Мурали України у світовому стріт-арті: формотворення, пластичне моделювання, художньо-образні особливості* (Дис. PhD). Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Міністерство культури та інформаційної політики України. Київ, 2021. 437 с.

21. Best Street Art 2017 (Special). *Support street art.com.* 2018. 21. 01. URL:https://www.isupportstreetart.com/issa_media/best-street-art-2017-special/.

22. Brooks K. 25 Street Artists From Around The World Who Are Shaking Up Public Art. *Huffpost*. 2014.07. 05. URL: https://www.huffpost.com/entry/famous-street-artists_n_5255832.

23. Lester P. *Visual Communication. In Images with Messages*. Boston, 2011. 466.

24. Mural For The International Women's Day Against War In Uklraine In Rome, Italy. Shutterstock. URL: https://www.shutterstock.com/ru/editorial/image-editorial/anti-ukraine-war-mural-by-italian-street-artist-12841810d.

25. Murals for Ukraine. *WGCU Public Media,* 07.07.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=q-JZZcooqGI.

26. The Wall. Ukrainian institute. URL: https://ui.org.ua/sectors/murals-across-europe-the-wall/.

27. Waone. URL:https://www.waone.net/murals-1.

Piatnytskova I.V. MURALS AS A TOOL FOR UKRAINE'S INTERNATIONAL COOPERATION IN THE EARLY 21ST CENTURY

This article analyses the development of muralism as a tool for international cooperation and intercultural interaction in Ukraine from the late 1990s to 2025. The research methodology is interdisciplinary in nature and is based on the application of historical-chronological, historical-typological and artistic-compositional methods of scientific inquiry. The scientific novelty of the study stems from the lack of specific research into the significance of muralism in Ukraine's international relations and cross-cultural interactions at the beginning of the 21st century. The paper traces the development of muralism in Ukraine from the 1990s to the present day. It has been established that, today, Ukrainian muralism is an integral part of global street art. The organisation of international mural festivals in Ukraine and the participation of Ukrainian artists in similar projects in various countries around the world have contributed to murals taking on the role of a channel for intercultural communication. It has been established that murals have been utilised in cultural diplomacy, illustrating through visual imagery the importance of cooperation between Ukraine and its partner countries. Following Russia's launch of a full-scale war against Ukraine, the significance of murals as a tool for cultural diplomacy and intercultural interaction has increased. Artists virtually all over the world have created murals in support of Ukraine in its struggle against Russian aggression. By bringing Ukrainian issues to the public sphere in other countries, the murals opened up our country to foreigners, sparked an interest in its history, culture and contemporary life, and highlighted the need to support Ukrainian society in the context of the war. At the same time, the use of murals in cultural diplomacy requires taking into account their transience and demands that artists possess a deep understanding of the socio-political context.

Keywords: *murals, international relations, cross-cultural interactions, cultural diplomacy, Ukraine in the early 21st century.*

Дата першого надходження статті до видання: 18.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

УДК 821.162.1.09-32:39(=161.2)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/3.16

Стефанів В.В.
https://orcid.org/0000-0002-0667-7069
Заклад вищої освіти "Український католицький університет"

УКРАЇНСЬКА РОДИНА В НОВЕЛАХ ЯНА АНДРУШЕВСЬКОГО

У статті проаналізовано збірку новел польського письменника Яна Андрушевського (1866–1930) «З краю сліз і краси» (1905), що вийшла в українському перекладі 2023 р., на предмет трансляції польському читачеві образу української родини на українсько-польському прикордонні наприкінці XIX ст. Зазначено, що Я. Андрушевський належав до суспільно-політичного напряму «Genthe Ruthenus, natione Polonus» (Русини польської нації), також підтримував ідейно-художню концепцію «Молодої Польщі». Констатовано, що найбільшою етнічною групою Галичини в зазначений період були русини (українці). Підкреслено, що економічне й соціальне становище українців у Галичині в другій половині XIX ст. було складним. Структуровано дослідження за такими рівнями родинних зв'язків: «чоловік – дружина», «батьки – діти», «діди – внуки», «брати – сестри». Виявлено, що Я. Андрушевський описує українські родини з емпатією, використовуючи засоби невласнепрямої мови. З'ясовано, що в новелах мало позитивних описів взаємин між членами українських родин. Виявлено, що автор показує передусім бідність, пияцтво, сімейні чвари в українських сім'ях, інколи жорстоке ставлення батьків до дітей та дітей до батьків. Зазначено, що письменник підкреслює негативний фаталізм у житті селян, їхню безумовну покірність долі. Виявлено, що автор дотримується антиурбаністичних поглядів щодо українців: підкреслює виключно селянський світогляд і спосіб життя української сім'ї, небажання українських дітей здобувати освіту в місті. Стверджено, що Ян Андрушевський створював реалістичні, однак стереотипні образи українських родин і транслював їх польському суспільству. Виявлено, що відсутність життєствердних описів родинного життя українців, як-от святкування Різдва, весілля, хрестини, вечорниці тощо, робить образ української родини мінорним, відтак неповним і частково тенденційним.

Ключові слова: *Ян Андрушевський, «Genthe Ruthenus, natione Polonus», збірка «З краю сліз і краси», українсько-польське прикордоння, українська родина.*

Постановка проблеми. Українсько-польські відносини впродовж століть мали як періоди співпраці, так і часи гострого протистояння. Представники обох націй на різних рівнях формулювали різні моделі співжиття українців і поляків.

Ян Андрушевський (1866–1930) належить до маловідомих локальних письменників українсько-польського прикордоння кінця XIX – першої половини XX ст. Родина Андрушевських володіла землями сіл Радруж, Смолин, Немирів. За фахом лікар, з походження – аристократ, великий землевласник, Ян Андрушевський писав новели передусім на базі своїх життєвих спостережень на Яворівщині та Любачівщині. Я. Андрушевський писав польською мовою для польських та польськомовних читачів. Головна збірка його новел «З краю сліз і краси» вийшла 1905 року у Львові, в українському перекладі – 2023 року [1], тобто через 118 років. Якщо ж зважити, що авторові на час виходу книжки було 39 років, то можна додати ще з 15 років, протягом яких він писав свої новели, – і в результаті матимемо часову відстань у 133 роки. Отож, фактично маємо справу з історичним документом, адже оригінальні художні товори, написані в реалістичному стилі, незалежно від рівня таланту автора, завжди є фіксаторами речей та ідей своєї епохи, відтак елементами усної історії.

Постать Яна Андрушевського історично цікава ще й тим, що дослідники відносять його до представників суспільно-політичного напряму «*Genthe Ruthenus, natione Polonus» (Русини польської нації)* [14], до якого належали польські аристократи, що визнавали своє українське походження, тож відповідно так чи інакше намагалися лобіювати українські інтереси в польському суспільстві або принаймні не загострювати національного питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському науковому дискурсі постать Яна Андрушевського стала відомою передусім завдяки проєкту «Gente Ruthenus, natione Polonus.

© Стефанів В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Спадщина Яна Андрушевського зі Смолина», що його здійснили Український католицький університет і Фундація «Смолин Андрушевський» (Smolin Andruszewski Foundation) у рамках «Програми транскордонного співробітництва Польща – Білорусь – Україна 2014–2022». Варто зазначити, що нащадки родини Андрушевських, які ініціювали цей проєкт, під час російсько-української війни активно надають Україні гуманітарну допомогу.

У рамках проєкту вийшов переклад збірки новел Я. Андрушевського «З краю сліз і краси» [1], також опубліковано низку досліджень, присвячених постаті й творчості цього письменника та громадського діяча: «Останній gente Ruthenus, natione Polonus» А. Ясіновського [14]; «Ян Андрушевський – забутий співець "краю сліз і щастя"» З. Ожуґа [6]; «Постать Яна Андрушевського в парадигмі творення позитивного українсько-польського історичного міту» В. Стефаніва [7] та інші статті цього автора про Я. Андрушевського [8; 9]; «Ян Андрушевський. Fin de siècle (ескіз рефлексій)» Д. Ільницького [3]. Нещодавно про Я. Андрушевського з'явилася стаття в українській Вікіпедії, натомість у польській версії цієї онлайн-енциклопедії така сторінка поки що відсутня. У зазначених публікаціях ідеться про постать Яна Андрушевського як письменника, лікаря й польського громадського діяча, а також охарактеризовано головні напрями його творчості. Представлення української родини польському читачеві в новелах Яна Андрушевського ще не виступало предметом суспільно-історичного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясувати, який образ української родини українсько-польського прикордоння кінця XIX – поч. XX ст. транслює своїм польським та польськомовним читачам автор. Досягненню поставленої мети слугує виконання таких завдань: здійснити текстовий аналіз збірки новел; виокремити основні концепти родинного співжиття українців у баченні письменника; з'ясувати суспільну роль трансльованих ситуацій для українсько-польського прикордоння. Актуальність дослідження полягає в потребі поглиблювати культурно-історичні зв'язки між українським та польським народами для продовження політичного діалогу та досягнення добросусідських відносин. Новизна дослідження полягає в уведенні в науковий обіг історично-культурної персоналії локального рівня. Методи дослідження: порівняльно-описовий, історичної реконструкції, герменевтичний, частково статистичний тощо.

Виклад основного матеріалу. *Етнічний контекст.* Територія Яворівщини та Любачівщини – українсько-польське етнічне прикордоння – наприкінці XIX ст. була поліетнічною, однак основну масу населення становили русини-українці. Про це свідчить польське джерело: за даними «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» (1889), у 1880 році в Смолині мешкав 1631 українець (русин) і 3 поляки. Євреїв (юдеїв) було 40, а німців 135 осіб [15, с. 906]. До речі, через 60 років ситуація в Смолині була подібною: 2940 українців-греко-католиків, 90 українці-римо-католиків, 10 поляків, 70 юдеїв, 150 німців [4, с. 65]. Сучасний український дослідник П. Чорній наводить цифру 75 % українців у Галичині у 20-х роках XX ст. [12, с. 10]. Тож маємо всі підстави вважати, що Ян Андрушевський змальовує родини саме українців, а не поляків. Коли йдеться про євреїв, німців чи поляків, автор чітко на це вказує, коли ж ідеться про русинів-українців, то такі вказівки трапляються в текстах новел нечасто, очевидно, тодішній читач розумів «за умовчанням», що в «краї сліз» живуть передусім українці-русини. Показово, що представники «*Genthe Ruthenus, natione Polonus*» шукали різних способів досягти мирного співжиття між українцями та поляками, одним із яких було затушовування національного питання на етнічних українських землях. Досліджуючи діяльність Володимира Дідушицького – одного з відомих представників зазначеного напряму, історик М. Мудрий стверджує, що «Галичину він розглядав як простір надетнічної інтеграції, здатний об'єднати населення краю на основі спільних практичних потреб» [5, с. 86]. Що стосується збірки новел Яна Андрушевського, то, попри уявну поліетнічність чи надетнічність регіону, вона, як ми вже згадували вище, описує саме українців-русинів. Крім етнографічних деталей, на це вказує ще один цікавий факт: в оригіналі твору автор частотно вживає українізми, виділяючи їх у польському тексті лапками (в українському перекладі їх виділено курсивом): *краса, друг, детина, галява, думав*, *зозуля, голубка*, *гречка, несамовитий, геть, пастухи, Господи, Христос воскресен*!, *Воістенно воскресен!* та ін.

Суспільно-економічний контекст. Економічне становище українців у Галичині в другій половині XIX ст., очевидцем якого був Ян Андрушевський, було складним. Про це неодноразово писав сучасник Я. Андрушевського митрополит А. Шептицький, який також був *русином польської нації («Genthe Ruthenus, natione Polonus»).* Зокрема, у відомому пастирському листі «До моїх любих гуцулів!», написаному гуцульським діалектом, А. Шептицький радить українцям, як подолати бідність, залежність від лихварів, пияцтво тощо.

Ситуація була настільки загрозливою, що молодий очільник церкви відверто емоційно говорить про це вірним: «Люди за Вас по сьвіті кают, ба й по книжках пишут, шо ни мине і сотка літ, а Ви усі загибнете і марно пропадете» [13, с. 80]. Варто зазначити, що, на відміну від більшості *русинів польської нації,* які зазвичай були лише голословними симпатиками українців, А. Шептицький робив практичні кроки для покращення їхнього господаського життя, що згодом вилилося в «галицьке економічне диво» [10]. Тим часом наприкінці XIX ст. ситуація була критичною. Про це також писав ще один сучасник Я. Андрушевського – І. Франко: ««Поганий економічний порядок невдержимою силою пре нашого мужика – особливо біднішого – до п'янства…він не може придумати для себе ніякої підмоги…От він і пускається… в той вир, котрий несе його до погибелі» [11, с. 230].

Суспільно-політичний контекст. Катастрофічна економічна ситуація, в якій опинилися галицькі українці, спричиняла міжнаціональну напругу. Особливо це стало помітним після 1848 року, коли в Австро-Угорщині відбувалася парцеляція земель – продаж панської землі селянам після скасування кріпосного права. Як зазначає М. Вітенко, польська місцева адміністрація під різними приводами не допускала українських селян до торгів або ж продавала їм землю за завищеними цінами [2, с. 7], до того ж «парцеляційні заходи демонстрували намагання польської великої земельної аристократії змінити етнодемографічний склад населення краю. Масові переселення польських селян на українські етнічні землі в умовах малоземелля українського селянства унеможливлювали польсько-український мирний діалог (підкреслення наше – В. С.), бо перед українськими селянами поставала проблема фізичного виживання» [2, с. 17]. Щоправда, у Смолині поляків, як ми згадували вище, було небагато, але пани – велика земельна аристократія, серед яких і родина Андрушевських, – були поляками. Письменник не міг не знати про соціально-національну напругу в суспільстві, однак, як і більшість *русинів польської нації,* волів конструювати уявний безконфліктний простір українсько-польського прикордоння.

Стосунки в українській родині. На тлі описаної вище етнічної, суспільно-економічної та політичної ситуації в Галичині й, зокрема, на українсько-польському прикордонні в другій половині XIX ст., важливо з'ясувати, якими бачив українців представник польської еліти, який, з одного боку, транслював свою візію читацькому загалу, а з іншого – черпав у тогочасному суспільстві певні стереотипи. Відразу зазначимо, що основним стереотипом в новелах Яна Андрушевського є переконання, що українська родина – це виключно селянська родина.

Чоловік – дружина. Якогось повного опису родинних взаємин у новелах читач не знайде. Маємо лише штрихи до образів. Позитивні моменти, які мають бути основою подружнього життя, знаходимо лише в одній новелі – «Здерко і "він"», і то на тлі важкої праці й убогості. Головний герой новели перед смертю з любов'ю згадує свою покійну дружину Параню, відтворює в уяві картини їхнього весілля: «Ось він начебто йде до шлюбу травневого недільного ранку, і начебто йому дяки співають: «*Многая літа, во здоровіє, во щастіє, во спасеніє, многая літа*»; «І йшла з ним його *зазуля*, його *голубка*, його Параня, яка йому через кілька років померла при пологах...». Зазначимо, що письменник часто використовує прийом невласнепрямої мови, коли слова автора переплітаються і навіть зливаються зі словами персонажа [6, с. xl], що підкреслює емпатичність розповіді. Натомість у новелі «У блиску вогню (Ecce homo)» сімейне життя починалося зовсім інакше: «У полі реве буря, вихор б'є гілками дерев, обмерзлих кригою, у шиби віконця, крокви хати хитаються та тріщать, а селянин і комірниця, тремтячи від холоду, вкриті тієї ночі страху й жаху одним кожухом, зачинають дитину... То була ніч зачаття у випарах горілки і спалахів вогню». Перед тим автор згадує, що п'яний селянин до того ж повернувся з похорону. Після такого градаційного нагнітання негативу читач не дивується, що в них народився син-епілептик – Луць-упир. У новелі «Кирилів сон» описано трохи спокійніші стосунки між чоловіком і дружиною, але все одно на тлі пияцтва та бідності. Головний герой покрикує на жінку («*Трясця вам з відпустом*, — кричав Кирило з порога халупи до дружини Маланки, яка йшла з дітьми на відпуст до Горинця… І ти, і Маланка, і Євка, і Гриць, а капуста сама прополеться, а корова сама видоїться?»), але вона не боїться чоловіка і робить так, як вважає за потрібне: «У посуху капусту все одно не можна полоти, а корову подоїть Кудиниха, – озвалася Маланка вже біля воріт обійстя». Коли ж Кирило напивався, то бив дружину. У сонному видінні селянин бачить янгола, який дорікає йому за це: «І вивів…молоду бліду жінку з синцями на обличчі й на руках».

Батьки – діти. Стосунки між батьками та дітьми у новелах охоплюють широкий спектр – від любові до жорстокості, причому описові черствості, байдужості й часом жорстокості відведено основне місце. Із контексту розуміємо, що часто причиною сімейних негараздів було безгрошів'я.

Ксенька, епізодична героїня новели «Здерко і “він”», любить свою хвору дитину: «Далі не могла говорити, плач душив її, і вона вийшла з двору, витираючи сльози полотном». Тим часом до свого батька жінка ставилася без розуміння: «І *Ксенька*, і чоловік її, а зять його Матвій не раз дорікали йому, що він не працює на господарстві, а тільки би волочився лісом, тож він мав до них жаль». З іншого боку, Здерко любив свою доньку і навіть перед смертю мав докори сумління, що не міг заробити грошей на її лікування. Грошові відносини в сім'ї часто переважали над родинними: Ксенька та Матвій не любили батька, але зраділи, коли той дав їм на податок гроші, зароблені у Львові.

Головний герой новели «Кирилів сон» «дітей бив… пив, крав… пропив батьків кожух, материну хустку…Помер старий від морозу, мати пішла жебрачити». Селянин побив свого сина Гриця «аж до крові» через те, що хлопчик відмовлявся красти. У сонному видінні Кирило бачить, що «Гриць зі страху відвернув голівку, сховав її на грудях у Янгола і притиснувся до нього». На тлі бідності й пияцтва селян Андрушеський практично в кожній новелі транслює фаталістичне сприйняття status quo: «Він ридав, неначе прагнув змінити незмінну долю… Він ридав за тим, чого статися не могло» («Кирилів сон»). Щоправда, у сонному видінні батько й син врешті-решт обнялися, і це додає новелі трохи невиразного оптимізму: «Щось іде від них, від батька й дитини, як запах літнього дощу» («Кирилів сон»).

У новелі «Їхня липа» селянин Микита не любить свого сліпого батька та глухого слабосилого сина Юрка, бо «біда була в хаті, важко прогодуватися, особливо навесні», тому раділи, коли сліпий дід Макар та глухий Юрко вирушали з дому на ціле літо просити милостиню і «на двох нероб» у хаті ставало менше, хоча ще залишалося четверо дітей. Злидні не залишали місця для сентиметів: Микита не дозволяв давати хліба горобцям: «Самі не мають що в рот покласти, а хліб Божий марнують». Кульмінацією родинної черствості є епізод, коли Микита, не дочекавшись батька та сина, аби попрощатися, виїжджає з сім'єю до Америки. Дід Макар чує голос німця-колоніста як вирок: «Нема тут уже нікого; вони поїхали до Америки, а я в них усе це купив: і хату, і сад, і поле, і луку».

Як зазначає польський дослідник З. Ожуг, Я. Андрушевський поділяв погляди літературно-мистецького напряму «Молода Польща», серед яких були антиурбанізм та «пронизливі» песимістичні настрої загалом [6, с. xli; с. xxxvi]. У новелі «Повернення» маємо, з одного боку, сильну ностальгію молодого героя, який змушений вчитися в місті, але з туги за селом помирає, з іншого – трагедію матері, яка «думала: хай буде паном — хай буде щасливий, хай не зазнає важкої праці, як його батьки». На нашу думку, тут спостерігаємо не лише антиурбаністичні настрої, а й трансляцію (чи підтвердження) стереотипу про селянський світогляд українців як даність: пасаж про важку працю батьків вказує на те, що персонажі є русинами-українцями, а не, скажімо, поляками чи євреями.

У новелі «За татом» ідеться про трагедію гайового (лісника) Василя, у якого замерз у лісі трирічний син Іваньо. Автор з глибокою емпатією описує, як глухий батько не чує, що син біжить за ним і кличе його. І знову важкий фаталізм нависає над героями. Коли все село вийшло шукати дитину, батько «йде до лісу важким, повільним кроком руського селянина, який нікуди не поспішає, бо знає, що ніколи не наздожене й ніколи не пережене Судьби». Попри те батьківську любов передано сильними мазками: «Василь іде попереду – щомиті нахиляється до землі, розгортає руками сніг, шукає сина спокійно, мертво, як той, хто не воює з Долею… Потім лише міцніше обняв Іваня і повернув до хати».

Мати Євки (новела «Безпутниця») – удова, виснажена працею, живе в комірному в родичів, «дочку мусила віддати на службу до євреїв». А Євка повернулася до матері вагітною – її збезчестив син господарів, тож дівчину вигнали. Мати не демонструє співчуття до дочки – лише відчуття ганьби. Зрештою, автор описує тут відомий (і традиційний) стереотип поведінки українців того часу в подібних ситуаціях: «Наче блискавка в неї влучила. Впустила дійницю з руки – піднімає її на доньку. – Геть! – хрипить вона зміненим голосом. – Геть! – хрипить їй у грудях глухим свистом. – Геть! Ти безпутнице!» Письменник, безперечно, як і більшість митців-романтиків, на боці дівчини: «А тут рідна мати серце й двері перед нею замкнула, – то куди ж їй іти?»

У згаданій вище новелі «У блиску вогню (Ессе номо)» йшлося про зачаття Луця-упиря – епілептика, «видовища усього села». Згодом «він пас корів у посесора-юдея, збирав на полях пирій, хмиз, розпалював вогонь і годинами вдивлявся у пурпур жару». Про ставлення Луця до батьків ми достеменно не довідуємося, однак фраза «над трупами його батьків запалися убогі могилки» більш ніж промовиста. І в цій новелі також лейтмотивом проходить думка про злий фатум руського/українського селянина: «І стоїть ця з'ява вечірнього смутку безкрайніх пласких рівнин у призахідний час ніби

втілення їхньої невтішної Безнадії, їхньої покори Долі…стоїть чоловік-упир і придивляється скляними очима».

Діди – внуки. Цікаво, що в описах взаємин дідів та внуків практично немає негативу. До речі, персонажі українських бабусь у збірці новел відсутні (є лірична замальовка про єврейську бабусю). Здерко, головний герой новели «Здерко і "він"» свою внучку Гануню «найбільше любив зі всієї родини», щоправда, на те була причина – «бо викапана Параня», його покійна дружина. Суворий мисливець, Здерко не соромиться проявляти свої ніжні почуття до внучки: «Він зняв зі спини вузлик, розв'язав його, вийняв дві хустки, жовту в сизі крапки й червону, та подав Гануні». Коли внучка хворіла, ходив до священника, замовив службу за здоров'я, а коли одужала – «відчув величезну вдячність богові за Гануню». А внучка відповідала дідусеві взаємністю: «Діду! Діду! – і повисла йому на шиї, цілує очі й руки». Показово, що, попри аполітичність та певну асоціальність своєї творчості, автор час від часу нагадує, хто є ідеалом для руського селянина. Гануня «леститься якось так, як котеня, а м'яка серцем, як вербовий котик, як сама пані (підреслення наше – В. С.), коли прийдеш до неї із проханням».

Дід Макар також любить свого внука Юрка (новела «Їхня липа»). Та вони радше друзі по нещастю: старий сліпий, а внук глухий. «Волочилися відпустами…Поштурхають їх, бувало, почавлять, поб'ють інші прошаки, раз навіть ледь не задихнулися вони на Кальварії під час великого святкування». Певний символізм простежується у їхньому безрадісному житті – сліпий і глухий: «І тоді Макар узяв Юрка за руку і, не кажучи ані слова, повів його дорогою, якою вони сюди прийшли…ішли вони мовчазні, згорблені, згаслі. Спочатку…прямували хутко, ніби хотіли від чогось утекти, а потім уже поволі, не кваплячись, – без мети». Повторюваний у різних варіаціях фаталізм формував відповідний образ української родини на українсько-польському прикордонні: сліпа покірність долі, тяжка праця, любов без радості.

Брати – сестри. Виразно описано взаємини між братом і сестрою лише в новелі «Безпутниця». Коли мати вигнала вагітну доньку, то дівчина подалася до брата. Щоправда, на співчуття не очікувала: «Може, і візьмуть, бо то для них вигода, а ложку їжі, яку вони їй кинуть, відробить учетверо більше…Працює Євка від світанку до пізньої ночі… За це має куточок на горищі й ложку їжі». З інших новел ми не довідуємося про взаємини в українській родині на рівні *брати – сестри*: як, наприклад, ставилися до глухого Юрка його брати та сестри («Їхня липа») чи як ставився брат до Гануні («Здерко і "він"») або як між собою ладнали Кирилові діти («Кирилів сон»). Очевидно, змалювання стосунків між дітьми не входило у творчі пріоритети Я. Андрушевського.

Висновки. Ян Андрушевський описує передусім бідні українські родини українсько-польського прикордоння кінця XIX ст. Часто головні герої є вдовами чи вдівцями. Описи реалістичні, сповнені емпатії письменника до героїв, однак мінорні, песимістичні й фаталістичні. Об'єктивно автор транслює своїм польським та польськомовним читачам похмурий образ української сім'ї, де панують злидні, сварки, родинні чвари, байдужість одне до одного, часом жорстокість. Відсутність (за винятком кількох епізодів) картин родинної злагоди, родинних святкувань, як-от Святвечір, весілля, хрестини, вечорниці тощо, де переважали життєствердні мотиви, робить такі описи однобокими й тенденційними. Бачення автора відображає світогляд і стереотипи певної частини тодішнього польського суспільства. Перспективні напрями дослідження: подальший аналіз творів Я. Андрушевського на предмет етнічної та соціальної картини українсько-польського прикордоння наприкінці XIX ст.; пошук випадків контактування письменника з українськими літераторами того часу; переклад українською мовою інших творів письменника; подальше дослідження творчості локальних письменників українсько-польського прикордоння для розуміння історичних реалій та налагоджння добросусідських відносин.

Список літератури:

1. Андрушевський Я. З краю сліз і краси. Видання 2-ге, випр. Львів ; Ряшів : Український католицький університет ; Fundacja Smolin Andruszewski, 2023. lxii, 152, lxiv, 154 с.

2. Вітенко М. Еволюція польсько-українських відносин у галицькому селі в 1867–1914 роках. Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / відп. ред. М. Литвин ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2015. Вип. 8. С. 5–17.

3. Ільницький Д. Ян Андрушевський. Fin de siècle (ескіз рефлексій). З краю сліз і краси / Я. Андрушевський. 2-ге вид., випр. Львів ; Ряшів : Український католицький університет ; Fundacja Smolin Andruszewski, 2023. С. xlix–lxii.

4. Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. Вісбаден, 1983. 174 с.

5. Мудрий М. «Я – Дідух!»: до питання національної самоідентифікації Володимира Дідушицького. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 2026. Вип. 20. С. 70–91.

6. Ожуґ З. Ян Андрушевський – забутий співець «краю сліз і щастя». З краю сліз і краси / Я. Андрушевський. 2-ге вид., випр. Львів ; Ряшів : Український католицький університет ; Fundacja Smolin Andruszewski, 2023. С. xxxiii–xlviii.

7. Стефанів В. Постать Яна Андрушевського в парадигмі творення позитивного українсько-польського історичного міту. З краю сліз і краси / Я. Андрушевський. 2-ге вид., випр. Львів ; Ряшів : Український католицький університет ; Fundacja Smolin Andruszewski, 2023. С. xviii–xxxii.

8. Стефанів В. В. Міжетнічна гармонія на українсько-польському прикордонні: соціальний конструкт Яна Андрушевського. Implementation of modern scientific opinions in practice : Abstracts of XI International Scientific and Practical Conference (Bilbao, Spain, March 20–22, 2023). Bilbao, 2023. С. 119–122.

9. Стефанів В. В. Українсько-польське прикордоння: візія Яна Андрушевського. Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Т. XIV : Виміри сталого розвитку в теорії та практиці / за ред. Я. Ґжесяка, І. Зимомрі, В. Ільницького. [Б. м.] : Посвіт, 2023. С. 35–37.

10. Тихолоз Б. Божі млини (Два есе про Шептицького). Збруч. 2026. 2 серп. URL: https://zbruc.eu/node/124960 (дата звернення: 18.09.2026).

11. Франко І. Погане життя з нелюбом, п'яницею. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 26. С. 210–253.

12. Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.): демографічні та етнокультурні процеси : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05. Львів, 2011. 20 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0411U003088 (дата звернення: 18.09.2026).

13. Шептицький А. До моїх любих Гуцулів!. Праці Українського Богословського Наукового Товариства. 1965. Т. XV. С. 78–107.

14. Ясіновський А. Останній gente Ruthenus, natione Polonus. З краю сліз і краси / Я. Андрушевський. 2-ге вид., випр. Львів ; Ряшів : Український католицький університет ; Fundacja Smolin Andruszewski, 2023. С. xi–xvii.

15. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa : Druk «Wieku», 1889. T. X. 960 s.

Stefaniv V.V. THE UKRAINIAN FAMILY IN THE SHORT STORIES OF YAN ANDRUSHEVSKYI

The article analyzes the collection of short stories "From the Land of Tears and Beauty" (1905) by the Polish writer Jan Andruszewski (1866–1930), which was published in Ukrainian translation in 2023, regarding its transmission of the image of the Ukrainian family in the Ukrainian-Polish borderlands at the end of the 19th century to the Polish reader. It is noted that J. Andruszewski belonged to the socio-political movement "Gente Ruthenus, natione Polonus" (Ruthenians of the Polish nation) and also supported the ideological and artistic concept of "Young Poland". It is established that Ruthenians (Ukrainians) were the largest ethnic group in Galicia during the specified period. It is emphasized that the economic and social situation of Ukrainians in Galicia in the second half of the 19th century was difficult. The study is structured according to the following levels of family relations: "husband – wife", "parents – children", "grandparents – grandchildren", and "brothers – sisters". It is revealed that J. Andruszewski describes Ukrainian families with empathy, utilizing the techniques of represented speech. It is established that there are few positive descriptions of relationships between members of Ukrainian families in the short stories. It is found that the author primarily depicts poverty, alcoholism, and domestic discord in Ukrainian families, and sometimes the cruel treatment of children by parents and parents by children. It is noted that the writer emphasizes a negative fatalism in the lives of the peasants and their unconditional resignation to fate. It is revealed that the author holds anti-urban views regarding Ukrainians: he highlights the exclusively peasant worldview and lifestyle of the Ukrainian family, as well as the reluctance of Ukrainian children to obtain an education in the city. It is argued that Jan Andruszewski created realistic yet stereotypical images of Ukrainian families and transmitted them to Polish society. It is shown that the absence of life-affirming descriptions of Ukrainian family life, such as Christmas celebrations, weddings, christenings, traditional evening gatherings (vechornytsi), etc., makes the image of the Ukrainian family minor, and therefore incomplete and partially biased.

Keywords: *Jan Andruszewski, "Gente Ruthenus, natione Polonus", "From the Land of Tears and Beauty" collection, Ukrainian-Polish borderlands, Ukrainian family.*

Дата першого надходження статті до видання: 18.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.10.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 19.11.2026

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баличева Л.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри української філології та історії Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця

Барановська Н.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»

Бортняк В.А. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових та гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Бортняк К.В. – доктор юридичних наук, професор, доцент кафедри державно-правових та гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Будник С.М. – аспірант Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

Жовта І.І. – доктор філософії з історії, викладач кафедри історії ФСП Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Захожай З.В. – кандидат історичних наук, доцент, директор Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Звонко І.М. – викладач кафедри поведінкових наук та військового лідерства інституту психологічної підтримки персоналу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Луценко Ю.В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Паска Б.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України і методики викладання історії Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Погуляєв О.І. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Пятницькова І.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса

Сорокін А.А. – доктор філософії (історія та археологія), незалежний дослідник

Стефанів В.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Закладу вищої освіти "Український католицький університет"

Стоян Т.В. – аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Чеканов В.Ю. – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Черноіваненко В.В. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу фонду юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського; доцент кафедри кримськотатарської та східної філології Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Яцюк М.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 37 (76) № 3 2026

Коректура • *І. Чудеснова*

Комп'ютерна верстка • *С. Любченко*

Адреса редакції:
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33
Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua
Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 10,30. Ум. друк. арк. 12,56.
Зам. № 1026/925. Наклад 150 прим.
Дата розміщення онлайн: 19.11.2026. Дата друку: 26.11.2026.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.